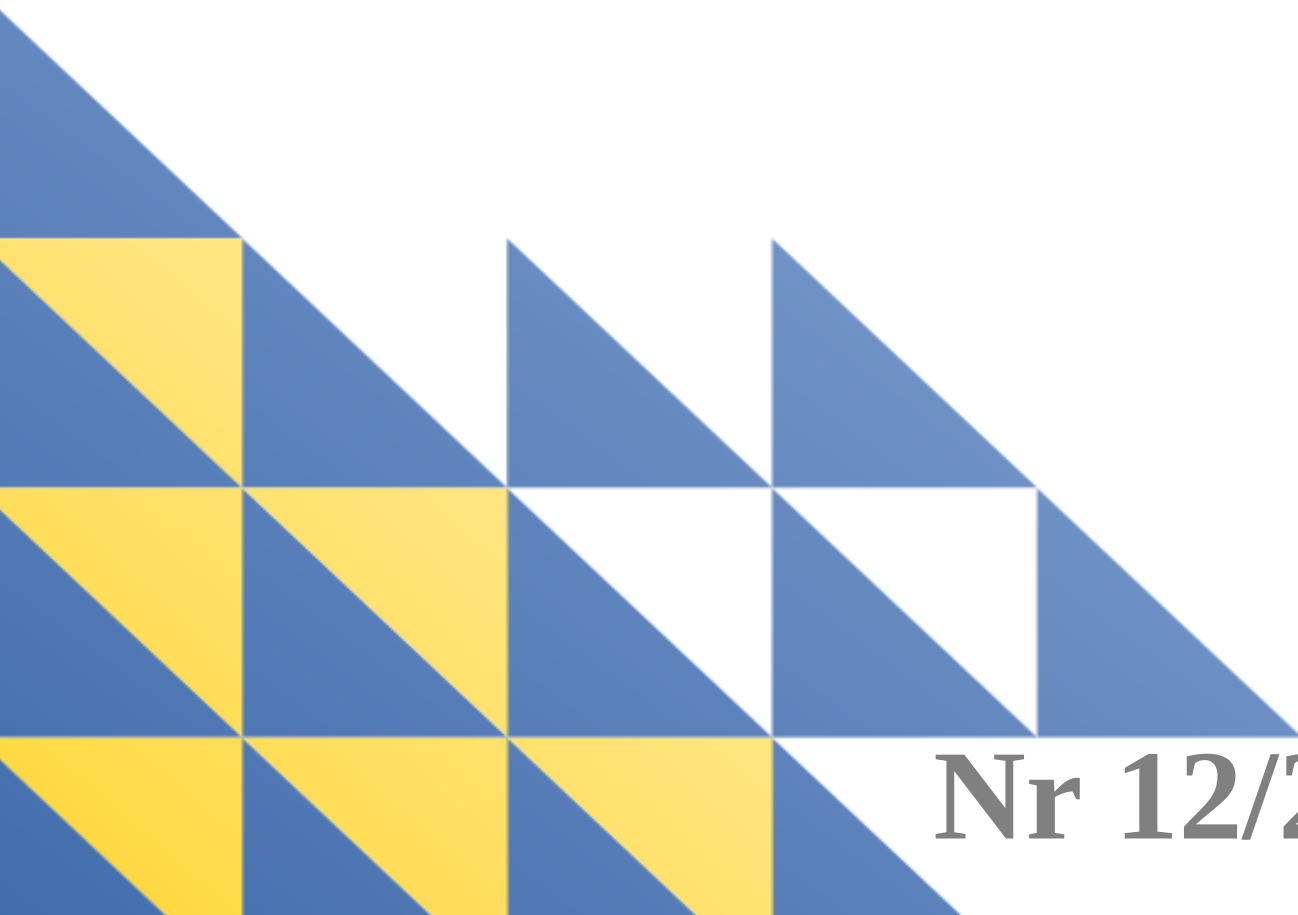

**Studia
Wschodnioeuropejskie**

Azerbaijan – path to independence

Nr 12/2020

Studia
Wschodnioeuropejskie

Nr

12/2020

Azerbaijan
– path to independence

Warszawa 2020

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA:

Prof. UPH dr hab. Włodzimierz Fehler (Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach); Prof. dr hab. Igor Gretskey (Uniwersytet Państwowy w Petersburgu); Prof. dr hab. Teresa Łoś-Nowak (Uniwersytet Wrocławski); Prof. dr hab. Yaqub Mahmudov (Azerbaijan National Academy of Sciences), Prof. dr hab. Victor Shadurski (Białoruski Uniwersytet Państwowy); Prof. dr hab. Alicja Stępień-Kuczyńska (Uniwersytet Łódzki); Prof. dr hab. Andrzej Wierzbicki (Uniwersytet Warszawski); Prof. dr hab. Valeriy Bortnikov (Doniecki Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki); dr hab. Piotr Wawrzyk (Uniwersytet Warszawski); dr Agnieszka Bryc (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu); dr Andrey Rusakovich (Białoruski Uniwersytet Państwowy)

REDAKTOR NACZELNY

prof. dr hab. Józef Tymanowski

ZASTĘPCA REDAKTORA NACZELNEGO

dr Paweł Stawarz

SEKRETARZ NAUKOWY

dr Aleksandra Daniluk

CZŁONKOWIE REDAKCJI

dr Aleksandra Kulaga

dr Vadym Zheltovskyy

REDAKCJA TEMATYCZNA

Przemiany systemowe i problemy bezpieczeństwa państw Europy Środkowowschodniej

prof. dr hab. Józef Tymanowski, prof. UPH dr hab. Włodzimierz Fehler, mgr Jarosław Niewiński, Agnieszka Polewska

Polityka, gospodarka i współpraca zagraniczna państw Europy Środkowowschodniej

dr Paweł Stawarz, dr Vadym Zheltovskyy, Paulina Rybak

Spółeczeństwo i kultura państw Europy Środkowowschodniej

dr hab. Wojciech Lewandowski, dr Aleksandra Kulaga, dr Patrycja Spytek

CZASOPISMO ZNAJDUJE SIĘ NA LIŚCIE MNiSW - 20 PKT.

INDEX COPERNICUS - ICV 2018: 59.94

COPYRIGHT BY:

Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych, Warszawa 2020

ISSN 2450-0267

ADRES WYDAWCY

Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych

Uniwersytet Warszawski

ul. Krakowskie Przedmieście 3

00-927 Warszawa

e-mail: swe@uw.edu.pl

[http:// www.swe.uw.edu.pl](http://www.swe.uw.edu.pl)

Wersję pierwotną czasopisma Studia Wschodnioeuropejskie stanowi wersja elektroniczna.

Spis treści

Introduction	5
Yaqub Mahmudov	
История Азербайджанской Демократической Республики: короткая, но яркая жизнь на благо народа.....	7
Przemysław Ogarek, Mariusz Ruszel, Paweł Węgrzyn	
Wpływ relacji politycznych Azerbejdżanu z Unią Europejską na bezpieczeństwo energetyczne	23
Jeyhun Rzayev	
Contribution of universities to the socio-cultural progress of the Azerbaijan	36
Gulnara Aghalarova	
Azerbaijan's cultural diplomacy: at the service of national interests	46
Krystyna Gomółka	
Ropa i gaz w gospodarce Azerbejdżanu	52
Shahla Kazimova	
Kryzys władzy i etniczne przebudzenie. Zmiany kulturalne i społeczne w Azerbejdżanie w epoce Chruszczowa.	64
Danuta Chmielowska	
Stosunki azerbejdżańsko-ormiańskie w latach 1918-1920 w świetle opinii historyka Yakuba Mahmudova.....	76
Севиндж Алиева	
Азербайджано-северо-кавказские связи на примере Чечни в советский и постсоветский период.....	86
Niftaliev Ilgar Vahid oglu	
Бакинская военная операция в январе 1990 года как попытка подавления советским руководством азербайджанского национального движения по защите территориальной целостности республики.....	112
Paweł Stawarz	
Czarny Styczeń – reakcja zachodniego świata.....	121
Aynur Bashirli	
Newspapers as the first draft of history. (The NYT coverage of Nagorno-Karabakh Conflict: 1988-1991)	130
Sylwia Filipowska	
Azerbejdżan w reportażach tureckich literatów z lat sześćdziesiątych XX wieku	140
Grażyna Zając	
Człowiek, czas i miejsce w wybranych opowiadaniach Vaqifa Sultanlego na tle sytuacji politycznej we współczesnym Azerbejdżanie	153

Back in the middle of the 18th century, the Azerbaijani khanates began a decisive struggle for the unification and independence of their region. The Polish scientist Tadeusz Świątochowski noted the Sheki, Karabakh, and Guba khanates, located in the northern part of the Azerbaijani region, as the most powerful of them. The historian singled out Fath Ali Khan of Guba among their rulers, as a most capable of uniting the territories of the khanates within the framework of a single independent state. According to the author, he was going to repeat the feat of the Safavids (Tadeusz Świątochowski. *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*. Cambridge University Press, 1985, pp. 2-3). However, this struggle was interrupted by the annexation of Northern Azerbaijan to the Russian Empire due to the two Russian-Persian wars. As a result of this annexation, part of the Azerbaijani people in the south was suppressed by the policy of discrimination of Qajar Iran, while the northern part suffered the same policy as a part of the Tsarist Russia until the February Bourgeois Democratic Revolution took place in the Russian Empire.

In May 28, 1918 an independent republic was proclaimed for the first time on the territory of the Northern Azerbaijan, having founded a first and only then parliamentary government in the Muslim East. It lasted only 23 months. The history created during these months, the path traveled, as well as the political and cultural results of the accomplished deeds, became the property of the nation. At the origins of this state was a galaxy of more than 30 prominent thinkers, politicians, diplomats and encyclopaedists. For the Polish reader, this period is especially noteworthy in that along with Azerbaijani democrats, a number of Poles took an active part in the formation of the Azerbaijan Democratic Republic government: Stanisław Wąsnowicz (1888 -1937) was a parliament member of Azerbaijan, Walerian Kleniewski served as the Minister of Social Security in the 4th Government of ADR, Maciej Sulkiewicz (1865 - 1920) was the Chief of Staff of the Army of Azerbaijan.

During the short period of the existence of this state, many significant events took place in the field of politics, science and culture. These important events had a historical impact on the entire further development of the Azerbaijani people. It was during this period that the formation of the National Army, the creation of the Baku State University, the establishment of the Azerbaijani diplomatic service, etc. took place.

23 months after the declaration of independence, the existence of the ADR was ended by the treacherous invasion of the 11th Red Army. That time no one could have even imagined that the independent existence of Azerbaijan would again be interrupted for a long 70 years of being under the rule of the Soviet Russia. History has once again proved that it is much more difficult to maintain sovereignty than to gain it. Over the years, Azerbaijan had to continue the difficult and long path to independence, complicated by Stalin repressions, deportation and the threat to the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan. Finally, with the collapse of the USSR on October 18, 1991, Azerbaijan restored its independence which became the starting point of the nation's contemporary history as a strong and independent Azerbaijan.

Almost 30 years have passed since Azerbaijan declared its independence. During this time, the country has done a lot towards the formation of its statehood. Many problems have been resolved, and many are being settled. Over the years, Azerbaijan has become a self-sufficient state with a successfully developing economy pursuing its independent policy and has taken its worthy place in the world community.

This issue titled “Path to Independence” of “Studia Wschodnioeuropejskie” journal contains the articles highlighting most interesting historical aspects and events of the history of Azerbaijan for the last two centuries. Most of the materials for this issue were collected and provided by the Faculty of Political Science and International Studies together with the Centre for Azerbaijani Studies (CAS). Embassy of Azerbaijan in Poland together with the University of Warsaw and with the assistance of the Institute of History of the National Academy of Sciences of Azerbaijan and with support of the Azerbaijan International Development Agency of the Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan, founded the Centre for Azerbaijani Studies at the Department of Turkish Studies and Inner Asian Peoples of the Faculty of Oriental Studies of the University of Warsaw. Since its establishment in November 2018, the CAS has been working closely with the Faculty of Political Science and International Studies of UW and has already organized several academic events, including two conferences - the conference entitled “Black January in Azerbaijan - suppression of popular uprisings in the era of communism” and hosted in February 2019 and the conference "Crimes against humanity: the experience of Azerbaijan and Poland in the 20th century" held in June 2019.

I think the issue will arouse great interest of the readership, both of scholars and of those interested in the history and politics of the modern Azerbaijan.

Nargiz Akhundova

Centre for Azerbaijani Studies

Faculty of Oriental Studies

Department of Turkish Studies and Inner Asian Peoples

University of Warsaw

История Азербайджанской Демократической Республики: короткая, но яркая жизнь на благо народа

Образование Азербайджанской Демократической Республики (АДР)* в мае 1918 года является яркой страницей в истории азербайджанского народа. По понятным причинам, реальная история АДР в советское время практически не изучалась. Её заменял ряд малоубедительных негативных штампов, в соответствии с которыми период существования АДР трактовался как разгул буржуазной реакции во главе с антинародным, контрреволюционным режимом партии «Мусават», являвшимся якобы марионеткой турецкого и английского империализма. В результате, работы, мимоходом затрагивавшие эту тему, были больше похожи не на научные изыскания, а на обвинительные заключения и судебные приговоры, направленные против политических лидеров и ведущих политических партий периода АДР.

Изучение истории АДР стало популярным лишь после восстановления Азербайджаном своей независимости в 1991 году, когда стали рассекречиваться архивные фонды, содержащие информацию о деятельности парламента и правительства Демократической Республики, стали доступны работы ее видных деятелей. Мощный импульс для более глубокого изучения истории первой республики на мусульманском Востоке дал указ президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева от 30 января 1998 г. о проведении 80-й годовщины АДР, после которого в кратчайшие сроки были изданы сборники документов из ранее засекреченных государственных архивных фондов о деятельности парламента, внешней политики и армии АДР.

Следует подчеркнуть, что образование в 1918 году АДР представляет собой логический итог тех общественно-политических и социально-экономических процессов, которые берут свое начало с XIX века. Раздел в первой половине XIX века азербайджанских земель между Гаджарским Ираном и Российской империей и включение Северного Азербайджана в состав последней дало мощный толчок росту национального самосознания азербайджанских тюрок, которые стали постепенно самоидентифицировать себя не только по религиозному признаку – с мусульманами, но

* Название государства – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – дословно переводится с азербайджанского языка как «Азербайджанская Народная Республика». Однако в официальном русскоязычном варианте принятой 28 мая 1918 года Декларации независимости Азербайджана название провозглашенного государства приводится как «Азербайджанская Демократическая Республика». В данном варианте оно и закрепилось в историографии.

и по этническому признаку – с тюрками. Большую роль в этом сыграли азербайджанские просветители, яркие представители азербайджанской интеллигенции. В условиях, когда в первой половине XIX века у азербайджанских тюрков не было еще национальной печати и политических партий, процесс пробуждения национального сознания происходил на страницах азербайджанской литературы, которая постепенно стала приобретать черты европейского модерна. Начало этому процессу положили бессмертные произведения Мирзы Фатали Ахундзаде, заложившие начало развитию нового реалистического направления в азербайджанской литературе. Впервые в произведениях М.Ф.Ахундзаде подвергались критике сложившийся веками патриархальный общественно-экономический уклад жизни азербайджанских тюрков, инертный образ мышления, который не укладывался в современные требования жизни. Идея свободы личности и мысли, освобождения сознания от религиозных предрассудков, приобщения к передовым европейским ценностям, которые составляли основную философию работ М.Ф.Ахундзаде, были позже подхвачены и получили дальнейшее развития в произведениях Наджаф бека Везирова, Абдуррагим бека Ахвердиева, Джагила Мамедгулизаде, Мирзы Алекбера Сабира. С 1875 года Гасан беком Зардаби стала издаваться первая национальная газета - «Экинчи», которая пыталась адекватно отражать азербайджанскую действительность во всей её пестрой палитре. На страницах «Экинчи» Гасан бек Зардаби пытался несколько систематизировать идеи М.Ф.Ахундзаде, придав им политическую окраску. Стремительное развитие нефтяной промышленности, создание капиталистической инфраструктуры, формирование национальной буржуазии, открытие светских школ, национальных газет, театров, библиотек, появление возможности для получения азербайджанской молодежи образования в высших учебных заведениях России и Западной Европы способствовали дальнейшему росту национального самосознания в азербайджанском обществе.

Революционные события в Российской империи в 1905-1907 гг. дали новый мощный толчок национальному движению, который стал приобретать яркий политический оттенок. Азербайджанское общество стало активно политизироваться. Появились первые политические партии и организации, общества, стала формироваться первая плеяда политических деятелей. Вновь стали издаваться газеты на родном языке, многие из которых были печатными органами политических партий. Активную роль в этом процессе играла азербайджанская интеллигенция, получившая образование в передовых вузах России и Западной Европы, меценатская деятельность национальной буржуазии. Важным детонатором создания политических партий стали межэтнические столкновения между армянами и тюрками, спровоцированные в 1905-1906 гг. армянскими террористическими организациями. На этой волне появились первые национальные партии «Гейрат» («Честь») во главе с Алекбер беком Рафибековым, «Дифаи» («Защита») во главе с Ахмед беком Агаевым, «Мудафие» («Оборона») во главе с Исмаил ханом Зиядхановым, которые открыто декларировали, что их целью является защита жизни и имущества мусульманского населения от армянского террора. Видные деятели азербайджанской интеллигенции впервые были избраны в

Государственную Думу Российской империи всех четырех созывов¹. Особой заботой национальной интеллигенции этого периода было укоренение в самосознании азербайджанских тюрок их этнической идентичности – выделение себя из большой мусульманской семьи. В этот период видные деятели азербайджанской интеллигенции Али бек Гусейнзаде, Мамед Эмин Расулзаде и другие пытались в своих работах создать теоретическую базу данного перевоплощения.

С началом Первой мировой войны азербайджанское национальное движение вступает в заключительный этап своего развития на пути к созданию национального государства. В различных кругах готовятся проекты о будущем политическом устройстве Кавказа, в том числе Северного Азербайджана. Важным этапом на этом пути стало свержение монархии в Российской империи в феврале 1917 года. На проходившем с 1 по 11 мая в Москве I Всероссийском съезде мусульман России М.Э.Расулзаде выдвигает идею о национально-территориальной автономии Азербайджана в составе будущей демократической федеративной Российской республики. Однако данный эволюционный процесс был прерван Октябрьским переворотом 1917 года. Пришедшие к власти в России большевики вскоре полностью отошли от тех обещаний, которые они давали народам России и мусульманам Востока в первые дни своей власти. Вскоре стало ясно, что большевики пытаются восстановить границы прежней империи и рассматривают лозунг право наций на самоопределение лишь по классовому принципу, который, безусловно, вел к гражданскому противостоянию внутри наций. Для укрепления своей власти в Бакинской губернии большевики выбрали путь межэтнического столкновения, а точнее использования одной нации против другой. Результатом данной политики стал геноцид более 50 тысяч азербайджанских тюрок весной 1918 года на территории Бакинской губернии. Мартовские события 1918 года продемонстрировали лидерам национального движения всю иллюзорность надежд на преобразования России под руководством большевиков в цивилизованное демократическое государство и ускорили процесс отложения Закавказья от России.

22 апреля 1918 года в Тифлисе была провозглашена независимая Закавказская Федеративная Демократическая Республика. Однако несовпадение национальных устремлений народов региона и, как следствие, отсутствие единой сплачивающей цели делали невозможным их совместное существование в рамках единого государства. Поэтому 26 мая 1918 года, после провозглашения независимости Грузии, Закавказская федерация распалась. 28 мая Национальный Совет Азербайджана провозгласил создание Азербайджанской Демократической Республики.

С образованием АДР государственная независимость азербайджанского народа была восстановлена лишь на части исторической территории Азербайджана, разделенной сто лет до этого между Гаджарским Ираном и Российской империей. Но именно благодаря созданию АДР, термин «Азербайджан» впервые стал использоваться в качестве официального названия государства. Провозглашение Азербайджанской Демократической Республики носило гражданский характер. Была принята Декларация

¹ Сеидзаде Д. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе. Баку, 1991, с.41-42

независимости, состоявшая из 6 пунктов, которые содержали основные принципы внутренней и внешней политики Азербайджанской Республики. Основными из них были обеспечение свободного развития всех граждан республики независимо от их национальной, религиозной, социальной принадлежности и пола, сохранение дружественных отношений со всеми государствами и особенно с соседними. Источником власти провозглашался азербайджанский народ, а формой государственного правления являлась Парламентская республика². Функции первого парламента республики выполнял Национальный Совет, который был распущен после перенесения столицы республики 16 июня 1918 года в Гянджу.

После переезда в Гянджу правительство приняло ряд важных законов в области государственного строительства. Среди них законы об азербайджанской армии (26 июня)³ и азербайджанском языке (27 июня)⁴. 15 июля 1918 года было принято решение о создании Чрезвычайной Следственной Комиссии (ЧСК), которая должна была расследовать преступления геноцида по отношению к тюрко-мусульманскому населению Южного Кавказа, ограбления его имущества в период Первой мировой войны, а также привлечь к судебной ответственности преступников⁵. Это было чрезвычайно сложной задачей, поскольку главный организатор геноцида азербайджанцев в марте 1918 года на территории Бакинской губернии, председатель Бакинского Совета Степан Шаумян приказал хорошо вооруженным большевистско-дашнакским войскам наступать на Гянджу.

12 июня 1918 года войскам Бакинского Совета, состоящим в основном из армян, удалось взять Кюрдамир. Однако в кровавых битвах за Гейчай 27 июня - 1 июля 1918 года Кавказская Исламская Армия – объединенная военная сила Османской Армии и Национальной Армии Азербайджана – при активном содействии отрядов азербайджанских народных добровольцев нанесла тяжелое поражение большевистско-дашнакским военным частям. 20 июня была освобождена Шамаха, и путь на Баку был открыт.

15 сентября 1918 года, после тяжёлых сражений, объединенные азербайджано-турецкие войска с помощью отрядов азербайджанских народных добровольцев освободили Баку. Город был очищен от власти «Диктатуры Центрокаспия», захватившей власть в Баку после падения Бакинского Совета народных комиссаров в конце июля 1918 года, а также пришедших на помощь «Диктатуре» военных отрядов английского генерала Денстервиля.

Спустя три месяца после формирования второго кабинета Фатали Хана Хойского, 17 сентября 1918 года, правительство Азербайджанской Демократической Республики переехало в Баку. Баку был объявлен столицей республики. С освобождением Баку и его окрестностей расширилась сфера власти правительства АДР. Правительство приступило к углубленным реформам государственного строительства.

² Протоколы заседаний Мусульманской фракции Закавказского Сейма и Азербайджанского Национального совета. 1918 г., с.123-125

³ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия, с. 18.

⁴ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты, с.201

⁵ Азербайджанская Демократическая Республика (1918 -1920 гг.). Законодательные акты, с.213

9 ноября 1918 года был принят закон о государственном флаге Азербайджана⁶. 20 ноября 1918 года Национальный Совет принял закон о Парламенте⁷, который начал свою работу 7 декабря 1918 года. Он состоял из 120 депутатов. Здесь были представлены представители всех национальностей, проживающих на территории республики. Кроме азербайджанцев, среди депутатов парламента были армяне, русские, поляки, грузины, немцы и евреи. Впервые на Востоке женщины наравне с мужчинами получили избирательные права. Председателем Парламента был избран Алимардан бек Топчибашев, который так ни разу и не председательствовал на его заседаниях, поскольку руководил азербайджанской делегацией на Парижской конференции. Его полномочия осуществлял доктор Гасан бек Агаев, который был избран заместителем спикера. В парламенте были представлены различные партии, а также национальные фракции русских и армян. Армянские политические силы, несмотря на их участие в геноциде азербайджанского народа весной 1918 года, создали в рамках Азербайджанского парламента даже две фракции, что свидетельствовало об искреннем стремлении руководства АДР достичь прочного межнационального мира в стране и регионе в целом.

За период своей деятельности Парламент провел 145 заседаний, на которых было принято 230 законов. Короткий период существования республики не позволил правительству провести выборы в парламент. Форма парламентской республики приводила к частым правительственным кризисам, которые происходили не только по причине непоследовательности и половинчатости реформ, но и под влиянием изменения внешнеполитической конъюнктуры и борьбы за влияние в правительстве представителей тех или иных политических партий и групп, представленных в парламенте. За период своего существования АДР сменилось пять правительств. Отсутствие достаточного количества подготовленных кадров по различным отраслям, вынуждало членов правительства часто занимать несколько министерских постов. Из-за нехватки квалифицированных кадров, хорошо владевших азербайджанским языком, в административных органах, судебных делах и т.д. временно, до подготовки достаточного количества квалифицированных кадров, знающих тюркский язык, разрешалось использование русского языка.

Важнейшим условием укрепления независимости республики было военное строительство. 26 июня 1918 года по решению правительства Азербайджанской Демократической Республики Мусульманский корпус, созданный в 1917 году и возглавляемый генералом Алиага Шихлинским, был преобразован в Особый азербайджанский корпус⁸. По состоянию на 27 июня 1918 года личный состав Особого азербайджанского корпуса уже состоял из 225 офицеров и 5277 солдат. В распоряжении корпуса находилось 4342 винтовки, 36 пулеметов, 14 пистолетов и один бронепоезд⁹.

⁶ Там же, с.250

⁷ Протоколы заседаний Мусульманской фракции Закавказского Сейма и Азербайджанского Национального совета. 1918 г., с.161-164

⁸ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия, с. 18.

⁹ Дарабади П. Военно-политическая история Азербайджана (1917-1920 годы), с. 79.

3 июля правительство АДР приняло решение о призыве в армию, согласно которому молодые люди в возрасте до 19 лет считались военнообязанными¹⁰. 1 ноября 1918 года Совет министров Азербайджана принял решение о создании Военного министерства¹¹. Первоначально должность военного министра занимал сам премьер-министр Фатали Хан Хойский. Задача организации Военного министерства и руководства армейским строительством была возложена непосредственно на заместителя военного министра, генерала Самед бека Мехмандарова. 25 декабря 1918 года генерал С.Мехмандаров был назначен военным министром АДР. Деятельность правительства и Военного министерства в сфере организации обороны страны и армейского строительства открыла путь к созданию сильных вооруженных сил. За короткий срок времени был сформирован аппарат Военного министерства. На ответственные должности были назначены Алиага Шихлинский, Габиб бек Салимов, Мурад Герай Тлехас, Ибрагим Ага Усубов, Гамид бек Гайтабаши, Ибрагим Ага Векилов, Сулейман бек Эфендиев, Джавад бек Шихлинский, Фейзулла Мирза Гаджар и другие офицеры, обладавшие достаточными военными знаниями и опытом.

Одним из первых шагов в процессе армейского строительства был переход к новой военной форме. Новая военная форма, произведенная в национальном стиле, положительно сказалась на формировании национального духа у солдат и офицеров. Для этой цели была создана специальная комиссия, которую возглавил генерал-лейтенант Алиага Шихлинский. С 11 января 1919 года азербайджанская армия перешла на новую национальную военную форму¹².

Подготовка национальных военных кадров была одной из важнейших задач, стоящих перед Военным министерством. С этой целью была реорганизована деятельность школы подпрапорщиков в Гяндже, созданной еще во время присутствия турецких войск в Азербайджане. Статус школы был повышен, и она стала школой прапорщиков. В школе была заново поставлена учебно-воспитательная работа. В конце 1919 года на основе школы прапорщиков была открыта Военная школа, а также приступили к деятельности школы саперов, военных железнодорожников и военных фельдшеров, готовившие национальные кадры для азербайджанской армии. Было усилено военное сотрудничество между Азербайджаном и Грузией. 16 июня 1919 года обе республики подписали военный пакт. Согласно этому подписанному в Тифлисе соглашению, срок действия которого был предусмотрен на три года, если одна из сторон будет подвержена внешней агрессии, другая придет ей на помощь¹³. Армении было предложено присоединиться к соглашению в течение двух недель. Однако Армянская Республика, выдвигавшая претензии на азербайджанские и грузинские земли, не присоединилась к данному пакту. Помимо военного соглашения, между Азербайджаном и Грузией был подписан также документ о военно-техническом сотрудничестве. С азербайджанской стороны оно было подписано министром иностранных дел Мамедом Юсифом Джафаровым, военным министром Самед беком Мехмандаровым и начальником Генерального штаба Мамед беком Сулькевичем.

¹⁰ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия, с. 19.

¹¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918 -1920 гг.). Законодательные акты, с.355

¹² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, I c.,s.49

¹³ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия,с.108-110

Согласно этому документу, Грузия помогла Азербайджану в приобретении военной техники и боеприпасов, а также в подготовке военных кадров. Оружие, боеприпасы и военное снаряжение из Грузии значительно улучшили материально-технические возможности войсковых частей Азербайджана, стоявших на страже северных границ страны.

В результате мер, принятых правительством, в том числе Военным министерством, постепенно повышалась боеспособность азербайджанской армии, росла и усиливалась оборонная мощь страны. Летом 1919 года, когда возникла угроза военного вмешательства со стороны Добровольческой армии генерала Деникина, была создана полноценная система обороны с целью обеспечения территориальной целостности Азербайджана. Были усилены системы защиты северных границ страны, обороны Абшерона, Баку, с целью чего выделялись достаточные силы и ресурсы. 9 июня 1919 года был образован Государственный комитет обороны¹⁴, что позволило обеспечить централизацию оборонной системы страны. Этот орган, возглавляемый председателем правительства, принимал необходимые решения в области военного строительства, а также контролировал их исполнение.

После вывода английских войск из Азербайджана в конце августа 1919 года национальному правительству были переданы канонерские лодки «Карс» и «Ардаган». Кроме них, к концу 1919 года Каспийская военно-морская флотилия республики состояла из посыльных и вспомогательных судов «Астрабад», «Геоктепе», «Аракс», «Нарген», транспортника «Орел», вооруженного парохода «Пушкин», а также небольшого количества катеров. Служившие здесь азербайджанцы были в основном с торгового флота и не имели военно-морского опыта несения службы.

Несмотря на сложные исторические условия и скудные экономические возможности, политика правительства в сфере армейского строительства привела к созданию за полугодичный срок вооруженных сил, обладающих достаточно высоким боевым потенциалом. Организация Национальной Армии явилась одним из значительных достижений Азербайджанской Демократической Республики.

В августе 1919 года азербайджанская армия успешно завершила военную операцию по очищению Лянкяранского региона Азербайджана от мятежных сил, не признававших правительство АДР. Свои боевые способности азербайджанская армия ярко продемонстрировала в борьбе против армянской агрессии в 1918-1920 гг., направленной на отторжение от Азербайджана Карабаха и Зангезура. Азербайджанская армия продемонстрировала подлинный героизм во имя обеспечения территориальной целостности страны.

Правительство АДР уделяло большое внимание улучшению социально-экономической ситуации в стране и культурному подъему народа. Экономическая политика АДР заключалась в создании равных возможностей для развития государственной, частной, акционерной, муниципальной и других форм собственности. В соответствии с экономическим законодательством республики, в государственную и, частично, муниципальную собственность, были включены подземные ископаемые,

¹⁴ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия, с.104-105

составляющие богатство и источники дохода государства», и «структуры, обслуживающие железные дороги, электроэнергию, воду, телеграф и т.д.

За 23 месяца своего существования правительство добилось значительных успехов в решении ряда текущих экономических проблем. В нефтяной промышленности был восстановлен разрушенный нефтепровод Баку - Батум, продолжалось строительство железной дороги Баку - Джульфа, был построен мост через реку Кура.

Важным успехом финансовой политики республики стал выпуск национальной валюты в качестве атрибута независимого государства. С сентября 1918 года в Баку выпускаются новые бумажные деньги - «Бакинские боны»¹⁵. Укрепление национальной валюты и сохранение ее покупательной способности были основной задачей экономической политики правительства, так как национальная валюта была выпущена в обращение в условиях инфляции. Правительству приходилось бороться с инфляцией. С этой целью была создана финансовая, налоговая, банковская и кредитная система независимого государства. В сентябре 1919 года был открыт Государственный банк. 28 июня 1919 года правительство утвердило правила по экспорту товаров. Для внешнеэкономической деятельности республики важное значение имел принятый Парламентом закон о правилах экспорта сырья за границу (11 декабря 1919 г.)¹⁶. Этот закон позволил правительству получить иностранную валюту или необходимые для государства товары путем товарообмена. Среди экономических проектов, которые правительству так и не удалось осуществить, особое место занимали аграрная реформа и организация экспорта нефти в Европу. Кроме того, что это сильно ухудшало финансовое положение республики, этим умело пользовались местные большевики, которые использовали данные трудности для организации вооруженных выступлений крестьян в уездах республики и рабочих забастовок в столице.

В центре внимания деятельности Азербайджанской Демократической Республики находилась и социальная сфера. Это нашло отражение в принятых законах, в ходе конкретных мероприятий. Социальная политика государства основывалась на двух принципах. Во-первых, для каждого члена общества (гражданина Азербайджана) должны быть созданы равные условия для проявления его экономической активности и получения дохода и, таким образом, сведен к минимуму уровень бедности. Во-вторых, каждому члену общества должны быть обеспечены такие доходы, чтобы они могли удовлетворить свои общественные потребности. В течение короткого времени в стране была разработана и получила развития система социальной защиты и социального обеспечения.

В рамках реализации социальной политики государство планировало достичь следующих результатов: увеличить потребительский фонд в валовом внутреннем продукте, увеличить на каждого человека фонд потребления, национальную прибыль во внутреннем валовом продукте и уровень занятости; улучшить условия труда; повысить уровень образования, здравоохранения, жилищно-коммунального хозяйства. Однако

¹⁵ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. с.235, 236

¹⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, I c, s.58

сложное международное и внутреннее положение, экономические трудности, инфекционные болезни, десятки тысяч беженцев из Армении, которые, спасая свои жизни, прибыли на территорию республики, отсутствие решения земельной проблемы для крестьян, составлявших основную часть населения, и т. д. ухудшали социальные условия. В таких суровых условиях парламент и правительство Азербайджанской Демократической Республики с целью устранения социальной напряженности приняли срочные меры. Особое внимание было уделено размещению и урегулированию материальных потребностей беженцев, организации медицинского обслуживания для них и другим вопросам. Несмотря на сложную ситуацию в стране, правительство Азербайджана регулярно оказывало помощь азербайджанскому населению, проживающему в Грузии и Армении. Только с начала 1919 года и до начала 1920 года было принято 6 постановлений для оказания помощи азербайджанскому населению Армении.

Следует отметить, что правительство Азербайджана, приверженное своим историческим традициям, оказывало помощь всем гражданам, кто находился в тяжелом социальном положении, независимо от их национальности. Например, в 1919 году правительство, наряду с Благотворительным обществом мусульманских женщин, выделило значительные средства Российскому благотворительному обществу, Еврейскому благотворительному обществу, Армянским и еврейским национальным советам и другим обществам для содержания детей, стариков и других неимущих людей, помощи людям, пострадавшим в результате землетрясения в Грузии в феврале 1920 года. Вопрос повышения заработной платы для различных слоев населения (учителей, рабочих, военнослужащих и т. д.) был важным аспектом социальной политики правительства. Апрельская оккупация (1920 г.) не позволила полностью реализовать программу социально-экономического развития, подготовленную правительством Азербайджанской Демократической Республики.

С первых же дней образования Азербайджанская Демократическая Республика уделяла особое внимание развитию народного образования и культуры. Первым крупным событием в области образования стала национализация школ. В постановлении правительства Азербайджанской Демократической Республики от 28 августа 1918 года говорилось, что обучение во всех низших начальных учебных заведениях вести на родном языке учащихся с обязательным и усиленным преподаванием государственного тюркского языка¹⁷. В результате мер, принятых правительством Азербайджана, в начале 1919 года в стране было 637 начальных школ и 23 средних специальных учебных заведений. Было 6 мужских и 4 женских гимназий, 5 реальных школ, 3 учительских семинарий, три школы для девочек «общества Нина», политехническая школа и коммерческая школа. В 1919-1920 учебном году, исключая тех, кто обучался в учительских семинариях, в средних учебных заведениях Азербайджана обучалось 9611 учеников, из которых 3115 были азербайджанцами, а остальные 6496 человек представителями других национальностей. Ликвидация неграмотности среди взрослого населения являлось одной из важных мер, осуществленных правительством Азербайджанской Демократической Республики. С

¹⁷ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты, с.225

существующим в то время в Азербайджане малым числом учителей невозможно было справиться с этой задачей. Важную роль в решении этой проблемы сыграло приглашение учителей из Турции и подготовка на краткосрочных курсах учителей из лиц, знающих турецкий язык. 23 июля 1918 года правительство Азербайджана издало специальный указ о приглашении преподавателей из Турции и поставках учебников для учебных заведений страны¹⁸. Для более успешного осуществления национализации учебных заведений летом 1919 года были организованы краткосрочные педагогические курсы для обеспечения низших классов начальных и средних школ соответствующими учительскими кадрами. Правительство также уделяло большое внимание подготовке и публикации школьных учебников. С этой целью была организована специальная комиссия Министерства просвещения.

Одной из важнейших задач, стоящих перед Азербайджанской Демократической Республикой, была организация высшего образования в Азербайджане и подготовка высококвалифицированных национальных кадров. Правительство стремилось решить этот вопрос, с одной стороны, путем создания в стране высших учебных заведений, а, с другой стороны, путем направления азербайджанской молодежи в различные зарубежные высшие учебные заведения. 1 сентября 1919 года парламент Азербайджана принял закон об открытии Государственного университета в Баку. Закон гласил, что университет состоит из четырех факультетов: историко-филологического (включая Восточный факультет), физико-математического, юридического и медицинского¹⁹. В 1919-1920 учебном году открылись только два факультета - первые курсы медицинского и историко-филологического факультетов. В 1919-1920 учебном году в университете обучалось 1094 студента, из которых 217 были свободными слушателями²⁰.

Еще одним способом по подготовке профессиональных кадров с высшим образованием в период АДР была отправка азербайджанских студентов в зарубежные университеты. Одновременно с законом об открытии Государственного университета в Баку 1 сентября 1919 года парламент Азербайджана принял решение отправить 100 азербайджанских юношей за границу для обучения в различных университетах мира.

В период АДР в стране издавалось около 100 газет и журналов. Характерной особенностью периодической прессы республики было не только ее количество, но и богатство ее содержания и идейной направленности. Правительство и парламент приняли ряд решений, направленных на то, чтобы печать и издательское дело отвечало требованиям времени. Решением правительства от 9 ноября 1918 года была отменена цензура над содержанием средств массовой информации и изданий²¹. В «Уставе о печати», принятом парламентом 30 октября 1919 года, отмечалось, что «разрешение правительственных органов на открытие печатных, литографических и аналогичных предприятий, а также публикацию и продажу печатной продукции не требуется»²².

¹⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, I c., s.74

¹⁹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты, с.101-103

²⁰ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, I c., s.75

²¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты, с.251

²² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, I c., s.70

Главной задачей, стоявшей перед газетой «Азербайджан» как официальным печатным органом Азербайджанской Демократической Республики, была защита интересов вновь созданного национального правительства. На ее страницах находила свое отражение деятельность всех общественно-политических, социальных, экономических и культурных институтов республики. Национальная пресса Азербайджанской Демократической Республики – это хроника всех исторических событий того периода.

В АДР была широко распространена деятельность обществ, благотворительных организаций и союзов, способствующих просвещению и развитию национальной культуры. Все эти общества, деятельность которых была направлена на просвещение народа, проводили культурно-просветительские мероприятия с целью возрождения национальной самобытности азербайджанцев. В 1919 году в Баку было создано Общество по изучению мусульманского Востока. Это общество, созданное при Бакинском университете, много сделало для изучения и пропаганды истории, литературы и культуры Азербайджана. В начале 1920 года в Министерстве народного просвещения было создано отделение археологии для изучения древней культуры народа. В этот период действовали литературные общества «Зеленое перо», «Общество по защите Исламской культуры и искусства», «Тюрк оджагы» и другие.

Правительство осуществила меры по открытию музеев, других просветительских и художественных центров, которые сыграли важную роль в воспитании народа в национальных традициях и духе патриотизма. Открытие 7 декабря 1919 года музея «Истиглал» («Независимость») стало важным событием в истории азербайджанской культуры. Здесь были собраны образцы декоративного искусства, ковры и вышивки, оружия, рукописи, редкие экземпляры Корана, ценные книги по различным темам.

Правительство Азербайджанской Демократической Республики уделяло особое внимание расширению сети библиотек, которые играли важную роль в просвещении народа и приобретение им научных знаний. С этой целью были разработаны проекты по открытию государственных и публичных народных библиотек в Баку. Значительная работа была проделана в деле создания первой крупной библиотеки в Азербайджане – Национальной библиотеки. Предполагалось открыть его в центральной части Баку. Для сбора книг, газет и журналов, рукописей и других источников об Азербайджане для Национальной библиотеки правительством были командированы специалисты в Стамбул, Каир, Бейрут и некоторые столичные города Европы.

Самым крупным достижением на международной арене стало признание высшим Советом стран Антанты 11 января 1920 г. де-факто независимости Азербайджанской Демократической Республики.

Что касается отношений с соседними государствами, то первым государством, признавшим независимость АДР, как и других республик Южного Кавказа, стала Османская империя²³. Османо-азербайджанское военное сотрудничество позволило Азербайджанской Демократической Республике отстоять свою независимость, освободить Баку и утвердить его столицей страны, создать Национальную армию,

²³ Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика (1918-1920), с.16.

сформировать ее структуры, обеспечить оружием и боеприпасами. И, наконец, самое главное, удалось положить конец политике геноцида тюрко-мусульманского населения, которая, начиная с марта 1918 года, осуществлялась большевистско-дашнакским военно-политическим режимом на территории Бакинской губернии.

С первых дней независимости, несмотря на некоторые проблемы при решении пограничных вопросов, отношения между АДР и Грузинской Республикой носили союзнический характер. Основными факторами, сближавшими две республики, были борьба против агрессии Армении и армии Деникина, совместные действия в целях признания республик на международной арене, значение черноморских портов Грузии для транспортировки азербайджанской нефти в Европу. Лишь в марте 1920 года удалось установить дипломатические отношения с правительством Гаджарского Ирана²⁴, которое с некоторым подозрением относилось к образованию по соседству республики под названием Азербайджан, т.е. носившей название одноименной провинции на севере Ирана.

К числу неосуществленных актов во внешней политике Азербайджанской Республики можно отнести безуспешные попытки правительства установить добрососедские отношения с Армянской республикой и Советской Россией. С Арменией не удалось урегулировать территориальные проблемы, несмотря на то, что правительство Азербайджана 29 мая 1918 года уступила армянскому правительству в качестве столицы город Иреван и прилегающие территории²⁵. В соглашении, достигнутом в ходе переговоров на Батумской конференции (11 мая - 4 июня 1918 г.), Армения, взамен на передачу ей Иревана и прилегающих азербайджанских территорий, брала на себя обязательства прекратить насилие против азербайджанцев, создать им условия для получения образования на родном языке, обеспечить свободы вероисповедания и обычаев, отказаться от территориальных притязаний к Азербайджану²⁶. Однако взятые обязательства не были выполнены армянской стороной. Армянская Республика продолжала притязать на Карабах, Зангезур, Нахчыван, Сурмали, проводить политику этнической чистки в отношении азербайджанского населения на своей территории и сопредельных с ней территориях Азербайджана.

Накануне распада Российской империи территория Карабаха входила в состав Елизаветпольской губернии и включала в себя четыре уезда: Шушинский, Зангезурский, Джаванширский и Карягинский (позже Джебраильский). Общая численность населения Карабаха по сведениям Кавказского календаря за 1917 г. составляла 242 тысяч армян и 322 тысяч мусульман. При этом к числу карабахских армян приписывалось множество армянских ремесленников и рабочих, которые не составляли в действительности оседлое население Карабаха²⁷. Воспользовавшись тем, что в первые месяцы независимости правительство Азербайджанской

²⁴ ADR-İran diplomatik münasibətləri Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının sənədləri işığında (1919–1920-ci illər), s.208-231

²⁵ ГААР, ф.970, оп.1, д.1, л.51-52

²⁶ Махмудов Я. Историческая правопреемственность Азербайджанского народа на Иреван и прилегающие территории должна быть восстановлена, с.32-36

²⁷ ГААР, ф.28, оп.1, д.42, л.20-35.

Демократической Республики всецело было занято вопросом освобождения Баку, карабахские армяне приняли решение о создании собственных административных органов власти во главе с Национальным советом. Положение еще более обострилось с появлением летом 1918 года в Карабахе и Зангезуре армянских частей под предводительством Андраника Озаяна, совершавших грабежи, насилия и убийства мусульман.

Согласно документам Чрезвычайной следственной комиссии правительства Азербайджанской Демократической Республики, в ходе карательных операций отрядов Андраника в конце лета и осенью 1918 года только в Зангезурском уезде было уничтожено 115 мусульманских селений, убито и ранено более 10 тысяч человек и около 50 тысяч человек стали беженцами²⁸. Сепаратистские устремления местных армян, подогреваемые эmissарами из Армении, геноцид против мусульманской части населения вынудили правительство Азербайджана создать в январе 1919 года в Карабахе и Зангезуре генерал-губернаторство²⁹. 15 августа 1919 года проходивший в Шуше съезд армянских крестьян признал Нагорный Карабах временно, до решений Парижской конференции, частью Азербайджанской Республики³⁰. Однако территориальный конфликт с Арменией был урегулирован лишь после советизации Южного Кавказа в 1920-1921 гг.

В целом, территория Азербайджанской Демократической Республики составляла 113,9 тыс. кв. км (из них 97,3 тыс. кв. км - бесспорные, 16,6 тыс. кв. км - спорные территории). Однако после Апрельской оккупации 1920 года и падения Азербайджанской Демократической Республики дискриминационная политика Советской России привела к дальнейшему сокращению азербайджанских земель. Территория вновь созданной Азербайджанской Советской Социалистической Республики составила 86,6 тыс. кв. км. Таким образом, Азербайджанская ССР лишилась 27,3 тыс. кв. км, входивших в состав территории АДР.

Что же касается отношений с Советской Россией, то здесь вообще вопрос ставился таким образом, что Азербайджанская Демократическая Республика, как и другие республики Южного Кавказа, должны были распрощаться со своей независимостью и войти в границы новой советской империи. Победы, достигнутые большевиками в ходе гражданской войны в России, укрепили позиции Советской России, усилили ее дипломатическое давление на соседние государства. В случае с Азербайджаном это давление выразилось в обмене нотами с января по апрель 1920 года, который носил характер дипломатической конфронтации. В своей ноте от 2 января 1920 года Народный комиссар по иностранным делам Российской Советской Федеративной Социалистической Республики (РСФСР) Г.В. Чичерин потребовал от правительства Азербайджана немедленно вступить в войну против Деникина³¹. После консультации с Грузией 14 января министр иностранных дел Азербайджана Фатали Хан Хойский направил ответную ноту Г.В. Чичерину. В ноте указывалось, что, несмотря на угрозу Азербайджану со стороны Деникина и заключение против него

²⁸ История Азербайджана по документам и материалам, с.206.

²⁹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов, с.62-63.

³⁰ Там же, с.323-327

³¹ Мустафа-заде Р. Две Республики. Азербайджано- российские отношения в 1918-1922 гг. с.74

азербайджано-грузинского военно-технического соглашения, борьба с Деникиным является внутренним делом России; Азербайджанская Демократическая Республика готова начать переговоры с Советской Россией об установлении добрососедских отношений. Азербайджанская сторона считала, что для начала переговоров Советская Россия официально должна признать Азербайджанскую Демократическую Республику³². Это обеспечило бы защиту национальной независимости Азербайджана. Однако подобная позиция Азербайджана не устраивала Советскую Россию. Содержания нот, которыми обменялись стороны в феврале-марте 1920 года, были примерно такими же.

Советская Россия, преследуя цель завладеть бакинской нефтью, после победы над Деникиным мобилизовала местные большевистские организации и приступила к реализации плана свержения Азербайджанской Демократической Республики. Азербайджанская Коммунистическая партия, созданная в феврале 1920 года, была проинструктирована Москвой и создала специальный штаб для проведения государственного переворота. В телеграмме, направленной В. Лениным в Военно-революционный совет Кавказского фронта 17 марта 1920 г. был четко поставлен вопрос об оккупации Баку. В телеграмме говорилось: «Взять Баку нам крайне, крайне необходимо. Все усилия направьте на это, причем обязательно в заявлениях быть сугубо дипломатичными и удостовериться максимально в подготовке твердой местной Советской власти»³³.

Армянские политические круги, накануне вторжения Советской России, войдя через своих курьеров на связь с командованием Красной Армии на Северном Кавказе, предложили свою помощь для свержения правительства Азербайджана³⁴. Таким образом, армянский мятеж в Нагорном Карабахе в середине марта 1920 года, вынудивший правительство АДР направить в этот регион лучшие части азербайджанской армии для отражения армянской агрессии, стал результатом заранее спланированного и скоординированного провокационного плана.

С целью отражения армянской агрессии, начавшейся с нападения армянских банд на военные гарнизоны Национальной Армии Азербайджана, расположенные в Ханкенди, воинские части срочно были передислоцированы из Баку и границы с Дагестаном в нагорную часть Карабаха. Таким образом, северные границы страны оказались открыты для большевистской интервенции. В директиве, отправленной 21 апреля командованием Кавказского фронта Красной Армии командующим 11-й армии и Волжско-Каспийского флота, указывалось, что основные силы Азербайджана сосредоточены на западном фронте. Поэтому в директиве 11-й армии и Волжско-Каспийскому флоту было приказано 27 апреля перейти границу Азербайджана и провести в течение пяти дней операцию Ялама-Баку. 23 апреля в эту директиву были внесены поправки, и было указано, что окончательной задачей 11-й армии является захват не только Бакинской губернии, но и всего Азербайджана³⁵. 27 апреля правительство Азербайджана направило срочные послания представителям союзников в Тифлисе гра-

³² Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920) Внешняя политика, с.501-502

³³ Большевистское руководство. Переписка. 1912-1927. Сборник документов, с.120

³⁴ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов, с.493

³⁵ Большевистское руководство. Переписка. 1912-1927. Сборник документов, с.121

фу де Мартелю, полковнику Габба и К.Люкку об агрессии со стороны Советской России и нарушение границ республики. Правительство Азербайджана просило союзников оказать давление на правительство Армении, чтобы не нападать на Азербайджан, поскольку правительство в связи с актом агрессии выводит свои войска из границ с Карабахом и Арменией³⁶. Однако отсутствие у западных союзников, признавших в январе 1920 года независимость молодых республик Южного Кавказа, четкого плана в отношениях с ними, которые колебались между признанием и вежливым равнодушием, в конечном итоге стоило им потерей политической самостоятельности и поглощения Советской Россией.

28 апреля 1920 года АДР был оккупирован Красной Армией Советской России. С апрельской оккупацией завершилось участие признанной де-факто мировым сообществом независимой Азербайджанской Демократической Республики в системе международных отношений.

Таким образом, начался 70-летний советский период истории Азербайджана. Однако большевики не решились ликвидировать республиканский строй в Азербайджане, и даже в составе СССР, хотя и формально, Азербайджанская ССР сумела сохранить многие государственные атрибуты, развивала экономику, науку и культуру. Всё это, вместе взятое, и создало мощный экономический, интеллектуальный и культурный потенциал нынешнего самостоятельного Азербайджана.

Восстановившая в октябре 1991 года свою государственную независимость Азербайджанская Республика объявила себя правопреемницей АДР. Богатые идейные и политические традиции Азербайджанской Демократической Республики продолжают и сегодня жить и развиваться в современной Азербайджанской Республике.

Streszczenie:

Artykuł poświęcony jest historii Azerbejdżańskiej Republiki Demokratycznej (ADR) jako pierwszego republikańskiego państwa na całym muzułmańskim wschodzie. Powstanie ADR 28 maja 1918 roku było wynikiem głębokich procesów społeczno-politycznych i społeczno-gospodarczych, które trwały od początku XIX wieku. Oznaczało to odrodzenie się państwowości azerbejdżańskiej po stuleciu kolonialnej egzystencji jako części Imperium Rosyjskiego. Artykuł szczegółowo analizuje różne struktury ADR oraz ich osiągnięcia w budowaniu państwowości. W 23-miesięcznym okresie swojej działalności powstały instytucje niezależnej państwowości, w tym rząd i parlament, wojsko, policja, służby dyplomatyczne itp.

Słowa kluczowe:

Parlament Azerbejdżanu, rewolucja październikowa, okupacja sowiecka, Ali-Mardan Beq Topchibashi

³⁶ Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании, с.605-607

Key words:

Azerbaijani Parliament, October Revolution, Soviet occupation, Ali-Mardan Beq Topchibashi

Bibliografia:

1. ADR-İran diplomatik münasibətləri Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının sənədləri işığında (1919–1920-ci illər), Bakı, 2017
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, I c. Bakı, 2017
3. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия. Баку, 1998
4. Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Баку, 2011.
5. Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика (1918-1920). (Документы и материалы). Баку, 1998
6. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Баку. 1998
7. Большеви́стское руково́дство. Переписка. 1912-1927. Сборник документов, Москва, 1996
8. Государственный Архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф.28, оп.1, д.42
9. Государственный Архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф.970, оп.1, д.1
10. Дарабади П. Военно-политическая история Азербайджана (1917-1920 годы). Баку, 2013
11. История Азербайджана по документам и материалам. Баку, 1990
12. Махмудов Я. Историческая правопреемственность Азербайджанского народа на Иреван и прилегающие территории должна быть восстановлена. Баку, 2015.
13. Мустафа-заде Р. Две Республики. Азербайджано- российские отношения в 1918-1922 гг. Москва, 2006.
14. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов. Ереван, 1992
15. Протоколы заседаний Мусульманской фракции Закавказского Сейма и Азербайджанского Национального совета. 1918 г. Баку, 2006
16. Сеидзаде Д. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе. Баку, 1991

Przemysław Ogarek

Politechnika Rzeszowska im. I. Łukasiewicza.

Mariusz Ruszel

Politechnika Rzeszowska im. I. Łukasiewicza.

Paweł Węgrzyn

Politechnika Rzeszowska im. I. Łukasiewicza.

Wpływ relacji politycznych Azerbejdżanu z Unią Europejską na bezpieczeństwo energetyczne

Bezpieczeństwo energetyczne, postrzegane jest jako jeden z kluczowych elementów bezpieczeństwa narodowego każdego państwa³⁷. Stabilnie funkcjonujący sektor energetyczny zapewnia niezależność, pewność i konkurencyjność na arenie międzynarodowej. Największe mocarstwa współczesnego świata, swą potęgę w znacznym stopniu opierają o aspekty energetyczne. Analizując pojęcie bezpieczeństwa energetycznego należy przede wszystkim zaznaczyć, iż jest to dziedzina interdyscyplinarna, w której istotną rolę odgrywają aspekty geopolityczne, geoekonomiczne oraz ekologiczne³⁸. Najważniejszym podmiotem odpowiedzialnym za zapewnienie bezpieczeństwa energetycznego jest państwo, które wykorzystuje dostępne instrumenty i środki celem osiągnięcia swoich celów strategicznych. Zupełnie inaczej bezpieczeństwo energetyczne postrzegane jest przez eksportera oraz importera surowców energetycznych. Z perspektywy importera kluczowa jest pewność oraz ciągłość dostaw surowców energetycznych w celu pokrycia obecnego i perspektywicznego zapotrzebowania na surowce energetyczne w sposób ekonomicznie i ekologicznie uzasadniony. Największe zagrożenie dla takich państw stanowi nadmierne uzależnienie od jednego dostawcy, będące skutkiem nieodpowiednio prowadzonej polityki dywersyfikacji źródeł dostaw. Podstawą dobrze prowadzonej polityki zróżnicowania źródeł i kierunków dostaw surowców energetycznych jest posiadanie odpowiednio rozbudowanej infrastruktury energetycznej. Z drugiej strony – z perspektywy eksporterów - bezpieczeństwo energetyczne jest to gwarancja długoterminowego, opłacalnego ekonomicznie zbytu na wydobywane produkty oraz stabilna, konkurencyjna pozycja na rynku dostawców³⁹. Kluczowe znaczenie dla eksporterów ma nie tylko odpowiednio rozbudowana infrastruktura energetyczna, ale również kontrakty

³⁷ M. Ruszel, *Paradygmat bezpieczeństwa energetycznego*, [w:] *Zarys teorii bezpieczeństwa państwa*, red. J. Gryz, Warszawa 2016, s. 317-337.

³⁸ M. Lewandowski, *Bezpieczeństwo energetyczne w problematyce bezpieczeństwa narodowego*, [w:] *De Securitate et Defensione*, 2019, s. 179-182.

³⁹ J. Misiągiewicz, *Bezpieczeństwo energetyczne Unii Europejskiej*, [w:] *Poziomy analizy stosunków Międzynarodowych*, 2013 (14), s. 483-506.

długoterminowe, które gwarantują stabilność zbytu na towar. Obecnie coraz większe zagrożenie dla wydobywców surowców energetycznych stanowi rozwój nowych technologii i stopniowe przechodzenie na paliwa alternatywne w tym szczególnie te pochodzące z odnawialnych źródeł energii. Importerzy są silnie uzależnieni od pewnej, doskonałej konkurencyjnie podaży, natomiast eksporterzy od popytu, którego spadek oznacza brak zysków i poważne konsekwencje gospodarcze. Oznacza to, że pomiędzy tymi kategoriami państwa zachodzą nieustanne korelacje polityczne.

Celem niniejszego artykułu jest zbadanie relacji pomiędzy uzależnioną od importu gazu ziemnego Unią Europejską (UE), a poszukującym nowych rynków zbytu, Azerbejdżanem. W ujęciu podmiotowym przyjęto założenie, że najważniejszym aktorem stosunków międzynarodowych jest państwo, zaś w kontekście przedmiotowym skupiono się na gazie ziemnym. Z tego względu postawiono pytanie badawcze: w jaki sposób dostawy gazu ziemnego pomiędzy Azerbejdżanem, a UE wpłyną na bezpieczeństwo energetyczne, a co za tym idzie i bezpieczeństwo narodowe podmiotów operujących na rynku europejskim. Postawiono hipotezę badawczą, że dostawy azerskiego gazu ziemnego do UE wzmocnią polityczną pozycję Turcji. W artykule zastosowanie znalazło podejście realistyczne, wykorzystano metodę statystycznej analizy dynamiki oraz dedukcji, a także technikę prognozowania.

Unijny rynek gazu ziemnego

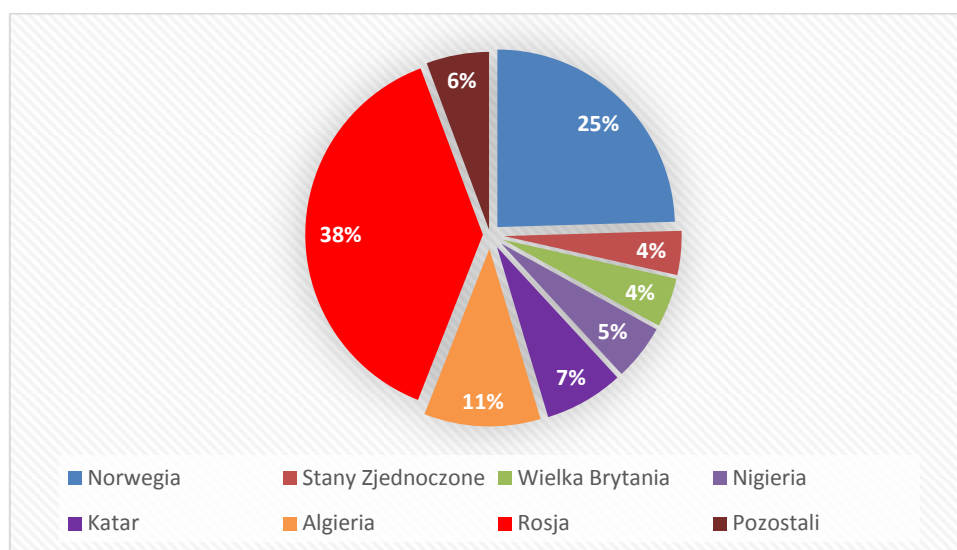
Unia Europejska importuje 55% zużywanej przez siebie energii.⁴⁰ Zależność od zewnętrznych dostaw gazu ziemnego w UE sięga 77,9%. W 15 państwach członkowskich uzależnienie od importu błękitnego paliwa przekracza granicę 90%.⁴¹ W 2019 roku 38 % gazu importowanego do UE pochodziło z Rosji, 25 % z Norwegii, a 11 % z Algierii. Pozostałe źródła posiadały znacznie mniejsze udziały w rynku i pochodziło z nich łącznie około 26 % gazu (patrz: Diagram 1).⁴²

⁴⁰ *Where does our energy come from?* ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy/bloc-2a.html (12.07.2020)

⁴¹ Eurostat, *Natural gas supply statistics - Statistics Explained*, 2019, s. 4.

⁴² Eurostat, *EU imports of energy products - recent developments*, ec.europa.eu/eurostat/ (14.07.20)

Diagram 1. Import gazu ziemnego UE (27) – dostawcy – 2019

Źródło: EU imports of energy products - recent developments, ec.europa.eu/eurostat/ (14.07.20)

Unia Europejska należąca do grupy importerów, aby utrzymać silną pozycję na arenie międzynarodowej, realizuje wspólnotowe interesy strategiczne, do których zalicza się przede wszystkim: dywersyfikację źródeł dostaw, rozbudowę połączeń infrastrukturalnych; zapewnianie dostępu do stabilnych dostaw surowców energetycznych po akceptowalnej cenie; rozwój technologii energetycznych; budowanie silnego, zintegrowanego rynku energetycznego.⁴³ Prowadząc politykę energetyczną, której celem jest osiągnięcie do roku 2050 zerowej emisji gazów cieplarnianych netto⁴⁴ UE zmuszona jest do odchodzenia od wysokoemisyjnych paliw kopalnych m.in. węgla kamiennego na rzecz innych bardziej proekologicznych surowców, źródeł produkcji energii. Inwestując w nadal silnie uzależnione od warunków atmosferycznych źródła odnawialne (OZE), w momentach niedoborów energii zmuszona jest do stabilizowania systemu przy wykorzystaniu paliw konwencjonalnych. Rolę stabilizatora w procesie transformacji energetycznej w wielu państwach członkowskich stanowić ma gaz ziemny. Jako paliwo przejściowe pomiędzy węglem kamiennym i ropą naftową, a mniej emisyjnymi, paliwami gazowymi biometanem, biogazem, wodorem.⁴⁵

Analizując zapotrzebowanie na gaz w państwach UE w ostatniej dekadzie, zauważyć można 12 % spadek. (patrz: Tabela 1) Szacuje się, że do roku 2030 wolumen zapotrzebowania na błękitne paliwo w Unii Europejskiej będzie utrzymywał się na stabilnym poziomie, a w latach 2030 - 2050 jego wykorzystanie będzie nieznacznie malało.⁴⁶ Pomimo wykazywanych predykcji spadkowych, gaz ziemny dla państw członkowskich UE, w ciągu

⁴³ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego i Rady, *Europejska strategia bezpieczeństwa energetycznego*, 2014

⁴⁴ Croatian Presidency of the Council of the European Union, *European Commission, Long-term low greenhouse gas emission development strategy of the European Union and its Member States*, 2020, s. 1-4.

⁴⁵ CEPS Research Report, *The future of gas in Europe: Review of recent studies on the future of gas*, 2019, s. 3-6.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 7-13.

najbliższych kilkudziesięciu lat nadal będzie surowcem, posiadającym duży potencjał strategiczny. Wynika to z tego, iż wolumen wydobywania błękitnego paliwa ulega regresji znacznie dynamiczniej od wolumenu zapotrzebowania. W ostatniej dekadzie zmniejszył się on o blisko 40% (2010 – 183,8 mld m³, 2018 – 109,2 mld m³).⁴⁷ Przyczyniło się do tego ograniczenie produkcji gazu ziemnego w Holandii, a do 2025 roku szacuje się dalszy spadek o kilkadziesiąt procent, za sprawą zakończenia wydobywania w potężnym holenderskim złożu – Groningen.⁴⁸ Projekcję zapotrzebowania na gaz ziemny oparto o obliczenie przyrostu względnego określanego wzorem:⁴⁹

$$d_{t/t^*} = \frac{x_t - x_{t^*}}{x_{t^*}} = \frac{\Delta_{t/t^*}}{x_{t^*}}$$

Tabela 1. Rynek gazu ziemnego w Unii Europejskiej 2010 - 2018, 2040 (mld m3)

Rok	Zużycie	Produkcja	Import
2010	521,3	183,8	313,9
2011	471	164,2	323,6
2012	459,1	153,7	296,7
2013	451,2	151,5	285,8
2014	401,7	138,2	261,4
2015	418,7	125,7	271
2016	449,3	124,7	287
2017	465,7	119,7	312,7
2018	458,5	109,2	320,6
2040	457	56	401
Analiza dynamiki (%) - przyrosty względne			
(2010 > 2018)	-12,05	-40,59	2,1
(2018 > 2040)	-0,33	-48,72	25,08

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: BP, *Statistical Review of World Energy 2019*, s. 32-34; Oxford Economics, *Global Economic Databank*, www.oxfordeconomics.com/Global-Economic-Databank (12.07.2020)

Państwa UE w znacznej mierze uzależnione są od importu rosyjskiego gazu dostarczanego przez Gazprom, który wielokrotnie nadużywał pozycji monopolisty na unijnym rynku.⁵⁰ Istotne uzależnienie od rosyjskiego gazu wynika z uwarunkowań geopolitycznych, które wpłynęły na odpowiednią budowę infrastruktury gazowej oraz zawarcie długoterminowych kontraktów gazowych.⁵¹ Federacja Rosyjska jako gazowy

⁴⁷ BP, *Statistical Review of World Energy 2019*, s. 32-34.

⁴⁸ International Energy Agency, *Gas 2020*, s. 43.

⁴⁹ G. Juszczak-Szumacher, *Analiza dynamiki zjawisk* [w:] Podstawy statystyki. Wydanie 2, 2009, s. 198-201. Symbol t* jest numerem okresu, do którego porównujemy wartości danego okresu t. Dla uzyskania procentowego wyniku prognozy, jej wartości należy przemnożyć *100%. Jeżeli przyrost jest dodatni, oznacza to, że w okresie t nastąpił wzrost badanej wartości, ujemny – spadek badanej wartości, wynosi 0 – brak zmian.

⁵⁰ G. O. Austvik, *The Energy Union and security-of-gas supply*, Energy Policy nr 96, s. 373-374. A. Mikulska, *Gazprom and Russian Natural Gas Policy in the First Two Decades of the 21st Century*, Orbis nr 64, s. 403-420.

⁵¹ Y. Fedorov, *Continuity and change in Russia's policy toward Central and Eastern Europe*, Communist and Post-Communist Studies nr 46, s. 315-326.

potentat, opierający około 25 % PKB na zyskach zdobytych dzięki eksportowi surowców energetycznych⁵² dąży do utrzymania swojej dominującej pozycji na rynku europejskim, prowadząc działania mające na celu rozszerzanie rosyjskich wpływów oraz paraliżowanie realizacji założeń unijnej polityki dywersyfikacji źródeł dostaw. Konflikt interesów obu podmiotów, wpływa na to, że projekty na rzecz zwiększenia zróżnicowania grupy eksporterów gazu ziemnego do UE są bardzo często sabotowane poprzez formalne i nieformalne działania Federacji Rosyjskiej.⁵³

Azerski rynek gazu ziemnego

Jednym z państw posiadających potencjał na poprawę dywersyfikacji źródeł dostaw gazu ziemnego do UE, a co za tym idzie zwiększenie poziomu jej bezpieczeństwa energetycznego jest Azerbejdżan.⁵⁴ Państwo to ponad 90% zysków z eksportu uzyskuje właśnie poprzez sprzedaż paliw kopalnych, a w szczególności ropy naftowej i gazu ziemnego.⁵⁵ Potwierdza to dynamika zmian na rynku ropy naftowej oraz wzrastające państwowe zapotrzebowanie na ten surowiec (2010 – 2018).⁵⁶ W 2020 r. proces ten spowolnił wskutek globalnej pandemii COVID-19. Należy zauważyć, że w Azerbejdżanie modernizuje się strukturę wydobywczą, skupiając się szczególnie na rozbudowie sektora gazowego.

Historia wydobywania błękitnego paliwa w Azerbejdżanie sięga końcówki lat 60, XX wieku. Jednakże dopiero od 2007 roku sektor gazowy zaczął się dynamicznie rozwijać, co umożliwiło rozpoczęcie sprzedaży błękitnego paliwa. Obecnie gaz ziemny staje się najważniejszym towarem eksportowym. Azerbejdżan dysponuje sporymi złożami naturalnymi, których potencjał określa się na 2100 mld m³.⁵⁷ Podkreśla się, że ich zasobność może być jeszcze znacznie wyższa. (patrz: Tabela 2)

Tabela 2. Perspektywicznie złoża gazu ziemnego

Nazwa złoża	Szacowane zasoby
Absheron	350 mld m ³
Araz, Alov, Sharg	700 mld m ³
ACG	280 mld m ³
Umid	200 mld m ³
Babek	400 mld m ³
Shafag-Asiman	500 mld m ³

Źródło: F. J. Hasanov, C. Mahmudlu, K. Deb, S. Abilov, O. Hasanov, *The role of Azeri natural gas in meeting European Union energy security needs*, [w:] *Energy Strategy Reviews*, 2020, s. 6.

⁵² K. Falkowski, *Polityka surowcowa wybranych krajów poradzieckich a ich konkurencyjność w handlu międzynarodowym*, [w:] *Zeszyty Naukowe – Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie*, 2019, s. 70.

⁵³ M. Ruszel, *Analiza wybranych nieformalnych sposobów wpływania na politykę energetyczną UE - na przykładzie Federacji Rosyjskiej*, "Bezpieczeństwo Narodowe", nr 35/2015, BBN, Warszawa 2015, s. 112-115.

⁵⁴ Komunikat Komisji do Parlamentu..., *op. cit.*

⁵⁵ F. J. Hasanov, C. Mahmudlu, K. Deb, S. Abilov, O. Hasanov, *The role of Azeri natural gas in meeting European Union energy security needs*, [w:] *Energy Strategy Reviews*, 2020, s. 6.

⁵⁶ BP, *op. cit.*, s. 20.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 30.

W Azerbejdżanie głównymi wydobywcami gazu ziemnego są: azerski koncern SOCAR (State Oil Company of the Azerbaijan Republic), międzynarodowe konsorcjum AIOC (Azerbaijan International Operating Company), w którym udziały posiadają Azerbejdżan, Wielka Brytania, Turcja, USA, Węgry, Japonia, a także koncern Shah Deniz. Azerbejdżan prowadzi politykę energetyczną w obszarze wydobycia w taki sposób, aby zachować kontrolę nad rynkiem krajowym. Dlatego inwestować w azerski rynek surowcowy mogą tylko spółki *joint venture* lub firmy na podstawie umów o rozdziale produkcji, które muszą być potwierdzone przez parlament. W ten sposób, państwo sprawuje skuteczną kontrolę nad sektorem wydobywczym i czerpie korzyści finansowe z eksportu jego produktów.⁵⁸ Należy dodać, że od 2010 roku wolumen eksportu gazu ziemnego w Azerbejdżanie wzrósł o 60,1%⁵⁹, a krajowe wydobycie o ponad 15%. (patrz: Tabela 3).

Tabela 3. Rynek gazu ziemnego w Azerbejdżanie – 2010 - 2018 (mld m3)

Rok	Zużycie	Produkcja	Eksport
2010	8,1	16,67	6,19
2011	8,9	16,36	6,82
2012	9,4	17,24	6,62
2013	9,4	17,9	7,31
2014	9,9	18,83	8,1
2015	11,1	19,24	8,15
2016	10,9	18,72	8,05
2017	10,6	18,19	8,86
2018	10,8	19,21	9,91
Analiza dynamiki (%) - przyrosty względne			
(2010 > 2018)	33,33	15,24	60,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: BP, *Statistical Review of World Energy* 2019, 32-34.; Azerbaijan Statistical Information Service, *Commodity balance of natural gas*, www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do (14.07.20)

Pomimo dużych wartości przyrostów względnych w latach 2010 – 2018, w odniesieniu do produkcji i eksportu ogromny potencjał surowcowy nie jest w pełni wykorzystywany. Ograniczona przepustowość gazociągów uniemożliwia przesył azerskiego gazu ziemnego do zagranicznych klientów i wstrzymuje szansę rozwoju. W związku z tym głównym interesem Azerbejdżanu jest rozbudowa infrastruktury przesyłowej i rozszerzenie sfery potencjalnych odbiorców. Realizacja tego strategicznego celu pozwoliłaby na zwiększenie zysków z eksportu oraz budowę silnej pozycji politycznej na międzynarodowym rynku energetycznym.

Połączenie gazowe Azerbejdżan – Unia Europejska

⁵⁸ K. Falkowski, *op. cit.*, s. 71.

⁵⁹ Azerbaijan Statistical Information Service, *Commodity balance of natural gas* (2010 – 2018), www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do (14.07.20)

Największe obecnie eksploatowane pole gazowe – Shah Deniz, którego zasoby szacuje na ponad 1000 mld m³ gazu⁶⁰ oraz perspektywiczne projekty znacznie zwiększające możliwości wydobywcze Azerbejdżanu – Shah Deniz 2 i Shah Deniz 3 stanowią podstawę do budowy Południowego Korytarza Gazowego, w skład którego wchodzić będą krótsze magistrale: Gazociąg Południowokaukaski (zwany również Baku-Tbilisi-Erzurum), TANAP i TAP (patrz: Mapa 1). Obecnie wszystkie elementy projektu są już na etapie realizacji.⁶¹

UE podjęła decyzję o wpisaniu gazociągów TANAP i TAP na listę projektów PCI (Project of Common Interest), które mają kluczowe znaczenie dla łączenia systemów energetycznych w krajach Unii Europejskiej i realizacji założeń dywersyfikacji źródeł dostaw energii.). W konsekwencji projekt zyska wsparcie ze środków UE.⁶²

Mapa 1. Projekt Południowego Korytarza Gazowego (SGC)

Źródło: What is Southern Gas Corridor? www.sgc.az/en (14.07.20)

Pierwszym elementem Południowego Korytarza Gazowego jest gazociąg Baku-Tbilisi-Erzurum (SCP), który powstał w celu przesyłu gazu wydobywanego ze złoża Shah Deniz położonego w azerbejdżańskim sektorze Morza Kaspijskiego do Gruzji i Turcji. Jego długość wynosi 692 km. Dostawy tym gazociągiem rozpoczęły się w drugiej połowie 2006 roku. Aktualnie realizowany przesył gazu to ok. 7 mld m³ rocznie, przy czym rozbudowa SCP o drugą nitkę, ma zwiększyć przepustowość o kolejne 16 mld m³.⁶³ Siedem krajowych i międzynarodowych firm energetycznych jest partnerami w rozwoju Rurociągu Południowego Kaukazu i projektu Shah Deniz⁶⁴.

⁶⁰ Southern Gas Corridor, Delivering Azerbaijani Gas to Europe www.delegate.com/content/annualmeeting/2016/documents/Azerbaijan-Afgan%20Isayev.pdf (dostęp: 16.07.2020)

⁶¹ M. Siddi, *The Southern Gas Corridor: Prospects and Challenges for EU Foreign Policy* [w:] Caucasus Analytical Digest, 2019, s. 8-9.

⁶² IENE, *European Commission to Give Financial Aid to TANAP*, www.iene.eu/european-commission-to-give-financial-aid-to-tanap-p2834.html (dostęp: 16.07.2020)

⁶³ BP Georgia, *South Caucasus Pipeline Project*, www.bp.com/en_ge/georgia/home/who-we-are/scp.html (dostęp: 16.07.2020)

⁶⁴ Udziałowcami gazociągu SCP są: BP (28,8%) - Wlk. Brytania, TPAO (19%) - Turcja, AzSCP (10%) - Azerbejdżan, SGC Midstream (6,7%) - Azerbejdżan, PETRONAS (15,5%) - Malezja, LUKOIL (10,0%) - Rosja, NICO (10%) - szwajcarska spółka zależna irańskiej spółce rządowej

Drugim elementem Południowego Korytarza Gazowego jest Gazociąg Transanatolijski (TANAP), który swój początek ma na granicy turecko-gruzińskiej⁶⁵. Został on uruchomiony w listopadzie 2019 roku i jest najdłuższym elementem Południowego Korytarza Gazowego⁶⁶. Przebiega przez 20 tureckich prowincji, jego długość wynosi ponad 1800 km, a przepustowość w pierwszej fazie to 16 mld m³. Z pełnego wolumenu, aż 6 mld m³ (ok. 14% zużycia Turcji w 2019 roku) jest zarezerwowane przez stronę turecką, a 10 mld m³ ma trafić do Unii Europejskiej⁶⁷. Do 2023 roku zdolność przesyłowa ma być zwiększona do 23 mld m³, a do 2026 ma wynieść 31 mld m³. Projekt uważany jest za przełomowe przedsięwzięcie energetyczne w regionie Bliskiego Wschodu ze względu na połączenie azerskiego rynku gazu ziemnego z tureckim. Nazywany Jedwabnym Szlakiem Energii, wybudowany w niespełna 3 lata od rozpoczęcia prac budowlanych ma być przeciwwagą dla dominacji rosyjskiego surowca w tym obszarze⁶⁸. Koszt przedsięwzięcia planowo miał wynieść ok. 12 mld USD, lecz finalnie udało się obniżyć koszty realizacji projektu o ok. 5 mld USD, czyli 40% początkowych założeń.

Trzecim elementem Południowego Korytarza Gazowego jest Gazociąg Transadriatycki (TAP)⁶⁹. Jest to ostatni odcinek, łączący magistralę TANAP z odbiorcami gazu w Unii Europejskiej. Przebiegać będzie przez Grecję, Albanie i Morze Adriatyckie. Jego długość wynosi 878 km, z czego 105 km to odcinek na dnie morza. Zdolność przesyłowa to początkowo 10 mld m³, z możliwością rozbudowy do 20 mln m³ (w razie sprzyjających odkryć złóż na Morzu Kaspijskim). Koszt przedsięwzięcia to ok. 4,5 mld euro przy dużym wsparciu Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju oraz Europejskiego Banku Centralnego. Projekt jest już po wstępnych testach na 2 kilometrowym greckim odcinku gazociągu. Na koniec czerwca 2020 roku, wykonanie projektu jest oszacowane przez grupę TAP-AG na 96,4%⁷⁰.

Finalnie, koszt całego projektu Południowego Korytarza Gazowego to ok. 45 mld USD. Wolumen przesyłu azerskiego gazu do Unii Europejskiej w pierwszej fazie, nie będzie zbyt istotny z punktu widzenia całej Unii Europejskiej, gdyż przesyłany gaz będzie stanowił ok. 2% rocznego zużycia UE. Jednak realizację tej koncepcji, należy rozpatrywać wielopłaszczyznowo z punktu widzenia: państwa eksportera, państwa tranzytowego, państwa importera, państw Unii Europejskiej oraz Federacji Rosyjskiej.

Znaczenie Południowego Korytarza Gazowego

⁶⁵ Udziałowcami gazociągu TANAP są: Azerbejdżański SOCAR (51%), turecki operator gazociągów BOTAS (30%), BP (12%), SOCAR Turcja (7%).

⁶⁶ Turkey and Azerbaijan mark completion of TANAP pipeline to take gas to Europe www.reuters.com/article/us-turkey-energy-tanap/turkey-and-azerbaijan-mark-completion-of-tanap-pipeline-to-take-gas-to-europe-idUSKBN1Y40CP (dostęp: 16.07.2020)

⁶⁷ Natural gas consumption in Turkey from 2005 to 2019, www.statista.com/statistics/703684/natural-gas-consumption-turkey/ (dostęp: 16.07.2020)

⁶⁸ TANAP now fully ready to deliver natural gas to Europe, www.dailysabah.com/energy/2019/07/02/tanap-now-fully-ready-to-deliver-natural-gas-to-europe (dostęp: 16.07.2020)

⁶⁹ Udziałowcami gazociągu TAP są: BP (20%), SOCAR (20%), Snam (20%), Fluxys (19%), Enagas (16%) i Axpo (5%).

⁷⁰ TAP, *Project progres*, www.tap-ag.com/pipeline-construction/project-progress (dostęp: 16.07.2020)

Obecne rozwiązanie Południowego Korytarza Gazowego nie jest spełnieniem pierwotnego założenia Unii Europejskiej, która w pierwszej dekadzie XXI wieku, forsowała projekt Nabucco, zakładającego przesył gazu ziemnego z Iranu oraz Gazociągu Południowokaukaskiego. Przesyłany wolumen miał wynosić 31 mld m³, a jego realizacja miała zostać zakończona w 2015 roku. Głównym założeniem Nabucco były dostawy gazu do Europy Południo-Wschodniej i Środkowej oraz kontrola transportu gazu przez państwa europejskie. Jednak kiedy koncepcja upadła, swoją szansę wykorzystali Azerowie i Turcy, realizując budowę gazociągów TAP i TANAP. W ten sposób, Azerbejdżan jako państwo eksporter stał się dostawcą gazu ziemnego na rynek turecki, a po ukończeniu TAP również na rynek europejski⁷¹.

Z punktu widzenia państwa eksportera, Azerbejdżan zapewnia sobie rynek zbytu w obszarach, które do tej pory były uzależnione od dostaw z Federacji Rosyjskiej. Pierwszy region, czyli Turcja gdzie ponad połowa importowanego paliwa pochodzi z Rosji, a drugi to obszar Unii Europejskiej, gdzie rosyjski gaz stanowi około 40% zużycia. Taki stan rzeczy zapewnia Azerbejdżanowi stałych odbiorców, którzy dbają o swoje bezpieczeństwo energetyczne poprzez dywersyfikację dostaw paliw.

Rola państw tranzytowych na szlaku Południowego Korytarza Gazowego jest nie mniej istotna niż samego państwa eksportera. Korzyści płynące z przebiegu infrastruktury przez Gruzję i Turcję pozwolą tym państwom czerpać zyski zarówno w obszarze ekonomicznym jak i bezpieczeństwa państwa. Warto nadmienić, że wymiar ekonomiczny państwa tranzytowego z dobrze zdywersyfikowanymi źródłami dostaw, daje korzyści bezpośrednie i pośrednie. Do bezpośrednich można zaliczyć opłatę tranzytową i możliwość dywersyfikowania dostaw zapewniając bezpieczeństwo energetyczne, a pośrednie to możliwość negocjacji cen za surowiec ze względu na urozmaicony koszyk możliwych źródeł dostaw surowca.

Wydaje się, że największym wygranym realizacji Korytarza Południowego jest właśnie Turcja. Wysokie zapotrzebowanie na gaz ziemny i dotychczasowy brak alternatywnych źródeł dostaw, spowodował że na przestrzeni kilku lat, Turcja stała się najważniejszym punktem na energetycznej mapie Eurazji ze względu na budowę Gazociągu TANAP, Turkishstream i rozwojowi infrastruktury odbiorczej skroplonego gazu LNG. Dążenia Turcji do odgrywania ważnej roli na arenie międzynarodowej poprzez zwiększenie bezpieczeństwa energetycznego i stania się hubem gazowym w perspektywie krótkookresowej, są jak najbardziej realne⁷².

Planowana przepustowość gazociągu w pierwszej fazie jest ilością znikomą w kontekście całego zapotrzebowania dla Unii Europejskiej. W wymiarze energetycznym, ten gazociąg będzie jednak nowym źródłem i kierunkiem dostaw, który wpłynie na rywalizację na rynek gazu ziemnego w Europie.

Kontekst dostaw gazu z Południowego Korytarza Gazowego dla Unii Europejskiej jest złożony, rozkłada się na trzy płaszczyzny. Pierwszy wymiar to znaczenie dla całej Unii Europejskiej, czyli magistrala interpretowana jako projekt strategiczny ze względu na

⁷¹ A. Jarosiewicz, *Południowy Korytarz Gazowy Azersko-turecki projekt w rozgrywce Rosji i UE*, [w:] Punkt widzenia nr 54, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2015, s. 17-20.

⁷² Turkish Stream przegrywa z LNG, biznesalert.pl/turkish-stream-spadek-dostaw-gaz-energetyka-turcja-rosja/ (dostęp: 17.07.2020)

realizację polityki energetycznej Unii Europejskiej w zakresie dywersyfikacji źródeł dostaw gazu ziemnego i korzystny wpływ tego źródła na rynek dostawców do UE⁷³.

Drugi wymiar, to konflikt grup interesów państw w Unii Europejskiej. Otóż, inaczej do tego kierunku dostaw podchodzą państwa, które będą odbiorcami surowca z Azerbejdżanu, czyli Włochy, Grecy czy Bułgarzy, a inaczej państwa które potencjalnie mogłyby dostarczyć gaz do tych państw, ale z innego kierunku.

Trzeci wymiar, to partykularne interesy docelowych państw, które będą importować surowiec z tego gazociągu. Państwa takie jak Włochy, Grecja czy Bułgaria, importują od 30 do 90% własnego zapotrzebowania z Federacji Rosyjskiej. Potencjalnie, jest to szansa na realną dywersyfikację dostaw (zwłaszcza dla Bułgarii) i zmniejszenia siły wpływu wschodniego monopolisty na europejski rynek gazu.

Wnioski

Unia Europejska stoi przed poważnymi wyzwaniami w obszarze gazu ziemnego, w związku ze spadającym wydobyciem własnym i utrzymującym się zużyciem tego surowca na terenie UE. Podejmowane działania polityczne wpisujące się w założenia polityki energetycznej, czyli zapewnienia ciągłości dostaw energii i dywersyfikacja ich źródeł, są działaniami priorytetowymi na nadchodzące lata. Realizacja projektów infrastrukturalnych, które będą stanowić alternatywę dla dostaw gazu ziemnego z Federacji Rosyjskiej, a przede wszystkim nowe połączenie z Azerbejdżanem zapewni zwiększenie poziomu konkurencyjności na rynku gazu ziemnego i poprawi poziom bezpieczeństwa energetycznego całej Unii Europejskiej. Jednak w tym przypadku, należy zauważyć, że Korytarz Południowy rozwiązuje problem bezpieczeństwa energetycznego, narodowego (a w zasadzie dywersyfikacji źródeł dostaw) konkretnych państw.

Dostawy gazu ziemnego z Azerbejdżanu do UE wpłyną negatywnie na pozycję Federacji Rosyjskiej jako dostawcy. Osłabią wpływy Rosjan w Europie Południowej i utrudnią realizację projektów mających na celu zwiększenie rosyjskich udziałów w tamtym rejonie. Z pewnością oczekiwać, można silnego sprzeciwu rosyjskiego i dużej rywalizacji pomiędzy, potencjalnymi eksporterami gazu ziemnego na południu Europy.

Z perspektywy Azerbejdżanu, Południowy Korytarz Gazowy jest elementem realizacji ich energetycznych interesów. Azerowie kierując się zyskiem ekonomicznym zapewnią dostawy surowca spoza dotychczasowych kierunków do Turcji i Unii Europejskiej. Uzyskanie nowych odbiorców wpłynie pozytywnie na pozycję polityczną Azerbejdżanu jako dostawcy gazu.

Jednak należy uwzględnić, iż zdobywanie udziałów w unijnym rynku może prowadzić do potencjalnych zagrożeń dla bezpieczeństwa narodowego Azerbejdżanu, głównie za sprawą działań ze strony Federacji Rosyjskiej. Z punktu widzenia Federacji Rosyjskiej, Południowy Korytarz Gazowy jest projektem, który w początkowej fazie nie wydawał się być zagrożeniem dla dostaw Gazpromu do Turcji. Jednak w obliczu budowy i uruchomienia Gazociągu TANAP, sytuacja ta się zmieniła w konsekwencji czego zauważalny jest spadek importu surowca z Federacji Rosyjskiej do Turcji. Zatem z perspektywy Rosji, projekt jest

⁷³ A. Jarosiewicz, *op. cit.*, s. 20.

niepożądany, wpłynął negatywnie na jeden z ich rynków zbytu, deprecjonując ich pozycję w regionie. W ten sposób pozytywnie została zweryfikowana hipoteza badawcza.

Streszczenie:

Bezpieczeństwo energetyczne, postrzegane jest jako jeden z kluczowych elementów bezpieczeństwa narodowego każdego państwa. Największe mocarstwa współczesnego świata, swą potęgę w znacznym stopniu opierają o aspekty energetyczne. Jednym ze strategicznych surowców odgrywających priorytetową rolę na rynku energetycznym jest gaz ziemny. Panująca w sektorze gazowym państwowa rywalizacja, prowadzi do konfliktów interesów między tzw. państwami importerami, a eksporterami. W niniejszym opracowaniu podjęto analizę geopolitycznego znaczenia integracji energetycznej pomiędzy Unią Europejską a Azerbejdżanem. Z tego względu postawiono pytanie badawcze: w jaki sposób handel gazem ziemnym pomiędzy Azerbejdżanem, a UE wpłynie na bezpieczeństwo energetyczne, a co za tym idzie i bezpieczeństwo narodowe podmiotów operujących na rynku europejskim. W artykule zastosowano podejście realistyczne, wykorzystano metodę statystycznej analizy dynamiki oraz dedukcji, a także technikę prognozowania.

Słowa kluczowe:

bezpieczeństwo energetyczne, Azerbejdżan, dywersyfikacja źródeł dostaw, gaz ziemny

Key words:

energy security, Azerbaijan, diversification of supply sources, natural gas

Bibliografia:

1. Austvik, O. G., *The Energy Union and security-of-gas supply*, Energy Policy nr 96.
2. Azerbaijan Statistical Information Service, Commodity balance of natural gas (2010 – 2018), www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do (14.07.20).
3. BP Georgia, South Caucasus Pipeline Project, www.bp.com/en_ge/georgia/home/who-we-are/scp.html (dostęp: 16.07.2020).
4. BP Statistical Review of World Energy 2019.
5. CEPS Research Report, *The future of gas in Europe: Review of recent studies on the future of gas*, 2019.
6. Croatian Presidency of the Council of the European Union, European Commission, *Long-term low greenhouse gas emission development strategy of the European Union and its Member States*, 2020.
7. Eurostat, *EU imports of energy products - recent developments*, ec.europa.eu/eurostat/ (14.07.2020).
8. Eurostat, *Natural gas supply statistics - Statistics Explained*, 2019.

9. Falkowski K., *Polityka surowcowa wybranych krajów poradzieckich a ich konkurencyjność w handlu międzynarodowym*, [w:] Zeszyty Naukowe – Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, 2019.
10. Fedorov Y., *Continuity and change in Russia's policy toward Central and Eastern Europe*, Communist and Post-Communist Studies nr 46.
11. Hasanov F. J., Mahmudlu C., Deb K., Abilov S., Hasanov O., *The role of Azeri natural gas in meeting European Union energy security needs*, [w:] Energy Strategy Reviews, 2020.
12. IENE, *European Commission to Give Financial Aid to TANAP*, www.iene.eu/european-commission-to-give-financial-aid-to-tanap-p2834.html (dostęp: 16.07.2020).
13. International Energy Agency, *Gas 2020*.
14. Jarosiewicz A., Południowy Korytarz Gazowy Azersko-turecki projekt w rozgrywce Rosji i UE, [w:] Punkt widzenia nr 54, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2015.
15. Juszczak-Szumacher G., *Analiza dynamiki zjawisk* [w:] Podstawy statystyki. Wydanie 2, 2009.
16. Lewandowski M., *Bezpieczeństwo energetyczne w problematyce bezpieczeństwa narodowego*, [w:] De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności, 2019.
17. Mikulska A., *Gazprom and Russian Natural Gas Policy in the First Two Decades of the 21st Century*, Orbis nr 64.
18. Misiągiewicz J., *Bezpieczeństwo energetyczne Unii Europejskiej*, [w:] Poziomy analizy stosunków Międzynarodowych, 2013 (14).
19. Natural gas consumption in Turkey from 2005 to 2019, www.statista.com/statistics/703684/natural-gas-consumption-turkey/ (dostęp: 16.07.2020).
20. Ruszel M., Analiza wybranych nieformalnych sposobów wpływania na politykę energetyczną UE - na przykładzie Federacji Rosyjskiej, "Bezpieczeństwo Narodowe", nr 35/2015, BBN, Warszawa 2015.
21. Ruszel M., *Paradygmat bezpieczeństwa energetycznego*, [w:] Zarys teorii bezpieczeństwa państwa, red. J. Gryz, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2016.
22. Siddi M., *The Southern Gas Corridor: Prospects and Challenges for EU Foreign Policy* [w:] Caucasus Analytical Digest, 2019.
23. Southern Gas Corridor, Delivering Azerbaijani Gas to Europe www.delegate.com/content/annualmeeting/2016/documents/Azerbaijan-Afgan%20Isayev.pdf (dostęp: 16.07.2020).
24. TANAP now fully ready to deliver natural gas to Europe, www.dailysabah.com/energy/2019/07/02/tanap-now-fully-ready-to-deliver-natural-gas-to-europe (dostęp: 16.07.2020).
25. TAP, Project progres, www.tap-ag.com/pipeline-construction/project-progress (dostęp: 16.07.2020).

-
26. Turkey and Azerbaijan mark completion of TANAP pipeline to take gas to Europe
www.reuters.com/article/us-turkey-energy-tanap/turkey-and-azerbaijan-mark-completion-of-tanap-pipeline-to-take-gas-to-europe-idUSKBN1Y40CP (dostęp: 16.07.2020).
 27. Turkish Stream przegrywa z LNG, biznesalert.pl/turkish-stream-spadek-dostaw-gaz-energetyka-turcja-rosja/ (dostęp: 17.07.2020).
 28. Where does our energy come from?
ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy/bloc-2a.html (12.07.2020).

Contribution of universities to the socio-cultural progress of the Azerbaijan

State cultural and educational policy of Azerbaijan at the turn of the XX-XXI centuries is carried out under the conditions of a new social system, the polarization of social stratification, the transformation of ideas about values, and absence of a nation-wide consolidating idea. In this regard, the role of spiritual culture of both the individual and society as a whole is growing immeasurably. Indeed, spiritual (intellectual and moral) culture and its flagship are the most important social institute of education that can ensure social stability and consolidate the state and society to solve the most important national problems. The state interests of Azerbaijan are closely related to the development of an intercultural dialogue.

As long as the conference in Bologna defined the goals in education and in the cultural sphere, such guidelines were formulated by the intergovernmental conference on the use of cultural policy for development, at which the content of culture was determined as a complex of the most striking spiritual, material, intellectual, and emotional traits that characterize a society or a social group.

Culture includes not only science and education, art and literature but also a way of life, basic human rights, a system of values, life support, traditions, and worldview. In such a broad interpretation as a holistic social system, it represents all the positive features of a human life. Due to its systemic nature, culture, affecting the quality of life of individuals and communities, is the key to sustainable development and potentially leads to an increase in economic and social benefits.

Thus, the optimal cultural and educational policy should proceed from universal human norms and values, and domestic traditions. This approach takes into account the whole palette of ethnical and regional cultures, and combines them into single cultural space. There are three models for the development of the country's cultural and educational potential:

- firstly, the conservative model, which proceeds from the country's special path and its historical development;
- secondly, commercial, involving the integration of Azerbaijan into the world economic and cultural systems;
- thirdly, a model of dialogue of cultures, which is based on the partnership of Azerbaijan in world cultural development that allows us to maintain the socio-cultural dynamics in the country.

Determining the features of the cultural process in Azerbaijan, it should be noted that the state cultural and educational policy of Azerbaijan stands out as a special system of sociocultural processes. The most important of its priority goals should include:

- firstly, the construction of a new axiology of being that creatively correlates national and historical traditions with the tasks of sociocultural modernization;
- secondly, the assistance to the population in the development of new forms of self-determination and self-expression;
- thirdly, the comprehensive development of the spiritual component;
- fourthly, the introduction of people to the whole diversity of cultures of mankind;
- fifthly, fostering a democratic and pluralistic worldview.

In determining the features of the cultural process at the present stage, it is necessary to pay special attention to the ethnic diversity of the cultural space of Azerbaijan. It creates the need for educational and cultural policies to proceed from some universal norms and principles in their universal humanity. It would be the basis that holds together local cultures in their constructive interaction in a single cultural and educational space.

Among such principles as guidelines for the cultural policy of the Republic of Azerbaijan can be attributed

- firstly, the principle of openness and democracy in structuring cultural policy while maintaining the continuity of cultural development, equal rights and opportunities for all citizens and social groups in creating and using material and spiritual values;
- secondly, the principle of the regulatory role of the cultural policy of the state in the formation of the socio-cultural situation;
- thirdly, the full consideration of the cultural identity of people, various local and territorial communities;
- fourthly, the principle of a single cultural space, etc. Moreover, the implementation of these principles is possible only if cultural policy is an integral part of the general public policy.

This state concern extends to the development of the strategic institute of spiritual culture, higher education, which is able to ensure “accelerated development and the rational use of intellectual potential in the interests of social development, and the steady growth of the general cultural and living standards of the people”.⁷⁴

Economic, political and social situation in Azerbaijan gives mandatory direction of cultural policy in the creation of a single sociocultural space in which different entities live, who agree to abide by common norms, despite the difference in interests. These norms ensure stable ties of the cultural environment in the republic, thereby contributing to the revival of the national culture of the people and ethnic groups as a necessary condition for overcoming tensions in interethnic relations and contradictions.

⁷⁴ F.T. Mamedov, *Культурология [Culturology]*, Baku 2002, p.69.

Universities as a flagship of the spiritual culture of Azerbaijan

The state is the foundation of stability and independence of national cultures guarantees them the right to self-expression and self-realization. At present, the desire of people to preserve their cultural identity and to protect spiritual values from standardization is becoming more and more conscious. A higher educational institution is the flagship of the formation of a spiritual culture of youth, which should be understood as a concrete historical phenomenon since it has different meanings in different historical periods (not to mention the critical and transitional periods); sociocultural phenomenon; a complex and multidimensional phenomenon in the social structure; as a product of the social structure of society, youth is differentiated in accordance with social strata; in youth, there is a final social stratification of people of the same age.

Youth is part of a chain of generations, where a generation is an objectively developing socio-demographic and cultural-historical community of people united by age boundaries and general conditions of formation and functioning in a concrete historical period of time. The generation is distinguished by a specific complex of anthropogenesis, socio-psychological, ideological, moral, and cultural values.

The bipolarity of the phenomenon is grounded on the fact that a generation is a community characterized by a tendency leading to discontinuity in the historical and cultural process as well as its continuity. Moreover, the nature of the community is considered be spatially chronological (positivist-naturalistic approach), ideological and spiritual (romantic-humanitarian approach), historical-political (Marxism), and socio-demographic.

In the history of the formation of the theoretical and methodological apparatus of the sociology of generations, an article by the German sociologist C. Mannheim "The Problem of Generations" (1928)⁷⁵ undoubtedly deserves attention. According to Mannheim, a generation is characterised by a certain "position" (Generationslagerung), a specific "relationship" (Generationszusammenhang) and a well-known "unity" (Generationseinheit)⁷⁶.

Each generation has its own temporal dimension and historical and cultural space. From the point of view of K. Mannheim⁷⁷, the change of generations is a universal process based on the biological rhythm of a human life. As a result, new participants appear in the historical and cultural process, and old ones disappear. This approach, in terms of the tendency, allows us to highlight generational and historical-cultural space.

Universities play a special place in society, being an institution of socialization of the young generation, striving to find new ideals, as well as an institution that preserves the continuity of national spiritual culture. In general, it should be noted that pedagogical activity is a condition for the continuity of generations. It grows from the culture of its era, is consistent with this culture and is aimed at its preservation and reproduction. However, at the same time, it is a prerequisite and condition for the further development of culture, and the emergence of fundamentally new phenomena in it. Genuine teachers of any era are concerned not only with the transfer, translation of existing experience, and accumulated knowledge, but

⁷⁵ K.Mannheim, *The Problem of Generations*, [in:] *Essays on the Sociology of Knowledge*, P.Kecskemeti (ed.), K.Mannheim, London 1952, p. 292.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 294.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 301-303.

also with the development of the creative potential of the personality of their students, their abilities and skills to overcome the boundaries of the known, traditional. Thanks to this, it becomes possible to go beyond the stereotypes, to create conditions for the successful development of those who are capable not only of the reproduction of knowledge but also of creativity.

The specificity of spirituality as a phenomenon of both objective and subjective reality gives rise to contradiction and extremes in understanding its true essence. The spiritual life of a person is closely connected with the practical material side, and the role and place of the spiritual in his real life is determined by his innate qualities, the conditions of his education, training and upbringing, as well as his own personal activity.

Thus, spiritual culture is of great theoretical and practical importance as it allows the further development and development of the theory of spirituality within the framework of a single conceptual model and helps to meet the urgent needs of practice. In education, training and upbringing of the younger generation in the face of increasingly complex human relations with the surrounding world. The socialization of personality in universities is a research field for studying its formation with the domination of the spiritual and moral foundations of the process of lifelong education, training and upbringing, which allows us to derive these foundations as a foundation or basis for continuity, consistency, systematicity and goal-setting.

The spiritual and moral dimension of the activity of universities in Azerbaijan is due to the phenomenon of spirituality, which is considered in science as a reflection of the material Being of a person, as a qualitative characteristic of consciousness acquired in society in the process of familiarizing oneself with culture, as an essential characteristic of a person, which acts as a condition and the result of its development and self-development, external and internal transformations. Thus, spirituality is associated with familiarization, with intellectual and ethical values, the creative transformation of man and society, and the development of man as a free subject. The moral activity of an individual always implies the free choice of one or another value. From a pedagogical point of view, morality is understood as a way of mastering social experience, spiritual and practical activity. Morality includes internal spiritual qualities that govern a person, ethical standards, rules of behavior, and behavioral attitudes determined by these qualities.

Formation of a cultural man as a holistic personality with high intellectual, spiritual and moral qualities, objective knowledge, professional and practical skills, socially significant individual culture, conscious behavior, controlled emotions, and civic feelings, is valuable for society in the process of the university. It should be noted that pedagogical values are norms that regulate pedagogical activity and act as an intellectual-moral cognitive-acting system that serves as a mediating and connecting link between the prevailing public world outlook in the field of education and the activities of a teacher.

Pedagogical values depend on social, political, economic, and mental relations in society, which in many respects influence the development of pedagogy and educational practice. Pedagogical values vary in their level of existence. Thus, groups of pedagogical values, giving rise to each other, form an axiological model that has a holistic character. It manifests itself in the fact that values-goals determine values-means, and values-relations depend on values-goals and values-qualities, etc., i.e. they function as a whole.

The introduction of a value context in the content of education, training and upbringing is an extremely important and widely discussed topic today. Although it is more correct to speak not about introducing values into the content of education (they are always present in it) but about their awareness, actualization, conscious design, and purposeful implementation in the process of pedagogical activity, on the consideration of values as the foundation of pedagogical activity, goals, and conditions for its development. In this context, pedagogical issues related to the relationship between traditional and innovative in teaching, the implementation of several innovative pedagogical concepts and technologies, and the modeling of complex pedagogical phenomena and processes are being updated.

In the process of the university, the necessary conditions are created for the formation of values, which emphasizes the importance of the teacher's participation in the process of forming values, i.e. the personal influence of the teacher and other significant adults, value dialogue, immersion in the value environment, designing value situations for living and awareness, and creating situations of value choice.

The unity of education, training and upbringing is the strategic goal of pedagogical activity. It is carried out in the co-creation of two partners who have common activity goals, within the framework of which they interact, the goal and result of which is a high spiritual culture of the individual – her knowledge, skills, organization, morality and creative activity. In general, education, training and upbringing, which is implemented in the university system, are the intellectual and moral base of pedagogical activity, focused on maintaining and developing the intellectual potential and moral values of society.

The concept of “key qualification” is widely used today in assessing the quality of training. The justification was made by D. Mertens based on the analysis of the socio-economic and technical and economic characteristics of production and the nature of vocational education in modern society⁷⁸. The main idea of the Mertens theory is to form a new generation of workers who can quickly adapt to dynamic production, move from one type of labor to another, and possess the knowledge and abilities necessary for a wide range of professions.

Of great methodological and substantive significance for solving these problems is the teaching at universities of general and special courses of cultural studies such as a science of human life, which passes on to the richest experience of the socio-cultural development of mankind to the younger generation. Universal culturological knowledge, culturological thinking, and systemic culturological analysis are indispensable for the correct understanding and solution of complex problems of modern development, regardless of human profession⁷⁹.

The university of Azerbaijan, as a structural part of the spiritual culture of Azerbaijan, is included in the personality – society – society system. It is important to note that the structure, as an internal form of the system, which is a way of interconnection, the interaction among its constituent components acts as the basic concept of the system. The concept of structure should be understood as a necessary connection between the components of pedagogical activity. The specificity of the structure depends primarily on the nature of the

⁷⁸ D. Mertens, *Schlüsselqualifikation. Thesen zur Schulung für eine Moderne Gesellschaft [Key qualification. Theses on training for a modern company]*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Ruin, Mainz, 1974, p.96.

⁷⁹ F. T. Mamedov, *Культура управления [Management Culture]*, Baku 2009, p.108-111.

components of the system. Components in the philosophical sense are those structural units whose interaction provides the qualitative features inherent in the system.

Thus, the university as a cultural and educational center becomes the flagship of the spiritual culture of the nation. The influence of the universities of the Republic of Azerbaijan on the formation of the worldview of students is significant. We must consider the phenomenon of worldview as the most important component and the result of the development of the spiritual culture of society and the individual. It determines the harmonious development of the surrounding reality by people in the processes of cognitive activity and social interactions, in the conditions of professional education and labor, in individual human practice, and includes such components of the worldview as attitudes and beliefs, goals and objectives, principles of behavior and the meaning of the subject's relations in society. They serve as the basis for a creatively active, spiritual and moral life position of the personality, revealed in its cognitive, communicative and active practice.

The culture of society and worldview culture as an indicator of the socialization of personality in the spiritual and moral process of education are interrelated phenomena. The culture of society acts as the basic sociocultural, intellectual-value and cultural-educational environment, which, firstly, directly forms the individual's worldview. Secondly, culture ensures the integrity of the functioning of a personal worldview as a way of spiritual and practical mastery of the world by a person. Thirdly, it creates real conditions for the world outlook of personality development in the educational system in society.

University, in the spiritual culture of a nation, is an intellectual and moral resource maintained in the instinct of self-preservation of the human qualities in a human. This resource has the following composition:

- 1) humanitarian environment – the practice of accumulating and developing certain knowledge, skills and attitudes (mastering learning technologies, ways of working, forms and methods of communication, norms of behavior, value systems), fixed in meanings, symbols, and lifestyles of educational society;
- 2) reflective comprehension – thereby, the person acts as a spiritual and moral reflection of the practical orientation of the system of pedagogical activity;
- 3) socialization – the potential for reflective reflection on their actions.

The formation of the value world of the personality in the educational process has a holistic character and is carried out throughout life. It does not occur apart from learning. During learning and via learning, a person forms a significant part of his/her worldview, affirms himself/herself in some values and dissuades in others, the process of comprehension is based on the level of logical thinking of the personality, on the degree of its consistency, systemicity. The formation of the value world of the individual, of his/her moral world presupposes the closest connection with his/her mental and practical development. It is emphasized that the high level of development of the humanitarian culture of the individual also means the strengthening of integrative ties that contribute to the development of the internal harmony of the individual, and the general conjugation between value and intellectual components.

The increased presence of Western foundations and organizations in the region has led, among other things, to a greater orientation towards Western forms of education due to the need to train specialists able to work with Western colleagues, as well as to achieve coherence between and the possibility of mutual conversion of diplomas and degrees⁸⁰. The emergence of new training programs for specialists in the field of energy also stimulated the adoption of a Western form of organization of education.

It is necessary to develop democratic mechanisms for organizing the activities of universities. In Azerbaijan, the State Student Admission Commission became such an anti-corruption mechanism, which has become a real effective means of combating abuse in the most difficult element of the educational system in this regard – admission to the university.

Systematic versatile cooperation between universities is becoming a means of positioning the state at the international level. Education in the era of globalization has become a kind of a hub in which the advantages and disadvantages and contradictions generated by the modern era are linked and reflected. The reform of the higher education system in Azerbaijan, the inclusion of the Azerbaijani higher school in the international educational space are indicative of the desire of Azerbaijan to take a worthy position in the world arena.

In this regard, an analysis of the problems associated with joining the Bologna Declaration, with the impact of globalization on the functioning of universities, focuses on international and network aspects of educational processes. The transformations taking place in the Republic of Azerbaijan also determine the modernization of the existing education system. For several years, a change in the content and structure of education has been going on in higher education, and its conceptual foundations are radically changing.

The nature of the Bologna system and its implementation in Azerbaijan

A new fundamental discipline has appeared for our country – cultural studies, which allows us to study and creatively use the historical experience of the development of world culture and civilization.

The leading idea of renewal of education is the Bologna concept of multilevel education. Multilevel is the organization of a multi-stage educational process, which provides the opportunity to achieve at each stage of education the level of education that meets the capabilities and interests of a person. The level is separated from the other by a different set of goals, training periods, and its own characteristics.

The multilevel system of higher education involves three levels: the first level – general higher education (2 years), the second level – basic higher education – undergraduate (2 years of higher education + 2 years of postgraduate), the third level – full higher education – master's program (4 years of undergraduate + 2 years of postgraduate). Additionally, sometimes one more level is distinguished – doctoral studies. Importance in a multilevel system is continuity as a group of connections that combines different levels and provides an affordable transition from one level to another, regardless of professional specialization. The author's model of student training in the education system of Azerbaijan considers the principles of:

⁸⁰ J.S.Catterall, R. Jr.McGhee, *The emergence of private postsecondary education in the former Soviet Republic of Azerbaijan*, International Higher Education 1996, № 5, p. 3-5.

- 1) the relationship of the educational and sociocultural process;
- 2) continuity and multi-level;
- 3) development of the potential of the student's personality culture without prejudice to his/her demand for the labor market.

Along with the term “key qualifications”, Schelten uses the concept of “basic skills”⁸¹. The project expert Oskarson⁸² gives the following definition: “Basic skills are personal and interpersonal qualities, abilities, skills and knowledge that are expressed in various forms in diverse situations of work and social life”. For an individual in a developed market economy, there is a direct correlation between the level of available basic skills and the possibility of employment.

However, he emphasizes that basic skills as such are not tied to a particular profession or group of professions. They are more or less demanded by all professions. Moreover, they are not limited to purely professional functions but are qualities that are useful to any citizen of the modern society. In the UK, these basic skills are called “core skills”⁸³ that enable the specialist to move from one specialty to another. Simon Shaw, noting the lack of a single definition, leads eight groups of basic skills⁸⁴:

- 1) basic skills such as literacy and numeracy;
- 2) life skills, namely relations with other people, skills of self-government, professional and social growth;
- 3) key skills: communication, problem and solving, teamwork;
- 4) social and civic skills, which include social activity, moral rules and values, and cooperation;
- 5) skills for gaining employment, for example information processing, adaptability to the situation, and independent decision-making;
- 6) entrepreneurial skills: independent activity, search and research of business opportunities;
- 7) management skills encompassing communication, counseling, analytical thinking, training, and instruction;
- 8) broad skills such as the ability to analyze, plan, and control;

Key skills are considered to improve the learner's prospects in gaining broad competence:

- competencies in performing several different work operations, most of which can be routine and predictable;

⁸¹ A. Schelten, *Einführung in die Berufspädagogik [Introduction to professional education]*, Stuttgart 1991, p. 45-51.

⁸² B. Oskarson, *Базовые навыки как интегрирующий фактор учебного плана [Basic skills as an integrating factor in the curriculum]*, [в:] *Оценка качества профессионального образования [[in:] Assessment of the quality of vocational education]*, V.I.Bidenko, J.vanZantworth (ed.), Moscow 2001, p.44-46.

⁸³ Ibidem, p.45.

⁸⁴ S.Shaw, *Development of Core Skills training in the Partner Countries*, Final Report for the ETF Advisory Forum Sub-Group D, European Training Foundation, June 1998, p. 37-38.

- competencies in a significant number of different operations performed in a variety of contexts. Some of the operations are complex, non-routine and provide for some individual responsibility and cooperation with other people;
- competencies in a wide variety of different work operations performed in a larger number of diverse contexts, many of which are complex and non-routine. A significant degree of responsibility and autonomy is assumed, and it is often required to lead other people and control their activities;
- competencies in the volume of complex technical or professional work operations carried out in a significant number of diverse contexts with a pronounced personal responsibility and independence;
- competence in the field of independent cognitive activity, based on the assimilation of ways to acquire knowledge from various sources of information;
- competence in the field of civil society activities (performing the roles of a citizen, voter, and consumer);
- competence in the field of social and labor activities (including the ability to analyze the situation on the labor market, evaluate own professional opportunities, navigate the norms and ethics of labor relations, and self-organization skills);
- competence in the domestic sphere (including aspects of their own health and family life);
- competence in the field of cultural and leisure activities (including the choice of ways and means of using free time that culturally and spiritually enrich a person).

Today, the formation of the scientific field of Azerbaijan, creation of human potential, and redistribution of specialists of different levels in the regions are evident. Considering their greatest demand in the new cultural and historical situation, universities play a significant role in this process.

Streszczenie:

W artykule omówiono szczególną rolę wyższych uczelni w Azerbejdżanie i ich miejsce w społeczeństwie jako instytucji socjalizacji młodego pokolenia dążącego do nowych ideałów, a także instytucji utrzymującej ciągłość rdzennej tożsamości kulturowej. Głównym argumentem tego artykułu jest młodzież uważana za niezbywalną część kolejnych epok, postrzegająca epokę jako społeczno-demograficzną i kulturowo-historyczną odrębność jednostek, powiązaną ze względu na przedziały wiekowe oraz wspólne życie i warunki pracy w konkretnym środowisku. Artykuł traktuje problem młodzieży jako siły intelektualnej i etycznej związanej ze zmianami w różnych sektorach życia społecznego w ramach obecnych przemian społecznych w Azerbejdżanie. Wreszcie, autor analizuje warunki finansowe, polityczne i społeczne w Azerbejdżanie i przedstawia obowiązkową analizę organizacji społecznej z myślą o stworzeniu jednolitego środowiska społeczno-kulturowego dla różnych grup etnicznych.

Słowa kluczowe:

zjawisko wielowymiarowe, sztandarowe, moralność, młodzież, uniwersytet, społeczeństwo obywatelskie, globalizacja

Key words:

multidimensional phenomenon, flagship, morality, youth, university, civil society, globalization

Bibliografia:

1. A. Schelten, *Einführung in die Berufspädagogik [Introduction to professional education]*, Stuttgart 1991.
2. B. Oskarson, *Базовые навыки как интегрирующий фактор учебного плана [Basic skills as an integrating factor in the curriculum]*, [в:] *Оценка качества профессионального образования [[in:] Assessment of the quality of vocational education]*, V.I.Bidenko, J.vanZantworth (ed.), Moscow 2001.
3. D. Mertens, *Schlüsselqualifikation. Thesen zur Schulung für eine Moderne Gesellschaft [Key qualification. Theses on training for a modern company]*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Wien, Mainz, 1974.
4. F.T. Mamedov, *Культурология [Culturology]*. Baku, 2002.
5. F. T. Mamedov, *Культура управления [Management Culture]*, Baku 2009.
6. J.S.Catterall, R. Jr.McGhee, *The emergence of private postsecondary education in the former Soviet Republic of Azerbaijan*, International Higher Education 1996, № 5.
7. K.Mannheim, *The Problem of Generations*, [in:] *Essays on the Sociology of Knowledge*, P.Kecskemeti (ed.), K.Mannheim, London 1952.
8. S.Shaw, *Development of Core Skills training in the Partner Countries*, Final Report for the ETF Advisory Forum Sub-Group D, European Training Foundation, June 1998.

Azerbaijan's cultural diplomacy: at the service of national interests

Cultural diplomacy is one of the tools of the state foreign policy that helps to build and strengthen bridges of friendship between countries and peoples and provide them with new opportunities for establishing good neighborly relations through a variety of forms of cultural exchange, search and finding ways for mutual understanding.

The term "cultural diplomacy" first appeared in the thirties of the last century and was coined by the American researcher Frederick C. Barghoorn. He defined this type of diplomacy as the "manipulation of cultural materials and personnel for propaganda purposes", which implies an ideologized subtext, a hidden meaning imposed due to the situation and specific policies of that time states. However, years later, since cultural diplomacy has been actively used by many Western countries, the term received a positive interpretation, meaning the development of cultural ties and their use in international relations for the improvement of mutual understanding between countries.

Almost thirty years later, in 1967, at a UNESCO round table in Monaco, the term "cultural policy", used for the first time, was given the following definition: "Cultural policy is a body of principles, administrative and financial activities and procedures which provide the basis for state activities in the field of culture".

Cultural diplomacy is an important part of the soft power policy, which includes the exchange of ideas, information, works of art and other components of culture between states and peoples, and its task is to strengthen relations, promote national interests, and achieve national security goals. It helps to better understand foreign people and thereby, promote mutual understanding. Cultural diplomacy contributes to the formation of the country's image abroad, using the entire arsenal of national culture: art, exhibitions, educational programs, the exchange of various achievements, etc.

Cultural diplomacy has in its arsenal many of the most diverse forms and methods of promoting national culture. This activity can also be correlated with public diplomacy. This term first appeared in 1990 in an article by Joseph Nye, an American political scientist who called public diplomacy an important tool in disseminating information about the sources of a nation's "soft power". Among entities using "soft power", thus contributing to the creation an attractive image of their nation, he named non-governmental organizations and foundations.

Now in the turbulent conditions of a series of conflicts and local wars arising in various parts of the world threatening to provoke another global war, cultural diplomacy more than ever becomes an important foreign policy resource, an effective tool that could have a positive impact on minds and hearts of people. Undoubtedly, without cultural diplomacy it is

impossible to popularize the cultural heritage of any country or the achievements of any people. Cultural diplomacy possesses great capacity and potential for creating a positive image of the country, the use of which depends only on the professionalism of those people who work in this field. Therefore, it is quite natural that the cultural factor has acquired a new meaning in international politics, and states have begun to pay great attention to it.

It is well known that the founder of diplomatic norms and rules is France. Starting from the 19th century, diplomats of France have made and continue to contribute greatly to the dissemination of cultural values of their country outside its borders. The cultural diplomacy development of this European country has gone through several phases. Now it is carried out with a clearly developed policy in the context of globalization, media development and technologization. The public organization L'Alliance française, founded in 1883, has been conducting this work for a considerably long time. Today this organization has its representative offices in 146 countries of the world, where it operates with the support of the French embassies.

Azerbaijan's approach to cultural diplomacy

As a result of reasonable implementation of its cultural diplomacy, Azerbaijan, that rather recently became independent, has gained respect as a country with a highly developed culture, a country that is endowed with great potential and has much to offer to the world. Being active in the field of cultural diplomacy, our country has achieved significant success in this area and has proved that it is a state, striving for mutual cultural enrichment of world nations, contributing rapprochement of peoples on the basis of universal spiritual values and mutual understanding.

Dissemination of the national cultural heritage in the world and promotion of cultural exchanges are among foreign policy priorities of Azerbaijan at a new phase of its development. The effectiveness of Azerbaijan's cultural diplomacy is particularly evident in the work of the Heydar Aliyev Foundation headed by Azerbaijan's First Vice President, UNESCO and ISESCO Goodwill Ambassador Mehriban Aliyeva.

For many years, since the year of its establishment in 2004, the promotion of the cultural heritage of Azerbaijan - one of the Foundation's goals it was created for - has been most skillfully and creatively implemented under her leadership. Over the past years, the Foundation has already implemented many grand projects requiring an integrated approach.

Thus, the QARABAĞ XANƏNDƏLƏRİ album was presented at the annual meeting of goodwill ambassadors at UNESCO Headquarters in 2005. One of the objectives of this project - as Mehriban Aliyeva said in her speech on that occasion - was to bring "the pain of the Garabagh land, the just cause of Azerbaijan" to the attention of the whole world. The same year 5 booklets were published under the general title "The True Facts about Garabagh", which are as follows: "Brief information of the history of Garabagh", "The beginning of the Garabagh conflict", "The Khojaly genocide", "Activity of Armenian terrorist organizations against Azerbaijan", "Consequences of Armenian aggression against Azerbaijan". In 2007, the foundation, in association with the Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan, published the book entitled "WAR AGAINST AZERBAIJAN: TARGETING CULTURAL HERITAGE". The book includes a multimedia disk and a DVD with a documentary film.

Notably, Azerbaijan's determined efforts to convey true information about the rich cultural heritage of Garabagh as one of the most important historical areas that contributed to the forging of the Azerbaijani people's identity have been successful.

We've also managed to draw the attention of the world community to the fact that the most valuable cultural and historical sites, archaeological and architectural monuments, including ancient and early medieval burials, the Christian heritage of Caucasian Albania and the masterpieces of Muslim architecture, as well as natural monuments in the occupied territories are exposed to a number of dangers like total demolition and destruction, targeted changes made to them in order to falsify their true nationality, looting of antiquities, etc. Thanks to all this activity, we've been able not only to dispel lies about history used as an ideological basis for the Armenian aggression against Azerbaijan, but we also have ensured that protection and preservation of the cultural heritage of Garabagh, Syrian Palmyra and the monuments of Mesopotamia should equally be the matter of concern of the world community.

Modern world terms stipulate that presence of a country in the information space determines the degree of its visibility on the cultural map of the world and success in promoting truthful information about it, which is crucial in the case of Azerbaijan. Moreover, we not only respond to the challenges associated with the cultural challenges posed by the conflict, but also quite successfully form a new positive cultural environment as a means of positioning Azerbaijan in the world.

As a result of our efforts, in 2008, UNESCO declared the Azerbaijani mugham one of the masterpieces of the oral and intangible cultural heritage of humankind. Subsequently, in 10 years, another 13 cultural elements were inscribed in the UNESCO list of masterpieces of the oral and intangible cultural heritage of humankind through 2018. They are as follows:

- Azerbaijani mugham (2008);
- The Art of Azerbaijani Ashiq (2009);
- Traditional art of Azerbaijani carpet weaving in the Republic of Azerbaijan (2010);
- Craftsmanship and performance art of the Tar, a long-necked string musical instrument (2012);
- Chovqan, a traditional Karabakh horse-riding game in the Republic of Azerbaijan (2013);
- Traditional art and symbolism of Kelaghayi, making and wearing women's silk headscarves (2014);
- Copper craftsmanship of Lahij (2015);
- Flatbread making and sharing culture: Lavash (2016);
- Novruz (2016);
- Art of crafting and playing with Kamancha, a bowed string musical instrument (2017);
- Dolma making and sharing tradition, a marker of cultural identity (2017);
- Heritage of Dede Qorqud (2018);
- Yalli, traditional group dances of Nakhchivan (2018).

Over the past decade, Azerbaijan has become a truly bright star on the global map of cultural festivals and humanitarian forums. A vivid example of this is Gabala International Music

Festival that has featured international contest of young pianists, concerts of mugham, as well as classic, chamber, jazz and vocal music since 2009. The same year, the tradition of holding the world's first International Mugham Festival was established and performers of this original genre, as well as traditional oriental modes close to it, performed together on the same stage. This world scale unique festival, held 2-3 times a year, is accompanied by "The World of Mugham" international scientific symposia, thereby significantly contributing to the theoretical study of music traditions of the East as integrated part of the world treasury of music.

In 2008, the RA President Heydar Aliyev initiated Baku forum series which have become iconic cultural platform for discussing challenges of today's humanitarian development agenda. Since then 5 World Intercultural Dialogue Forums have been held in Baku. The keynote of these forums is tolerance, mutual respect, communication and cooperation of different cultures and civilizations for global sustainable development.

An important tool in promoting positive image of the Land of Fire and one of many priorities of Azerbaijan's foreign policy, along with significant cultural and humanitarian events held within the country, is increased presence of our cultural actors in the capitals of the leading countries, where the Cultural Centers of Azerbaijan have been gradually opening.

Sponsored by Heydar Aliyev Foundation and Ms. Arzu Aliyeva, the "Eternal Business Trip" documentary of 2016 and "Ali and Nino" feature film based on the novel by Gurban Sayid (the world premiere of it took place the same year) proved to be the effective way of delivering information about the Democratic Republic of Azerbaijan, the first democratic state in the Muslim world, to the modern world audience.

All of the above reflects only some, perhaps the most striking aspects of the protection of the cultural heritage of Azerbaijan. In this regard, I would like to highlight the multidimensional activities of the First Vice President of the Heydar Aliyev Foundation, Ms. Leyla Aliyeva. This includes her activities as general coordinator on Intercultural Dialogue of the Organization of Islamic Cooperation Youth Forum and her chairmanship in the AYOR, the most active youth organization outside Azerbaijan, as well as her activities as FAO Goodwill Ambassador.

It is equally important to acknowledge her role in a number of projects which she initiated, such as, the Fly to Baku exhibition of contemporary art of Azerbaijan, which has received an overwhelming response in all major European capitals and cultural centers from London to Moscow, and the publication of the Baku magazine in Russian and English, and other interesting activities in the area of intercultural communication.

Art lovers, youth, and just ordinary people in various countries all over the world open a window to Azerbaijan, get the opportunity to become acquainted with ancient traditions and dynamic nature of the modern life in the Land of Fire through this kind of activity.

Many of them visit Azerbaijan as tourists and continue to take an interest in it when they return home. If it's not cultural diplomacy, then what is it?

It is well recognized that winning people's favor is one of the main tasks of the art of diplomacy. And what could better contribute to achieving this goal than making friends through culture and art. Fortunately, Azerbaijan was able, in a fairly short period from the historical point of view, to create its own image, recognizable in the global space of cultural relations. Peerlessly represented by state top officials, this image has become one of the most

important components of the “soft power” of Azerbaijan, without which no country can successfully develop in the post-industrial world today.

Streszczenie:

W artykule omówiono znaczenie i globalne doświadczenia realizacji dyplomacji na rzecz kultury. Dyplomacja na rzecz kultury jest jednym z narzędzi polityki zagranicznej państwa, który pomaga budować i umacniać więzi między krajami i narodami oraz dawać im nowe możliwości nawiązywania dobrych stosunków sąsiedzkich poprzez różne formy wymiany kulturalnej, poszukiwania i znajdowania sposobów na wzajemne zrozumienie. Koncentruje się także na podejściu Azerbejdżanu do dyplomacji na rzecz kultury we współczesnym świecie oraz na atrakcyjności "miękkiej siły" w Azerbejdżanie, która staje się kluczowym czynnikiem oddziaływania na społeczeństwo w kraju. Upowszechnianie narodowego dziedzictwa kulturowego na świecie oraz promocja wymiany kulturalnej należą do priorytetów polityki zagranicznej Azerbejdżanu w nowej fazie jego rozwoju. Skuteczność dyplomacji kulturalnej Azerbejdżanu jest szczególnie widoczna w pracach Fundacji Heydar Aliyev, na czele której stoi pierwszy wiceprezydent Azerbejdżanu, UNESCO oraz ambasador dobrej woli ISESCO Mehriban Aliyeva.

Słowa kluczowe:

Azerbejdżan, dyplomacja kulturowa, UNESCO, soft power, wielokulturowość.

Key words:

Azerbaijan, cultural diplomacy, UNESCO, soft power, multicultural.

Bibilografia:

1. I. Prokofieva, Cultural diplomacy opportunities for resolving a conflict. Second Cultural Diplomacy Forum of Ukraine, Diplomatic Academy of Ukraine. April 27, 2016.
2. Е. В. Василенко, Культурная дипломатия как инструмент «мягкой силы» государства [Cultural diplomacy as "soft power" instrument of the state]. Electronic journal. 2016, №1(5), pp. 68-80.
3. О.Лебедева, Культурная дипломатия как инструмент внешней политики России на современном этапе [Cultural diplomacy as instrument of the Russian foreign policy in modern period]. Международная жизнь, 2016, №9, pp. 76-84.
4. James Miles Carey, Cultural Diplomacy. 18 SEP 2018.
5. Культурная дипломатия и внешняя политика [Cultural Diplomacy and Foreign Policy]. <https://news.day.az/>
6. Культурная дипломатия Мехрибан Алиевой: что она сделала для Азербайджана и мира [Mehriban Aliyeva's cultural diplomacy: what has she done for Azerbaijan and the world]. Вестник Кавказа, 21 FEB 2017.

-
7. Э. Макаревич, Привлекательность мягкой силы и способы ее измерения [Attraction of soft power and method of its measurement]. <https://cyberleninka.ru/article/n/privlekatelnost-myagkoy-sily-i-sposoby-ee-izmereniya/viewer>

Ropa i gaz w gospodarce Azerbejdżanu

Azerbejdżan to jedno z trzech państw Kaukazu Południowego o powierzchni 86 600 km², zamieszkiwanej przez 9981,5 tys. obywateli⁸⁵. To państwo bogate w surowce naturalne, z których największą rolę w wymianie międzynarodowej wiodą czołowe bogactwa mineralne – ropa i gaz. W historii tego państwa to właśnie te surowce odegrały czołową rolę w gospodarce, choć Azerbejdżan posiada inne bogactwa mineralne. Należą do nich: miedź, złoto, srebro, tytan, chrom, mangan, kobalt, molibden, antymon, oraz sól kamienna⁸⁶. Problem badawczy polega na ukazaniu roli surowców mineralnych - ropy i gazu dla gospodarki Azerbejdżanu.

Celem pracy jest określenie znaczenia ropy i gazu w gospodarce Azerbejdżanu w okresie dwóch pierwszych dekad XXI w.

Hipoteza pracy brzmi: Podstawę gospodarki Azerbejdżanu w dwóch pierwszych dekadach XXI w. tworzyły ropa i gaz.

Celem weryfikacji hipotezy autorka postawiła następujące pytania badawcze:

- 1/ Jaki był udział przemysłu w tworzeniu PKB Azerbejdżanu?
- 2/ Jak kształtował się udział przemysłu wydobywczego ropy i gazu w dziale przemysł w latach 2000-2018?
- 3/ Jaka liczba pracowników była zatrudniona w sektorze wydobycia ropy i gazu ?
- 4/ Jaki procent produkcji ropy naftowej gazu przeznaczony był do sprzedaży za granicą
- 5/ Jaki udział w ogólnym eksporcie stanowiła ropa i gaz w latach 2000-2018?
- 6/ Jak kształtowały się inwestycje, w tym inwestycje zagraniczne w przemyśle wydobywczym ropy i gazu w latach 2005-2018.

W pracy wykorzystano metody: ilościowe i metody porównawcze.

Praca powstała na podstawie danych statystycznych udostępnionych przez Azerski Urząd Statystyczny, danych Banku Światowego, oraz literatury głównie w języku angielskim i rosyjskim.

Podstawowe wskaźniki makroekonomiczne Azerbejdżanu

Od czasu odzyskania niepodległości przez Azerbejdżan przy wykorzystaniu ropy naftowej i gazu starano się rozwiązać wiele problemów gospodarczych i politycznych państwa. Posiadanie tych bogactw mineralnych dało Azerbejdżanowi niezawisłość, umożliwiło

⁸⁵ Azerbaijan in figures 2019 r. <https://www.stat.gov.az/source/demography/?lang=en> (22.02.2020).

⁸⁶ Mineral Resources in Azerbaijan , International Geology Review, 2009, s. 82-85, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00206815909473472?journalCode=tigr20> (22.02.2020).

realizację polityki niezaangażowania, zapewniło rozwój gospodarczy. Podstawowe wskaźniki makroekonomiczne w latach 2000-2018 przedstawia tabela 1.

Tabela 1 . Podstawowe wskaźniki makroekonomiczne Azerbejdżanu w latach 2000-2018.

Rok	PKB w mln USD	PKB per capita w tys. USD	Inflacja w %	Bezrobocie w %	Eksport w mln USD	Import tys. USD
2000	5273	656	1,8	11,08	1 745 251	1 172 038
2001	5708	675	1,8	10,9	2 314 282	1 430 877
2002	6236	761	2,8	10,0	2 167 500	1 665 564
2003	7225	880	2,1	9,25	2 591 217	2 626 427
2004	8522	1040	6,7	8,0	3 615 449	3 515 861
2005	13246	1571	9,6	7,3	4 347 151	4 211 207
2006	20983	2458	8,2	6,62	6 372 164	5 266 743
2007	33050	3818	16,6	6,54	6 058 319	5 712 178
2008	40250	5579	20,8	6,05	47 756 299	7 161 847
2009	44291	4964	1,4	5,74	14 688 727	6 119 060
2010	52903	5881	5,7	5,63	21 278 419	6 596 796
2011	65952	7243	7,8	5,42	26 480 188	9 732 869
2012	69684	7546	1,0	5,19	23 827 186	9 641 723
2013	74164	7926	2,4	4,97	23 904 108	10 763 391
2014	75244	7939	1,4	4,91	21 751 737	9 178 588
2015	53074	5300	4,0	4,96	12 646 293	9 214 281
2016	37868	3899	12,4	5,0	13 380 818	8 472 499
2017	40866	4212	12,8	5,0	15 306 018	8 767 799
2018	46940	4722	2,3	5,2	19 458 632	11 459 395

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: GPB in Azerbaijan, <https://data.worldbank.org/country/azerbaijan>(12.12.2019); GPB per capita in Azerbaijan, <https://knoema.com/atlas/Azerbaijan/Inflation-rate> (12.12.2019); Unemployment in Azerbaijan, <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/unemployment-rate> (22.02.2019); Import and export <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/AZE/Year/2000/TradeFlow/Import/Partner/all/Product/Total> (24.02.20120).

Z danych zamieszczonych w tabeli nr 1 wynika, iż przez cały badany okres 2000 – 2018 PKB Azerbejdżanu systematycznie wzrastało, rosło również PKB per Capita. W 2000 r. PKB per capita wyniosło 656 USD a w 2018 r. wzrosło 7 razy i wyniosło 4722 USD. Uzależnienie azerskiej gospodarki od surowców i jej związek z gospodarką światową wiązał się z wzrostem inflacji, która najbardziej uwidoczniła się w latach kryzysu i spadku cen ropy naftowej na rynkach światowych. W badanym okresie systematycznie spadało bezrobocie w Azerbejdżanie, hamowane rozwojem gospodarczym i powstawaniem nowych miejsc pracy. Eksport ropy naftowej i gazu przyczynił się do powstania dodatniego bilansu handlu zagranicznego Azerbejdżanu.

Bogactwo Azerbejdżanu w dużej mierze oparte jest na surowcach mineralnych. W programach rozwoju gospodarczego kluczowe znaczenie mają: przemysł wydobywczy ropy naftowej i gazu ziemnego, metali kolorowych, rozwój infrastruktury transportowej i przemysł

przetwórczy. Kluczową rolę w gospodarce odgrywa sektor naftowy⁸⁷. Azerbejdżan jest jednym z najstarszych producentów ropy naftowej na świecie. Początki przemysłu naftowego sięgają pierwszej połowy XIX w i związane są z miastem Baku i półwyspem Absheron. W czasach imperium rosyjskiego z tego regionu pochodziło 97,7% rosyjskiej ropy która w 1890 r. stanowiła połowę światowej produkcji⁸⁸. Po odzyskaniu niepodległości Azerbejdżan doświadczył olbrzymiej recesji, spadło wydobycie i sprzedaż ropy spowodowane konfliktem z Armenią o Górski Karabach. Nie bez znaczenia dla rozwoju przemysłu wydobywczego było posługiwanie się przestarzałymi technologiami wydobycia, brak nowych inwestycji oraz mały napływ zagranicznych inwestorów. Dopiero w połowie lat 90. XX w. udało się tę negatywną tendencję odwrócić. Spowodował to podpisany w 1994 r. kontrakt na wydobywanie złóż ropy i gazu w Shah Deniz. W 1996 r. Gruzja i Azerbejdżan podpisały 30 – letnie porozumienie o transporcie azerbejdżańskiej ropy do portu Supsa nad Morzem Czarnym. Umożliwiło to ominięcie terytorium Federacji Rosyjskiej przy dostawach surowca do Europy⁸⁹. Pozostała część ropy transportowana jest trzema rurociągami: Baku - Batumi, Baku - Noworosijsk a od 2006 r. Baku – Tibilisi- Ceyhan.

Udział przemysłu w tworzeniu PKB, rola przemysłu wydobywczego ropy i gazu oraz zatrudnienie.

W latach 90 –tych XX w. ponad około 70 % PKB Azerbejdżanu pochodziło z przemysłu ropy naftowej i gazu⁹⁰. Po 2000 r. rozwój pól naftowych i gazowych koncentrował się w dwóch projektach - morskim kompleksie złoża Azeri-Chirag-Guneshli i morskim polu naftowym Shah-Deniz⁹¹. Od połowy lat 90. XX w rozwijały się nowe gałęzie przemysłu tj.: przetwórczy artykułów spożywczych, odzieżowy, chemiczny, materiałów budowlanych, metalurgiczny, maszyn i urządzeń oraz elektroniczny⁹². Procentowy udział poszczególnych działów gospodarki w tworzeniu PKB w latach 2013-2017 pokazuje tabela 2.

Tabela 2. Procent PKB wytworzony przez poszczególne działy gospodarki narodowej Azerbejdżanu w latach 2013-2017.

Dział gospodarki	2013	2014	2015	2016	2017
Ogółem	100	100	100	100	100
Rolnictwo, leśnictwo,	5,5	5,3	6,2	5,6	5,6

⁸⁷ III Алиев(2017) Проблемы и перспективы организации перерабатывающих отраслей нефти и газа в Азербайджане, РОССИЙСКОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО, 2017, NR. 5, S.703-710.

⁸⁸ A. Ciarreta, S. Nasirov, Analysis of Azerbaijan Oil and Gas Sector, https://www.usaee.org/usaee2011/submissions/OnlineProceedings/Ciarreta_Nasirov-Article1.pdf (25.02. 2020).

⁸⁹ Porównaj :UPDATE 1-Azerbaijan plans to resume oil exports via Russia from July 1-SOCAR (Reuters), <https://www.reuters.com/article/azerbaijan-oil-russia/update-1-azerbaijan-plans-to-resume-oil-exports-via-russia-from-july-1-socar-idUSL8N23513C> (28.02.2020).

⁹⁰ Informacja o stosunkach gospodarczych Polski z Azerbejdżanem (2016) Pobrane 10.07.2016 z <http://www.mg.gov.pl/Wspolpraca+z+zagranica/Wspolpraca+gospodarcza+Polski+z+krajami+wschodnimi+i+pozaeuropejskimi/Azerbejdżan.htm> (1.03.2020).

⁹¹ U.S. Energy Information Administration, 2016; E. Safirowa, The Mineral Industry of Azerbaijan, <https://www.usgs.gov/centers/nmic/europe-and-central-eurasia#aj> (3.03.2020)

⁹² Г. Юзбашиева, РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ СДВИГОВ (НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ). Кавказ и глобализация 2014. т. 8, s.75-86.

rybactwo					
Przemysł	45,4	41,0	32,9	37,1	40,1
Produkcja	4,2	4,7	4,5	4,9	4,7
Produkcja:energii elektrycznej i pary wodnej	1,9	1,8	1,4	1,3	1,0
Zaopatrzenie w wodę	0,1	0,2	0,1	0,2	0,2
Budownictwo	11,6	12,6	12,0	10,5	9,5
Handel i transport	7,1	7,9	9,9	10,3	10,4
Transport i magazynowanie	4,4	4,5	6,0	6,7	6,8
Hotele i restauracje	1,8	2,2	2,4	2,4	2,3
Informacja i komunikacja	1,7	1,8	2,0	1,8	1,6
Usługi	15,9	17,2	19,7	17,5	16,4
Podatki netto	6,7	7,5	8,9	9,1	7,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: Structure of GDP by kinds of economic activity (in per cent) Azervbajjan in figures Baku 2017, s.199.

Z danych zamieszczonych w tabeli 3 wynika, iż przez cały badany okres największą część PKB tworzył przemysł w 2013 r. wytwarzał on 45,1 % a w 2017 r. jego udział spadł do 40,1 %. Do działów gospodarki narodowej wytwarzających znaczną część dochodu Azerbejdżanu w latach 2000-2018 zaliczyć należy budownictwo i usługi. Pozostałe działy gospodarki nie odegrały większego znaczenia w tym procesie. Według danych Azerskiego Urzędu Statystycznego przemysł wydobywczy w latach 2000-2018 miał znaczący udział w przemyśle ogółem. Procent udziału przemysłu wydobywczego w tym przemyśle wydobywczego ropy i gazu ilustruje tabela 3.

Tabela 3. Procent udziału przemysłu wydobywczego w tym przemyśle wydobywczego ropy i gazu w latach 2000-2018.

Rok	Ogółem przemysł	% Przemysł wydobywczy w ramach przemysłu	W tym przemysł wydobywczy ropy i gazu	W tym Wydobywanie rud metali	W tym kamień, piasek żwir i inne wydobywanie	Usługi dla przemysłu wydobywczego
2000	100	53,4	46,7	0,0	0,1	53,2
2001	100	58,7	56,3	0,0	0,1	43,6
2002	100	59,5	57,0	0,0	0,2	42,8
2003	100	56,9	53,7	0,0	0,3	46,0
2004	100	57,4	53,0	0,0	0,2	46,8
2005	100	67,0	63,8	0,0	0,3	35,9
2006	100	72,0	69,7	0,0	0,2	30,1
2007	100	76,0	73,8	0,0	0,2	36,0
2008	100	78,0	76,7	0,01	0,2	23,09
2009	100	77,0	74,5	0,03	0,2	25,27
2010	100	78,9	76,4	0,2	0,2	23,2
2011	100	80,5	78,0	0,2	0,2	20,8
2012	100	78,8	76,2	0,2	0,2	23,4
2013	100	72,7	69,7	0,2	0,2	29,9

2014	100	68,5	65,3	0,2	0,2	34,3
2015	100	62,1	55,8	0,4	0,2	43,6
2016	100	65,6	58,4	0,4	0,1	41,1
2017	100	79,3	61,1	0,7	0,1	38,1
2018	100	73,3	65,9	0,5	0,1	33,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie : Sənayedə muzzdlə işləyənlərin orta illik sayı (iqtisadi fəaliyyət və mülkiyyət növləri üzrə), min nəfər ,<https://www.stat.gov.az/source/industry/> (22.03.2020)

Z danych zamieszczonych w tabeli 3 wynika, iż rola przemysłu wydobywczego w ramach sektora przemysłu była dominująca. W 2000 r. udział przemysłu wydobywczego wyniósł 46,7 % a 2018 r. był o 19,2 punktu procentowego wyższy niż w roku rozpoczynającym badanie. Na kolejnej pozycji znalazły się usługi w przemyśle wydobywczym, ale ich znaczenie w badanym okresie spadało. Wydobycie pozostałych bogactw mineralnych w porównaniu z ropą i gazem nie odgrywało większej roli w przemyśle wydobywczym Azerbejdżanu.

Przez cały badany okres w przemyśle zatrudnionych było około 50 % wszystkich pracujących w Azerbejdżanie⁹³. Liczbę pracowników przemysłu pracowników zatrudnionych w przemyśle wydobywczym oraz przemyśle wydobywczym w sektorze ropy i gazu przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Liczba pracowników zatrudnionych w przemyśle, przemyśle wydobywczym oraz w sektorze wydobycia ropy i gazu w tys.

Rok	Ogółem zatrudnionych w tys. w przemyśle	Zatrudnionych w sektorze wydobywczym w tys.	Zatrudnionych w sektorze wydobycia ropy i gazu w tys.
2000	200,2	33,7	16,7
2001	185,9	35,6	20,2
2002	176,9	34,9	23,2
2003	170,9	38,6	24,9
2004	175,3	39,6	25,8
2005	193,2	40,8	26,8
2006	197,0	41,5	29,5
2007	208,4	41,1	28,3
2008	210,3	40,3	28,2
2009	192,3	37,0	25,9
2010	181,8	36,6	24,7
2011	176,7	35,6	23,5
2012	181,0	36,8	24,0
2013	197,2	39,7	23,2
2014	197,2	36,7	22,4
2015	187,1	34,9	21,8
2016	186,1	34,1	21,4
2017	197,1	33,8	21,2

⁹³ A. Ciarreta, S. Nasirov, Analysis of Azerbaijan Oil and Gas Sector, https://www.usaee.org/usaee2011/submissions/OnlineProceedings/Ciarreta_Nasirov-Article1.pdf (28.03.2020)

2018	210,7	33,9	23,4
------	-------	------	------

Zródło: opracowanie własne na podstawie The average annual number of employees in the industry (by kinds of activity and property forms), thousand persons, <https://www.stat.gov.az/source/industry/?lang=en> (28.03.2020).

Z danych zamieszczonych w tabeli 4 wynika, iż 2000 r. w osoby zatrudnione w sektorze wydobywczym stanowiły 16,8 % wszystkich osób zatrudnionych w dziale przemysłu a zatrudnione w sektorze wydobywania ropy i gazu 8,34 % wszystkich zatrudnionych w przemyśle. Pracownicy zatrudnieni w sektorze wydobywania ropy i gazu stanowili 49,55 % wszystkich zatrudnionych w przemyśle wydobywczym. W ostatnim roku badania 2018 – pracownicy sektora wydobywczego stanowili 16,08 % sektora przemysłu a pracownicy zatrudnieni w sektorze wydobywania ropy i gazu 10,78 % sektora przemysłu. Wydobywający ropę i gaz stanowili 69 % pracowników sektora przemysłu wydobywczego. Zatrudnienie w sektorze wydobywczym znacznie spadło w drugiej dekadzie XXI w porównaniu z zatrudnieniem z lat 90. XX w⁹⁴.

Eksport i inwestycje

Azerbejdżan w latach 2000-2018 nie należał do czołowych producentów ropy i gazu⁹⁵. Podaż ropy i gazu znacznie przewyższała zapotrzebowanie na te produkty obywateli Azerbejdżanu, dlatego znaczną część wydobytych surowców sprzedawano na rynkach zagranicznych. Produkcję i sprzedaż ropy naftowej w tys. ton oraz produkcję i sprzedaż gazu w tys. m³, przedstawia tabela 5.

Tabela 5. Produkcja i sprzedaż ropy naftowej w tys. ton oraz produkcja i sprzedaż gazu w tys. m³.*

Rok	wydobycie ropy naftowej w tys. ton	Sprzedaż ropy naftowej w tys. ton	Wydobycie gazu w m ³	Sprzedaż gazu m ³
2000	14 017	-	-	-
2001	14 909	-	-	-
2002	15 334	-	-	-
2003	15 381	-	-	-
2004	15 549	-	-	-
2005	22 214	-	5,700	-
2006	32 268	32 200	9,100	6,100
2007	42 598	42 500	16,800	10,800
2008	44 514	44 400	23,400	16,300
2009	50 416	50 400	23,600	16,300
2010	50 838	50 700	26,300	16,700

⁹⁴ 3rd National Report on the implementation of the European Social Charter (revised) submitted by Government of Azerbaijan Report registered by the Secretariat on 10 November 2009 CYCLE 2010, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168048ac8691042020>

⁹⁵ Ukazują to dane za lata 2002-2018 zawarte w materiałach: Oil extraction (including gas condensate) by countries of world, <https://www.stat.gov.az/source/industry/?lang=en> (4.04.2020)

2011	45 626	45 400	25,700	16,700
2012	43 375	43 000	26,800	17,200
2013	43 457	43 200	29,200	17,900
2014	42 076	42 000	29,600	18,800
2015	41 628	41 600	29,200	19,200
2016	41050	41 000	29,300	18,700
2017	38 688	38 600	28,600	18,200
2018	38 814	38 700	30,500	19,200

*Dane dotyczące sprzedaży ropy i gazu dostępne są od 2005 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie : Azərbaycanda neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla), min ton, <https://www.stat.gov.az/source/industry/> (4.04.2020)

Z danych zamieszczonych w tabeli 5 wynika, iż prawie cała wydobyta ropa naftowa była sprzedawana. Wzrastające zapotrzebowanie na ten surowiec na rynkach światowych spowodowało wzrost wydobycia i sprzedaży ropy. Zarówno w 2000 r. jak w 2018 r. Azerbejdżan sprzedał na rynek zagraniczny prawie 99 % wydobywanej ropy. Inaczej kształtowała się sytuacja na rynku gazu. W tym przypadku Azerbejdżan w 2000 r. sprzedał 67 % a w 2018 r. 62 % wydobywanego gazu. Udział eksportu ropy naftowej i gazu w ogólnym eksporcie w latach 2000-2018 przedstawia tabela 7.

Tabela 7. Udział w ogólnym eksporcie ropy i gazu w latach 2000-2018 w tys. USD.

Rok	Eksport ogółem w tys. USD	Eksport ropy naftowej i gazu w tys. USD
2000	1 745 251	1 484 903,8
2001	2 314 282	2 113 594,5
2002	2 167 500	1 927 359,1
2003	2 591 217	2 227 710,7
2004	3 615 449	2 972 424,6
2005	4 347 151	3 337 035,1
2006	6 372 164	5 390 285,9
2007	6 058 319	4 931 210,5
2008	47 756 299	46 369 543,5
2009	14 688 727	13 644 201,8
2010	21 278 419	20 119 943,9
2011	26 480 188	25 112 498,4
2012	23 827 186	22 281 145,2
2013	23 904 108	22 255 821,0
2014	21 751 737	20 193 531,9
2015	12 646 293	11 203 446,6
2016	13 380 818	12 301 219,8
2017	15 306 018	13 911 994,5
2018	19 458 632	17 920 300,0

Opracowanie własne na podstawie: Struktura towarowa eksportu w tys. USD w latach 1992-2018, <https://www.stat.gov.az/source/industry/>(4.04.2020)

Eksport ropy naftowej i gazu to poważne źródło dochodów Azerbejdżanu⁹⁶. Potwierdzają to dane zamieszczone w tablicy 7. Dochody państwa eksportu ropy naftowej w 2000 r. stanowiły 85 % wartości całego eksportu. W 2018 r. wzrosły one do 92 % wartości całego eksportu. Wielkość dochodu z eksportu ropy naftowej i gazu wskazuje na silną zależność eksportu od cen minerałów na rynku światowym. Ujawnia również iż Azerbejdżan w latach 2000-2018 nie miał innych towarów, które zastąpiłyby eksport ropy i gazu⁹⁷.

Czołowymi importerami tych cennych minerałów – ropy i gazu w latach 2000-2018 były Rosja, Turcja, Chiny, Niemcy, Ukraina⁹⁸. Ciągłość eksportu ropy i gazu zapewniały nie tylko zwiększające się wydobycie lecz innowacyjne inwestycje w przemysł Azerbejdżanu. Wielkość inwestycji w manatach w przemysł, w tym przemysł wydobywczy ropy i gazu w latach 2005-2018 r. przedstawia Tabela 8.

Tabela 8. Inwestycje w przemyśle w tym przemyśle wydobywania ropy i gazu w latach 2005-2018 w mln manatów.

Rok	Inwestycje w cały przemysł	Inwestycje w przemysł wydobywczy	Inwestycje w przemysł wydobywczy ropy i gazu	Inwestycje zagraniczne przemysł wydobywczy ropy i gazu	Inwestycje Krajowe przemysł wydobywczy ropy i gazu
2005	4176,0	3730,0	3606,0	3210,0	396,0
2006	4297,0	3386,0	3255,0	2787,0	467,9
2007	4591,0	3498,0	3470,0	2573,0	897,1
2008	4249,1	2883,0	2825,0	1908,0	916,0
2009	3225,0	2080,0	1960,0	1215,0	744,6
2010	4276,0	2952,0	2933,0	1881,0	1052,0
2011	5370,0	3244,0	3022,0	1894,0	1128,0
2012	6040,0	3857,0	3822,0	2493,0	1329,0
2013	7499,6	5095,2	5069,0	3866,2	1202,8
2014	7639,5	5947,9	5926,3	4184,6	1741,7
2015	8499,9	7145,1	7120,9	5514,3	1606,6
2016	9949,8	8576,7	8559,7	6805,0	1754,7
2017	10610,1	8428,9	8400,1	6288,9	2111,2
2018	8497,2	5702,3	5672,5	3498,7	2173,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Sənayedə əsas kapitala yönəldilən investisiyalar (faktiki qiymətlərlə), milyon manat, <https://www.stat.gov.az/source/industry/> (10.04.2020).

⁹⁶ A. Ciarreta and S. Nasirov, Analysis of Azerbaijan Oil and Gas Sector, https://www.usaee.org/usaee2011/submissions/OnlineProceedings/Ciarreta_Nasirov-Article1.pdf (28.03.2020)
O. Nuri Aras, E. Suleymanov, R. Husejnow, The importance of the Azerbaijan's Energy Revenues in its Exports Volume and the Effects on the National Economy, International Journal of Business and Social Science 2013, vo. 4 no 6.s. 79-84.

⁹⁷ M. Antidze, N. Bagirova, Azerbaijan targets petrochemicals in push to reduce reliance on oil and gas, <https://www.reuters.com/article/azerbaijan-petrochemicals/azerbaijan-targets-petrochemicals-in-push-to-reduce-reliance-on-oil-and-gas-idUSL8N25249J> (6.04.2020)

⁹⁸ Azerbaijan, export, partners <https://oec.world/en/profile/country/aze/> (7.04.2020).

Z danych zamieszczonych w tabeli 8 wynika, iż inwestycje w przemysł Azerbejdżanu rosły z roku na rok. Największą wartość osiągnęły w 2017 r. Czołowym sektorem zainteresowania inwestorów był sektor wydobywczy. W 2005 r. inwestycje w ten sektor stanowiły 89,3 % a w 2018 r. spadły do 67,1 % ogółu wszystkich inwestycji. W ramach przemysłu wydobywczego najwięcej inwestycji trafiało do sektora ropy i gazu. W 2005 r. inwestycje w tę gałąź przemysłu stanowiły 96,6 % a w 2018 r. aż 99,4% ogółu inwestycji w przemyśle wydobywczym Azerbejdżanu. Oznacza to inwestorzy brak zainteresowania innymi działami gospodarki, przynoszącymi mniejsze zyski.

W latach 90. XX w. w przemyśle wydobywczym Azerbejdżanu w tym ropy i gazu dominowały inwestycje zagraniczne, głównie rosyjskie. Inwestycje krajowe były nieliczne ze względu na przestrzale technologie. Tendencja ta utrzymała się również w dwóch pierwszych dekadach XXI w.⁹⁹. W 2005 r. inwestycje zagraniczne stanowiły 89 % a krajowe zaledwie 11 %. Jednakże władze Azerbejdżanu podejmowały działania, które doprowadziły do wzrostu inwestycji krajowych¹⁰⁰. W 2018 r. procentowy udział inwestycji zagranicznych w przemyśle wydobywczym ropy i gazu wyniósł 61,6% co oznacza spadek inwestycji zagranicznych o 27,4 %. Inwestycje krajowe wzrosły z 11 % w 2005 r. do 38,4 % czyli o 27,4 % . Czołowymi inwestorami w Azerbejdżanie pozostają: Wielka Brytania, Turcja, Iran Cypr, Norwegia¹⁰¹

Zakończenie

Wydobycie i eksport ropy naftowej i gazu od XIX w są podstawą gospodarki Azerbejdżanu. Ropa naftowa i gaz po rozpadzie i odzyskaniu niepodległości Azerbejdżanu tworzyły dochód narodowy w ponad 70 %. Wraz z rozwojem innych gałęzi przemysłu oraz sektora usług w latach 90. XX w spadł udział przemysłu w tworzeniu PKB i w 2013 r. wyniósł 45,4% a w 2017 40,1 %. Wzrastała rola przemysłu wydobywczego którego udział w dziale przemysł w 2000 r. wyniósł 53,4 % a w 2018 r. – 73,3 %. Dominujące znaczenie miało wydobycie ropy i gazu, które stanowiło w 2000 r. stanowiło 46,7 a w 2018 r. – 65,7 % przemysłu wydobywczego. Światowe zapotrzebowanie na ropę i gaz wymusiło zwiększenie zatrudnienia w tym sektorze z 167 000 w 2000 r. do 234000 pracowników w 2018 r. Prawie cała produkcja ropy naftowej kierowana była do sprzedaży. W latach 2000-2018 sprzedano za granicę 99% wydobytego surowca. W nieco mniejszym stopniu sprzedawany był gaz. Dochody ze sprzedaży ropy i gazu stanowiły w 2000 r. 85 % a w 2020 – 92 % kwoty całego eksportu Azerbejdżanu. Jej wielkość dowodzi dużego zapotrzebowania na ropę naftową i gaz a z drugiej pokazuje kruchość gospodarki Azerbejdżanu opartej na jednym filarze. Wydobycie ropy i gazu oraz sprzedaż były w dużej mierze możliwe dzięki inwestycjom zagranicznym. Inwestorzy głównie z Wielkiej Brytanii, Turcji, Iranu Cypru i Norwegii w

⁹⁹ A. Mehlijew, Foreign direct Investment in Azerbaijan Economy : Current Status , development trends and challenges, <https://bakuresearchinstitute.org/foreign-direct-investment-in-azerbajians-economy-current-status-development-trends-and-challenges/>(12.04.2020).

¹⁰⁰ Azerbaijan Linking Domestic Suppliers with Foreign Investors, <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/Azerbaijan-Linking-Domestic-Suppliers-with-Foreign-Investors.pdf> (13.04.2020)

¹⁰¹ 2019 Investment Climate Statements: Azerbaijan, <https://www.state.gov/reports/2019-investment-climate-statements/azerbaijan/>(2.22.03.2020)

2005 r. zainwestowali 96,6 % a w 2018 r. aż 99,4% środków w przemyśle wydobywczym ropy i gazu Azerbejdżanu¹⁰². Nie byli oni w tym okresie czasu zainteresowani mniej zyskowymi przedsięwzięciami.

Streszczenie

Gospodarka Azerbejdżanu opiera się na wydobyciu i sprzedaży ropy naftowej i gazu. Duża rola tych surowców w rozwoju gospodarczym widoczna już od XIX w. Problem badawczy polega na ukazaniu roli surowców mineralnych ropy i gazu w gospodarce Azerbejdżanu w dwóch pierwszych dekadach XXI w. W pracy zastosowano metody badawcze: ilościowe i porównawcze. Przeprowadzona analiza potwierdziła, iż podobnie jak w wcześniejszych okresach przemysł wydobywczy a zwłaszcza przemysł wydobywczy ropy i gazu stanowi podstawę tej gospodarki. Tworzył on w 2017 r. w ponad 40 % PKB. Przemysł wydobywczy w 2000 r. stanowił 53,4 % a w 2018 r. – 73,3 % działu przemysł. Najważniejszą rolę odgrywała gałąź wydobycia ropy i gazu która 2000 r. stanowiła 46,7 a w 2018 r. – 65,7 % przemysłu wydobywczego. Ponad 99 % inwestycji zagranicznych lokowane było w sektorze gazu i ropy. Sprzedaż cennych surowców przynosiła Azerbejdżanowi w 2000 r. 85 % a w 2020 – 92 % wartości całego eksportu.

Słowa kluczowe:

Ropa naftowa, gaz, gospodarka, PKB, eksport, import

Key words:

oil, gas, economy, GPB, export, import

Bibliografia:

1. Алиев Ш., Проблемы и перспективы организации перерабатывающих отраслей нефти и газа в Азербайджане, РОССИЙСКОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО, 2017, NR. 5, S.703-710.
2. Azerbaijan, export, partners <https://oec.world/en/profile/country/aze/> (7.04.2020).
3. Azerbaijan Linking Domestic Suppliers with Foreign Investors, <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/Azerbaijan-Linking-Domestic-Suppliers-with-Foreign-Investors.pdf> (13.04.2020).
4. Antidze M., Bagirova N., Azerbaijan targets petrochemicals in push to reduce reliance on oil and gas, <https://www.reuters.com/article/azerbaijan-petrochemicals/azerbaijan-targets-petrochemicals-in-push-to-reduce-reliance-on-oil-and-gas-idUSL8N25249J> (6.04.2020).

¹⁰²Foreign direct in Azerbaijan , <https://www.ceicdata.com/en/azerbaijan/foreign-investment> (15.04.2020).

5. Azərbaycanı neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla), min ton, <https://www.stat.gov.az/source/industry/> (4.04.2020).
6. Aras O. N, Suleymanov E., Husejnow R., The importance of the Azerbaijan's Energy Revenues in its Exports Volume and the Effects on the National Economy, International Journal of Business and Social Science 2013, vol. 4 no 6.s. 79-84.
7. Azerbaijan in figures 2019 r. <https://www.stat.gov.az/source/demography/?lang=en> (22.02.2020).
8. Ciarreta A. Nasirov S., Analysis of Azerbaijan Oil and Gas Sector, https://www.usaee.org/usaee2011/submissions/OnlineProceedings/Ciarreta_Nasirov-Article1.pdf (25.02. 2020).
9. Foreign direct in Azerbaijan , <https://www.ceicdata.com/en/azerbaijan/foreign-investment> (15.04.2020).
10. GPB in Azerbaijan, <https://data.worldbank.org/country/azerbaijan> (12.12.2019)
11. 2019 Investment Climate Statements: Azerbaijan, <https://www.state.gov/reports/2019-investment-climate-statements/azerbaijan/>(2.22.03.2020).
12. Import and export <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/AZE/Year/2000/TradeFlow/Import/Partner/all/Product/Total>(24.02.2020).
13. Informacja o stosunkach gospodarczych Polski z Azerbejdżanem (2016) Pobrane 10.07.2016 z <http://www.mg.gov.pl/Wspolpraca+z+zagranica/Wspolpraca+gospodarcza+Polski+z+krajami+wschodnimi+i+pozaeuropejskimi/Azerbejdżan.htm> (1.03.2020).
14. Юзбашиева Г., РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ СДВИГОВ (НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ). Кавказ и глобализация 2014. т. 8, s.75-86.
15. Mineral Resources in Azerbaijan , International Geology Review, 2009, s. 82-85, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00206815909473472?journalCode=tigr> 20 (22.02.2020).
16. Mehlijew A., Foreign direct Investment in Azerbaijan Economy : Current Status , development trends and challenges, <https://bakuresearchinstitute.org/foreign-direct-investment-in-azerbajans-economy-current-status-development-trends-and-challenges/>(12.04.2020).
17. Oil extraction (including gas condensate) by countries of world, <https://www.stat.gov.az/source/industry/?lang=en> (4.04.2020).
18. Sənayedə müddə işləyənlərin orta illik sayı (iqtisadi fəaliyyət və mülkiyyət növləri üzrə), min nəfər <https://www.stat.gov.az/source/industry/> (22.03.2020).
19. Sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar (faktiki qiymətlərlə), milyon manat <https://www.stat.gov.az/source/industry/>(10.04.2020)
20. 3rd National Report on the implementation of the European Social Charter (revised) submitted by Government of Azerbaijan Report registered by the Secretariat on 10 November 2009 CYCLE 2010, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168048ac86> 9 1.04.2020).

-
21. Struktura towarowa eksportu w tys. USD w latach 1992-2018, <https://www.stat.gov.az/source/industry/>(4.04.2020).
 22. The average annual number of employees in the industry (by kinds of activity and property forms), thousand persons, <https://www.stat.gov.az/source/industry/?lang=en> (28.03.2020).
 23. Unemployment in Azerbaijan, <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/unemployment-rate> (22.02.2019)
 24. UPDATE 1-Azerbaijan plans to resume oil exports via Russia from July 1-SOCAR (Reuters), <https://www.reuters.com/article/azerbaijan-oil-russia/update-1-azerbaijan-plans-to-resume-oil-exports-via-russia-from-july-1-socar-idUSL8N23513C> (28.02.2020).
 25. U.S. Energy Information Administration, 2016; E. Safirowa, The Mineral Industry of Azerbaijan, <https://www.usgs.gov/centers/nmic/europe-and-central-eurasia#aj> (3.03.2020)

Kryzys władzy i etniczne przebudzenie. Zmiany kulturalne i społeczne w Azerbejdżanie w epoce Chruszczowa.

W lutym 1956 roku w Moskwie odbył się brzemienny w skutkach XX Zjazd Komunistycznej Partii ZRRR. Podczas zamkniętego posiedzenia pierwszy sekretarz KPZR Nikita Chruszczow wystąpił z tajnym referatem zatytułowanym *O kulcie jednostki i jego następstwach* (*О культе личности и его последствиях*). Referat potępiający kult jednostki odsłaniał ogrom i brutalność represji, czystek w szeregach partii stosowanych przez poprzednie kierownictwo. Był to początek ery, która zapisała się w historii jako odwilż chruszczowowska; podjęto wtedy próbę reform i zmian zarówno w sferze partyjno-politycznej, jak i społeczno-gospodarczej¹⁰³. Idea rewizji polityki wodzowskiej była odebrana wśród inteligencji jako demokratyzacja socjalizmu, rozluźniająca duszącą pętlę totalitaryzmu. Jednak z punktu widzenia obecnej wiedzy na temat wydarzeń, jakie zaszły na Węgrzech w 1956 roku oraz w poszczególnych republikach radzieckich w drugiej połowie lat 50., można sądzić, że procesy te były niezamierzonymi efektami destalinizacji¹⁰⁴, a Chruszczow nie był świadomy siły fali, jaką uruchomił¹⁰⁵. Niezależnie od zamierzonych celów polityka rewizjonizmu skutkowałą wzrostem nastrojów antysowieckich i narodowych w republikach radzieckich, również w Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej.

Po XX Zjeździe w Azerbejdżanie, podobnie jak w innych republikach, rozpoczęła się szeroka propagandowa kampania mająca na celu rozpowszechnienie wniosków płynących z tajnego referatu Chruszczowa. Wszystkie komitety partyjne w miastach i rejonach dostały nakaz zorganizowania w zakładach pracy spotkań z robotnikami, członkami partii w celu zapoczątkowania publicznej debaty na temat kultu jednostki. Ciekawa jest analiza skutków tej polityki na Kaukazie Południowym. Gruzińskie społeczeństwo zareagowało na nową narrację

¹⁰³ D. Filtzer, *The Khrushchev Era: De-Stalinization and the Limits of Reform in the USSR 1953–64*, Macmillan, Londyn 1993; P. Jones, *From the secret speech to the burial of Stalin: real and ideal responses to de-Stalinization*, [w:] P. Jones (red.), *The Dilemmas of De-Stalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev era*, Routledge, Londyn 2006, s. 41–63; W. Taubman, *Chruszczow. Człowiek i epoka*, tłum., Łukasz Witczak, Bukowy Las, Wrocław 2012.

¹⁰⁴ Termin „destalinizacja” w znaczeniu rehabilitacji ofiar stalinizmu oraz reform polityczno-społecznych pojawił się dopiero w okresie postsowieckim oraz w zachodniej myśli politycznej. Za czasów Chruszczowa przy rewizji poprzedniego kursu linii politycznej używano bezosobowych określeń, nie wymieniając wprost Stalina. P. Jones, *Introduction: the dilemmas of De-Stalinization*, w: Polly Jones (ed.), *The Dilemmas of De-Stalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev era*, Routledge, Londyn 2006, s. 2–3.

¹⁰⁵ D. A. J. Reynolds, *Revising History in Communist Europe: Constructing Counter-Revolution in 1956 and 1968*, Althem Press, Nowy Jork 2020, s. 33.

masowymi demonstracjami, zwanymi wydarzeniami marcowymi. W trzecią rocznicę śmierci Stalina, w 1956 roku, doszło do masowych wystąpień w jego obronie. Krytyka Stalina i Berii została odebrana przez ich rodaków „jako jednoznaczna zapowiedź końca specjalnego statusu Gruzji i jej degradację z «awansującego faworyta» do jakiejś innej, niższej kategorii»¹⁰⁶, powodując gniew i frustrację Gruzinów. Czwartego marca 1956 roku ludzie zaczęli gromadzić się przy pomniku Stalina w Tbilisi. W dniach 5–9 marca w wielu miastach Gruzji, w Gori, Kutaisi, Batumi, Suchumi, podczas demonstracji zgromadziły się wielotysięczne tłumy, „oddające hołd Stalinowi i wygłaszające hasła narodowe. Dziewiątego marca liczba protestujących na placu Stalina (później Lenina) sięgnęła 70 tysięcy osób. W przemówieniach padały skrajne żądania, takie jak: dymisja Chruszczowa i przewodniczącego Rady Ministrów Nikołaja Bułganina, mianowanie etnicznie gruzińskich komunistów, w tym syna Stalina Wasilija, na kierownicze stanowiska w centralnych władzach¹⁰⁷. Gdy do protestujących studentów dołączyli uczniowie, w Tbilisi zostały zamknięte uczelnie i szkoły, stanęły zakłady pracy. Stolicę Gruzji ogarnął chaos, Moskwa straciła cierpliwość. Dziewiątego marca do miasta weszły wojsko i czołgi. Żołnierze otworzyli ogień z broni automatycznej do demonstrujących, w skutek czego życie straciło 21 ludzi, 54 osoby zostały ranne, a kilkaset osób trafiło do aresztu¹⁰⁸.

W Armeńskiej SRR odwilż chruszczowska nasiliła debatę na temat „wielkiej Armenii”, w tym rewizjonistyczne żądania wobec Turcji oraz terytorialne pretensje wobec sąsiednich republik. Dekret Chruszczowa przekazujący w 1954 roku Krym Ukraińskiej SRR dał nadzieję ormiańskiej inteligencji oraz Kościołowi ormiańskiemu na przekazanie Armenii azerbejdżańskich regionów Górskiego Karabachu oraz Nachiczewanian. Kwestia ta została zawarta w pismach głowy Ormiańskiej Cerkwi katolikos Vazgena I do przewodniczącego Rady Ministrów ZSSR Bułganina. W jednym z dwóch listów wysłanych 12 maja 1956 roku katolikos, zdając sprawozdanie ze swojego trzymiesięcznego pobytu za granicą, w głównych skupiskach diaspory ormiańskiej w Libanie, Syrii, Egipcie oraz Francji, wyraził oczekiwania swoich rodaków na „sprawiedliwe rozstrzygnięcie kwestii ormiańskiej”, czyli na przyłączenie do Armeńskiej SRR azerbejdżańskich regionów Karabachu i Nachiczewańskiej ASRR oraz prowincji Achalkalaki na południu Gruzji. Vazgen I wyraził nadzieję, jaką ormiańska diaspora pokładała w rządzie radzieckim w kwestii zapewnienia niezbędnych warunków terytorialnych, gospodarczych i mieszkaniowych, warunkujących ich repatriację do ZSSR. Na koniec listu katolikos Ormiańskiej Cerkwi przedstawił argumenty stricte polityczne, które mogłyby skłonić Moskwę do rewizji granic.

¹⁰⁶ T. Blauvelt, *Zmiana statusu i etniczna mobilizacja podczas wydarzeń marca 1956 roku w Gruzji*, „Wolność i Solidarność”, 2019, nr 6, s. 50. Artykuł dostępny również na stronie: <https://www.civitas.edu.pl/wp-content/uploads/2016/11/Zmiana-statusu-i-etniczna-mobilizacja-podczas-wydarzen-marca-1956-roku-w-Gruzji1.pdf> [18.02.2020].

¹⁰⁷ Ibidem, s. 52.

¹⁰⁸ Ibidem, s. 51.

*Pozwolę odważyć się dodać taką prawdę, że o ile w Zakaukaziu silne będą ormiański naród i Armenia, o tyle będzie zapewnione bezpieczeństwo południowych granic naszej Wielkiej Ojczyzny*¹⁰⁹.

Azerbejdżańskie władze zareagowały na XX Zjazd wzmożeniem retoryki narodowej, czego uwieńczeniem było dodanie w konstytucji w sierpniu 1956 roku zapisu o statusie języka azerbejdżańskiego jako urzędowego. Dyskusja o języku była jednym z czynników, które legły u podstaw szerszego procesu upolitycznienia narodowej tożsamości przez kierownictwo partii i azerbejdżańską inteligencję. XX Zjazd uruchomił również przewartościowanie literatury oraz historii, zwłaszcza początku XX wieku, czyli okresu sowietyzacji kraju. W latach 1954–1959 w republice doszło do aktywizacji życia politycznego, a przede wszystkim dyskusji na temat języka azerbejdżańskiego, jego statusu, na temat azerbejdżańskiej literatury i przewartościowania wydarzeń lat 20.

Po śmierci Stalina pierwszy sekretarz KC AzPK Mir Dżafar Bagirov (1933–1953), człowiek Berii, który wywodził się z Czeka, został usunięty ze stanowiska i na krótki okres objął tekę przewodniczącego Rady Ministrów republiki. Po areszcie i śmierci Ławrientija Berii los Bagirova był przesądzony. W 1954 roku został on wykluczony z partii i aresztowany. W 1956 roku po dwutygodniowym procesie na mocy decyzji Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSSR Bagirov został skazany na śmierć. Tym samym nadszedł symboliczny koniec epoki wielkiego terroru w Azerbejdżanie, zwanej „bagirowszczyzną”¹¹⁰.

Ekipa, która doszła do władzy w 1954 roku, nie była związana z organami bezpieczeństwa. Pierwszym sekretarzem AzPK został Imam Mustafayev, doktor, specjalista nauk rolniczych. Kandydatura ta wpisywała się w politykę kadrową Chruszczowa, który ciężar władzy przesunął z organów bezpieczeństwa na partyjne struktury. Kolejną ciekawą i ważną decyzją była nominacja pisarza o dużym autorytecie społecznym, Mirzy Ibrahimova, w marcu 1954 roku na stanowisko przewodniczącego Prezydium Rady Najwyższej Azerbejdżańskiej SRR. Podczas analizy decyzji, jakie podejmowała nowa elita, która doszła do władzy w okresie odwilży, powstaje pytanie, jak było możliwie po trudnych latach ideologicznej indoktrynacji i narracji jednolicącej nierosyjskie narody ukształtowanie się grupy osób, która w swoich aspiracjach tożsamościowych doszła tak daleko, że aż popadła w konflikt z Centrum. Przecież ci ludzie nie pojawili się spoza systemu, wręcz byli jego tworem. Odpowiedź na to pytanie paradoksalnie może tkwić w wydarzeniach, jakie zaszły podczas rządów Bagirova, a konkretnie w wojennej kampanii rozpoczętej przez Stalina wobec Iranu w latach 1941–1946. Wtedy właśnie Bagirov, korzystając z koniunktury, obecności wojsk

¹⁰⁹ A. Gaziiian (oprac. i red.), *Pis'ma Katolikosa vseh armian Vazgena I Predsedateliu Soveta Ministrov SSR N. A. Bulganinu*, „Patma-Banasirakan Handes” (Historyczno-Filologiczne Pismo), 2000, nr 2, s. 255. Publikacja dostępna również na stronie [http://hpj.asj-oa.am/4518/1/2000-2\(249\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/4518/1/2000-2(249).pdf) [18.02.2020].

¹¹⁰ Na temat wielkiego terroru w Azerbejdżanie patrz: E. Ismailov, *Istoria „bolshogo terrora” w Azerbaidzhanie*, Rosspen, Moskwa 2015; E. Ismailov, *Soviet State Terrorism in Azerbaijan*, „The Caucasus and Globalization”, 2010, t. 4. nr 1–2, s. 163–172.

Czerwonej Armii w Iranie, wysyłał specjalistów, przedstawicieli inteligencji, by wywołali separatyzm przez wzmocnienie odrębności narodowej irańskich Azerów¹¹¹.

Można przypuszczać, że angażując się w budowanie komunistycznego, ale jednak azerbejdżańskiego rządu w Iranie, przedstawiciele azerbejdżańskiej inteligencji, tacy jak Mirza Ibrahimov czy poeta Rasul Rza, poczuli euforię narodowego państwa. Podczas gdy w radzieckim Azerbejdżanie nie mogli wspominać o rusyfikacji, w Tebrizie głośno mówili o szowinizmie perskim, budząc tym samym świadomość narodową irańskich Azerów. W Azerbejdżanie Irańskim, azerbejdżańscy pisarze i poeci, nie odczuwając duszącej radzieckiej cenzury, poruszali politycznie kontrowersyjne tematy, takie jak jedność Azerbejdżanu, demokratyzacja rządu, budowanie państwa narodowego. W Tebrizie ich zadaniem było wręcz wzmożenie świadomości narodowej azerbejdżańskich mieszkańców w warunkach konfrontacji z rządzącą w Iranie perską dynastią Pachlawi. Wspomniany wyżej Mirza Ibrahimov w 1945 roku kierował grupą pracowników politycznych delegowanych do Tebrizu oraz był pierwszym redaktorem gazety „Za Ojczyznę”, którą wydawano w języku azerbejdżańskim rzekomo dla żołnierzy Armii Czerwonej, choć w rzeczywistości była adresowana do mieszkańców azerbejdżańskich prowincji Iranu¹¹². Pierwszy sekretarz KC Imam Mustafayev również był delegowany w 1944 roku do Azerbejdżanu Irańskiego w celu modernizacji rolnictwa¹¹³.

W Azerbejdżanie namiastką zmian było nasilenie prac nad reformą alfabetu. W 1954 roku decyzją Rady Ministrów Azerbejdżanu została wydana książka *Ortografia języka azerbejdżańskiego*. Rok później, w 1955 roku, Instytut Literatury i Języka Akademii Nauk przedstawił projekt zmian w ortografii¹¹⁴. W projekcie zwrócono uwagę na błędy popełnione podczas przejścia z łacińskiego zapisu na cyrylicę w 1940 roku. Wtedy do alfabetu azerbejdżańskiego przy zapisie umlautów „ö” „ü” zastosowano rosyjskie litery „ё” „ю”, a dla zakodowania fonemu „ə” określanego w międzynarodowym systemie fonetycznym jako „szwa” użyto literę „я”. Warto jest podkreślić, że ten fonem jest charakterystyczny i wyróżnia azerbejdżański wśród innych języków turektyjskich. Pod tym względem jego zapis ma polityczny, a nawet tożsamościowy wydźwięk.

Praca nad zapisem alfabetu doprowadziła do dyskusji na temat statusu języka. Osoby posługujące się azerbejdżańskim czuły się dyskryminowane pod względem języka w radzieckim Azerbejdżanie, w którym stanowiły etniczną większość. We wszystkich ministerstwach, urzędach, organach ścigania obowiązującym językiem był rosyjski. Kraj był podzielony między rosyjskojęzyczne administracyjne Baku a resztę regionów, gdzie posługiwano się językiem azerbejdżańskim. W praktyce oznaczało to, że zarówno cała dokumentacja urzędowa, medyczna, jak i listy, wnioski, skargi napisane po azerbejdżańsku nie były rozpatrywane. Warto zaznaczyć, że nauka azerbejdżańskiego nie była obowiązkowa dla uczniów szkół rosyjskich, co dodatkowo obniżało publiczną wartość języka, spychając go na margines. Tę kwestię regulowało rozporządzenie przewodniczącego Rady Ministrów

¹¹¹ Dzh. Gasanli, *SSSR – Iran: Azerbaidzhan'skij krizis i nachalo kholodnoj vojny (1941–1945 gg.)*, Geroi Otechestva, Moskwa 2006, s. 24, 50.

¹¹² Ibidem, s. 31.

¹¹³ Ibidem, s. 52, 54.

¹¹⁴ Dzh. Gasanli, *Khrushchevskaia „ottepel'” i natsional'nij vopros v Azerbaidzhane (1954–1959)*, Flinta, Moskwa 2009, s. 18.

ZSSR Nikołaja Bułganina z 9 maja 1955 roku: W republikach związkowych (z wyjątkiem RFSRR) należy zwolnić uczniów szkół podstawowych, siedmioletnich i średnich od obowiązku nauki języka rdzennej ludności, jeżeli język ten nie jest dla nich ojczysty i nauczanie nie jest prowadzone w języku [rdzennej większości – SK] tej republiki¹¹⁵. Rodzice chętnie korzystali z tego prawnego instrumentu, zwalniając swoje pociechy z dodatkowych zajęć, które były traktowane jako fakultatywne. Takie rozwiązanie jeszcze bardziej obniżyło prestiż języka, szczególnie w kosmopolitycznym Baku, gdzie do rosyjskich szkół uczęszczały dzieci o różnej narodowości. Dodajmy jeszcze, że azerbejdżańscy uczniowie zaczynali naukę ojczystego języka dopiero w piątej klasie, co negatywnie rzutowało również na jakość kształcenia. Etniczni Azerbejdżanie, świadomi tych wad, w trosce o przyszłą karierę potomstwa mimo wszystko wybierali rosyjskie szkoły, gdyż osoby, które nie władały biegle językiem rosyjskim w mowie i piśmie, nie miały dostępu do kierowniczych stanowisk, pracowały jako niskokwalifikowani pracownicy mimo posiadanego dyplomu.

Czternastego sierpnia 1956 roku Biuro KC AzPK przyjęło uchwałę „O nauczaniu języka azerbejdżańskiego w szkołach Azerbejdżańskiej SRR z językami rosyjskim, ormiańskim i gruzińskim”. Uchwała miała wejść w życie w roku szkolnym 1956/1957, co było sprzeczne z wyżej wspomnianym rozporządzeniem Bułganina z 1955 roku¹¹⁶. Niewątpliwie dla azerbejdżańskiego kierownictwa partyjnego kwestia uregulowania statusu języka azerbejdżańskiego było ambitnym wyzwaniem, chociażby z tego powodu, że w tekstach konstytucji sąsiednich Gruzji¹¹⁷ i Armenii¹¹⁸ z 1937 roku znalazły się zapisy o tym, że językiem urzędowym w tych republikach był odpowiednio gruziński i ormiański¹¹⁹. Z tej racji poziom rusyfikacji życia publicznego w Azerbejdżanie w porównaniu z sąsiednimi krajami kaukaskimi był bardzo duży. Kontynuując reformy Rada Najwyższa republiki przyjęła w sierpniu 1956 roku ustawę o zmianach w tekście Konstytucji Azerbejdżańskiej SRR artykułu 151 o języku państwowym. „W Azerbejdżańskiej SRR językiem urzędowym jest język azerbejdżański. Mniejszościom narodowym mieszkającym na terytorium Azerbejdżańskiej SRR przysługuje prawo rozwoju swobodnego posługiwania się ojczystymi językami zarówno w swoich placówkach kulturalnych, jak i urzędach państwowych”¹²⁰. Po przyjęciu ustawy o języku urzędowym wprowadzono okres przejściowy sześciu miesięcy, w ciągu których osoby zatrudnione w administracji publicznej musiały się nauczyć języka azerbejdżańskiego. Jednocześnie był nakaz rozpatrywania listów i odpowiedzi na nie w zrozumiałym dla wnioskodawcy języku, czyli rosyjskim.

Okres odwilży wzmógł zainteresowanie miejscowej inteligencji tożsamością etniczną – powstała potrzeba podkreślenia azerbejdżańskości w literaturze. Jednym z przykładów tego zjawiska było przyjęcie przez Biuro KC AzPK w styczniu 1956 roku decyzji znoszącej zakaz

¹¹⁵ Za Dzh. Gasanli, *Khrushchevskaia „ottepel’”...* op.cit., s. 145.

¹¹⁶ Dzh. Gasanli, *Khrushchevskaia „ottepel’”...* op.cit., s. 151.

¹¹⁷ Konstitutsiia (Osnovnoj Zakon) Gruzinskoj Sovetskoj Sotsialisticheskoi Respubliki, za: http://www.rrc.ge/law/konst_1937_02_13_ru.htm?lawid=1385&lng_3=ru [18.02.2020]

¹¹⁸ Konstitutsiia (Osnovnoj Zakon) Armianskoj Sovetskoj Sotsialisticheskoi Respubliki, Armpartizdat, Erevan 1937, s. 30.

¹¹⁹ D. Katunin, *Gosudarstvennij i ofitsialnij iazyk v Konstitutsiakh stran byvshego SSSR*, „Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta”, 2009, nr 4(8), s. 21.

¹²⁰ Dzh. Gasanli, *Khrushchevskaia „ottepel’”...* op.cit., s. 177.

eposu *Księga Dede Korkuta* (*Kitab-i Dədə Gorgud*)¹²¹. Z racji tego, że epos odwołuje się do wspólnego dziedzictwa ludów turkijskich, po II wojnie światowej, w okresie zaognienia stosunków turecko-radzieckich, dzieło zostało uznane za pomnik panturkizmu, promujące ideę nacjonalizmu turkijskiego. Po rehabilitacji epos został wydany w dużym nakładzie, azerbejdżańscy naukowcy otrzymali zielone światło na przeprowadzenie i publikowanie wyników badań na łamach gazet i pism, co skutkowało wzmocnieniem świadomości narodowej wśród azerbejdżańskiej ludności.

Tajny referat Chruszczowa uruchamiający proces rehabilitacji ofiar represji stalinowskich w Azerbejdżanie ujawnił się przerwaniem ciszy na temat Narimana Narimanova, lidera azerbejdżańskiej socjaldemokratycznej partii Hummet (az. *Hümmət* – „energia”), przewodniczącego pierwszego komunistycznego rządu Azerbejdżańskiej SRR (1920–1922)¹²². Zaznaczmy, że Narimanov nie był ofiarą czystek lat 30., zmarł w 1925 roku i został pochowany z wielką pompą na placu Czerwonym w Moskwie. Jednak z racji krytyki polityki narodowościowej władz moskiewskich był uważany za twarz azerbejdżańskich odchyleńców nacjonalistycznych (*nacjonal-uklonizm*), a jego dzieła były zakazane¹²³. W styczniu 1956 roku pierwszy sekretarz KC AzPK Mustafayev na XXI Zjeździe publicznie oddał cześć Narimanowowi, z uznaniem podkreślając jego zasługi w budowaniu miejscowych struktur partyjnych i radzieckiego Azerbejdżanu. W tym samym roku, w kwietniu, zorganizowano z wielką pompą obchody 85-lecia jego urodzin. Z tej okazji zostały wydane jego dzieła, pojawiły się liczne artykuły publicystyczne, publikacje naukowe opisujące portret polityczny i działalność oświatową lidera azerbejdżańskich komunistów¹²⁴. Można stwierdzić, że kierownictwo ogarnęło narimanofilstwo, zaczęto nadawać ulicom, zakładom pracy, jednostkom administracyjnym imię Narimanova.

Odbudowa politycznego autorytetu Narimanova oznaczała przewartościowanie roli miejscowych komunistów, wywodzących się z partii Hummet, w procesie sowietyzacji kraju. Partyjne kierownictwo w Baku uznało, że konieczne jest przygotowanie fundamentalnej pracy o historii komunistycznej partii Azerbejdżanu. Na podstawie uzyskanych z Moskwy dokumentów z lat 1919–1921 azerbejdżańska filia Instytutu Marksizmu i Leninizmu przy KC AzPK wydała w 1958 roku w dwóch językach *Historię Komunistycznej Partii Azerbejdżanu*. Publikacja mocno podkreślała decydującą rolę partii Hummat w procesach politycznych początku XX wieku, wysuwając przy tym na pierwszy plan postać lidera partii Narimanova. Książka wywołała irytację i ostrą reakcję Chruszczowa, który uznał, że azerbejdżańscy historycy z przyzwolenia Mustafayeva manipulują historią, wyolbrzymiają rolę Narimanova i partii Hummet, minimalizując tym samym rolę bakińskiego oddziału Rosyjskiej Partii

¹²¹ Heroiczny epos, uważany za jeden z najstarszych utworów turkijskiej literatury ludowej. Tekst rękopisu drezdeńskiego, jednego z dwóch najstarszych zachowanych egzemplarzy utworu, został spisany nie wcześniej niż w XV w, chociaż legendy i baśnie w nim zawarte, zakorzenione w tradycji literatury ustnej, są o wiele starsze. Rękopis nosi tytuł *Kitab-i Dədəm Qorqud əla lisan-i taife-i Oğuzan*, czyli *Księga mojego Dziada Korkuda w języku plemion Oguzów*, i zawiera 12 opowiadań. Epos jest uznawany za skarbnicę pamięci kulturowej Turków oguzyjskich, ponieważ odwołuje się do legend i mitów z okresu przedislamskiego.

¹²² T. Świętochowski, *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, Islam i Narodowość w Podzielonym Kraju*, Instytut Studiów Politycznych, Warszawa 1998, 80; L. Riga, *The Bolsheviks and the Russian Empire*, Cambridge University Press, Nowy Jork 2012, s. 197–204.

¹²³ J. Baberowski, *Vrag est' vežde. Stalinizm na Kavkaze*, Rosspen, Moskva 2010, s. 264–302.

¹²⁴ Dzh. Gasanli, *Khrushchevskaja „ottepel’”... op.cit.*, s. 397–398.

Komunistycznej (bolszewików). W listopadzie 1958 roku do Baku została wydelegowana specjalna komisja, w której skład weszli kierownicy filii Instytutów Marksizmu i Leninizmu oraz specjaliści z innych republik związkowych¹²⁵. Komisja krytycznie wypowiedziała się na temat książki. Policzano nawet, ile razy padło imię Narimanova, co już było według krytyków objawem kultu jednostki.

Powstaje pytanie, dlaczego Moskwa tak ostro zareagowała na rewizję historii partii Hummat i jej lidera Narimana Narimanova? Wydaje się, że w euforii zmian azerbejdzańskie kierownictwo partyjne straciło czujność. Trudno oprzeć się wrażeniu, że Mustafayev błędnie interpretował cele destalinizacji. Mając na celu odsunięcie od władzy swoich rywali, gwardię Stalina, Chruszczow obciążał rządy Stalina za błędy w polityce i gospodarce, nie podważał natomiast tzw. internacjonalizmu bolszewickiego, idei budowania scentralizowanych struktur partyjnych, marginalizujących de facto republiki związkowe. O ile rehabilitacja ofiar stalinizmu lat 30. oskarżonych o zmyślane przestępstwa przeciwko państwu była dopuszczalna, o tyle gloryfikacja polityka, który odważył się na otwartą krytykę polityki bolszewików, wciąż była kontrowersyjna. Aby zrozumieć przyczyny prób wykreślenia Narimanova z historii okresu sowietyzacji, warto przypomnieć sedno konfliktu. W czerwcu 1923 roku Narimanov wysłał do Stalina 40-stronicowy list zatytułowany *O historii naszej rewolucji na peryferiach*, w którym wskazał błędy popełnione podczas sowietyzacji Azerbejdżanu. Manifest oskarżał centralne władze o kolonialną arogancję. Narimanov pisał, że *nacjonalistyczne odchylenie* tworzy samo Centrum i jego przedstawiciele w republikach. „Obrona lokalnych [narodowych – SK] interesów określa się odchyleniem, ale już obrona interesów Rosji Radzieckiej kosztem peryferii – aktem internacjonalizmu”¹²⁶. Autor zarzucał Moskwie faworyzację ormiańskich komunistów w Komitecie Bakijskim partii, dyskryminację języka azerbejdżańskiego, zmniejszenie w szkołach godzin jego nauki na rzecz rosyjskiego. Narimanov wytykał, że pracownicy Azerbejdżanie byli zmuszeni mówić i pisać po rosyjsku, ponieważ Rosjanie, Żydzi i Ormianie nie znali azerbejdżańskiego. Uważał decyzję kierownictwa partii o zwalczaniu obrzędów religijnych za szkodliwą, nieszanującą lokalnych tradycji. Przypominał tragiczne wydarzenia z marca 1918 roku, gdy bolszewicko-dasznackie bojówki dokonały rzezi na ludności Baku¹²⁷. Stwierdził, że pamięć o tych tragicznych dniach wciąż żyła w społeczeństwie. Dlatego mianowanie Ormian na tak wysokie stanowiska decyzyjne uznał za wyjątkowo nieodpowiedzialne i nietaktowne posunięcie¹²⁸.

Kryzys polityczny na wyższym szczeblu kierownictwa Azerbejdżanu na przełomie lat 1958/1959 obwieszczał zbaczanie z kursu reform, rozpoczętego po słynnym XX Zjeździe. W marcu 1959 roku Rada Najwyższa Azerbejdżańskiej Republiki w ślad za Łotewską SRR przyjęła ustawę o obowiązkowym nauczaniu języka azerbejdżańskiego w rosyjskich szkołach

¹²⁵ Dzh. Gasanli, *Khrushchevskaia „ottepel’”... op.cit.*, s. 512.

¹²⁶ N. Narimanov, *K istorii nashej revolutsii v okrainakh*, w: *Nariman Narimanov. Pisma i nekotorye dokumenty po karabakhskomu voprosu*, (oprac. Ahmedov Teymur), Nurlan, Baku 2002, s. 44.

¹²⁷ Szerzej na ten temat patrz: S. Rustamova-Togidi, *Mart 1918 g., Baku: Azerbaidzhanskije pogromy v dokumentakh*, Baku 2009; A. Balajev, *Fevral'skaia rievoliutsia i natsional'nyje okrainy. Martovskie sobytija 1918 goda v Azerbajdzanie*, Moskwa, 2008; Y. Mahmudov (ed), *Azerbaidzhanskaia Demokraticheskaja Respublika. Arkhivnye dokumenty Velikobritanii*, Baku 2008, 70; R. Pipes, *The Formation of Soviet Union. Communism and Nationalism 1917–1923*, Harvard University Press, Cambridge 1970, 200–201.

¹²⁸ N. Narimanov, *K istorii nashej revolutsii... op.cit.*, s. 36–37.

i rosyjskiego w azerbejdżańskich szkołach. Na Chruszczowa posypały się skargi o dyskryminacji nieazerbejdżańskiej ludności, o nacjonalizmie azerbejdżańskich władz. Cierpliwość Moskwy już się wyczerpała. Trzydziestego czerwca 1959 roku cały skład Biura Komitetu Centralnego Azerbejdżańskiej Komunistycznej Partii został wezwany do Moskwy na posiedzenie Prezydium KC Partii. Była omówiona sytuacja na Łotwie i w Azerbejdżanie. Azerbejdżańskie kierownictwo oskarżono o samowolę i brak dyscypliny w gospodarce. Ale główne ciosy azerbejdżańska delegacja dostała za błędy w ideologicznej pracy i realizacji narodowej polityki. „Tyle świetnych osób urosło, ale i nawóz w rwącym potoku rozprasza się i krąży w wirze wody. Oczyszczymy; jak gospodyni zdejmując łyżeczką szumowinę i wyrzuca, gdy gotuje barszcz, tak i my zdejmujemy i oczyszczymy, a naród w tym nas poprze”¹²⁹ – skwitował Chruszczow azerbejdżańskie kierownictwo partyjne. Pierwszy sekretarz AzPK próbował się ratować, wydając pod ostrzał byłego już marszałka Prezydium Rady Najwyższej, Mirzę Ibrahimova, inicjatora przyjęcia ustawy o języku urzędowym. Osoby, które głosowały za ustawą i nie miały zastrzeżeń w trakcie dyskusji nad projektem, nagle zaczęły się dystansować i wytykać błędy, domagać się samokrytyki Ibrahimova. Dymisja Ibrahimova i publiczny lincz nad nim i tak nie uratowały głowy Mustafayeva, który zgodnie z tradycją partyjną dokonał samokrytyki i uznał prowadzoną przez jego ekipę politykę narodową za sprzeczną z ideami Lenina.

Można wysunąć tezę, że azerbejdżańskie kierownictwo zostało ofiarą własnego sukcesu, próbując implementować założenia referatu Chruszczowa na grunt Azerbejdżanu. Zwalczało kult Mira Dżafara Bagirova, tak jak Chruszczow chciał zgasić blask Stalina i Berii. I tak jak Chruszczow nie zdawał sobie sprawy ze skutków polityki destalinizacji, tak Imam Mustafayev nie przewidział konsekwencji podnoszenia kwestii języka i spraw narodowych w życiu publicznym i oporu, z jakim spotkały się reformy w Moskwie.

Opublikowana w 2015 roku monografia azerbejdżańskiego historyka Jamila Hasanli *Chruszczowowska „odwilż”, i kwestia narodowa w Azerbejdżanie (1954–1959)*¹³⁰ ujawnia wiele ciekawych mało znanych faktów, które pokazują, że na kryzys władzy w Baku i zwiększenie presji Moskwy na kierownictwo republiki w dużej mierze miały wpływ wydarzenia październikowe na Węgrzech¹³¹. W listopadzie i grudniu 1956 roku kierownictwa związkowe i republikańskie nie raz omawiały węgierskie wydarzenia. W raportach służb specjalnych pod tytułem „tajne” rekomendowano „natychmiast zacząć przykręcać kurek”. Po węgierskich wydarzeniach 16 listopada 1956 roku kierownik Wydziału KC KPZR ds. współpracy z organami partyjnymi przygotował obszerną analizę wydarzeń wokół przyjęcia ustawy o języku w Azerbejdżanie. Według autorów analizy nie było potrzeby tworzenia takiej ustawy, a jej przyjęcie przyczyniło się do wzrostu nacjonalizmu w Azerbejdżanie. Autorzy dokumentu uznali, że kierownictwo republiki popełniło błąd, przyjmując ustawę bez konsultacji z Centrum oraz wysyłając tekst do innych republik. To sprowokowało bałtyckie republiki do aktywności w tym kierunku. Węgierskie wydarzenia obnażyły połowiczność reform Chruszczowa, który wcale nie dążył do liberalizacji systemu, a wręcz wykorzystał

¹²⁹ Cytat za Dzh. Gasanli, *Khrushchevskaja „ottepel’”... op.cit.*, s. 574.

¹³⁰ Dzh. Gasanli, *Khrushchevskaja „ottepel’”... op.cit.*, s. 512. W 2015 roku została wydana angielska wersja książki: J. Hasanli, *Khrushchev's Thaw and National Identity in Soviet Azerbaijan, 1954–1959*, Lexington Books, Lanham 2015.

¹³¹ Dzh. Gasanli, *op.cit.*, s. 217.

rewolucję 1956 roku do wzmocnienia aparatu partyjnego, który całkowicie sobie podporządkował. Trzynastego maja 1957 roku podczas spotkania z zarządem Związku Pisarzy ZSRR wygłosił przemówienie, z którego wynikało, że po Budapeszcie zaczął wyraźnie się dystansować od założeń XX Zjazdu. Stwierdził, że „wrogowie przez Polskę zdobyli tekst referatu, wygłoszonego na zamkniętym posiedzeniu Zjazdu, i liczą na to, że Centralny Komitet, osądzając Stalina, osądził system, i wydarzenia tak się potoczą, że wymkną się spod kontroli tych [Chruszczowa i jego zwolenników – SK], którzy chcieli naprawić błędy Stalina, a oni [wrogowie systemu – SK] pójdą własną drogą. Polska służy dobrym przykładem takiego pojmowania referatu, Węgry – tak samo (...). Istnieją wrogowie i broń trzeba trzymać w pogotowiu, proch trzymać suchy i przede wszystkim trzymać główną broń – ideologiczną broń – w gotowości (...)”¹³².

Na przełomie lat 50. i 60. o nacjonalizm były oskarżane również kierownictwa partyjne Łotwy, Turkmenii, Uzbekistanu, Kirgizji, Tadżykistanu i Mołdowy. Reformy w sferze polityki narodowej Azerbejdżanu pod presją i bezpośrednią ingerencją Moskwy zostały stłumione. Jednak ideologiczne zmiany na rzecz odrodzenia języka, obrony przed rusyfikacją, przywrócenia dziedzictwa ludowego i przemilczanego dorobku Narimana Narimanova były już nieodwracalne. Z perspektywy czasu widać, że te kilka lat w historii Azerbejdżanu miało znaczący wpływ na procesy polityczne lat 80. i 90. Efektem odwilży było powstanie fenomenu subkultury sześćdziesiątników, tzw. dzieci XX Zjazdu, pokolenia radzieckiej, w tym azerbejdżańskiej inteligencji, która się sformowała pod wpływem XX Zjazdu, głównie w latach 60.¹³³ Większość z nich wypowiadała się za tzw. demokratycznym socjalizmem, czyli umiarkowanymi reformami w ramach istniejącego systemu. W latach 70. i 80. sześćdziesiątnicy zasilili aparat partyjny, media, a przede wszystkim instytuty badawcze oraz uczelnie, tworząc nową retorykę dla przyszłego ruchu antysowieckiego.

Streszczenie:

Artykuł skupia się na analizie głównych elementów destalinizacji w Azerbejdżanie w epoce Chruszczowa, która charakteryzowała się wzmożeniem aktywności kierownictwa władz partyjnych w dziedzinie społeczno-kulturowej. Praca ukazuje procesy mobilizacji etnicznej zarówno elity partyjnej jak i inteligencji na rzecz odrodzenia języka azerbejdżańskiego, obrony go przed rusyfikacją oraz rewizji problemu natsional-uklonizmu (odchylenia). Celem artykułu jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy dążenie do azerbejdżanizacji życia publicznego wynikało z "ideałów" władz republiki, czy z dostosowania do warunków polityki "odwilży" Chruszczowa. W związku z tym praca jest próbą odpowiedzi, jak to było możliwe, że inteligencja, wywodząca się z tego samego ustroju polityczno-gospodarczego, przeżyła konflikt z władzą, opowiadając się za odbudową elementów narodowego państwa w ramach ideologii komunistycznej. W nawiązaniu do tak sformułowanego problemu badawczego artykuł stawia tezę, że w odróżnieniu od inteligencji, kierownictwo partyjne w zasadzie odtwarzało w Azerbejdżanie trendy polityki Chruszczowa.

¹³² Cytat za Dzh. Gasanli, *op.cit.*, s. 319.

¹³³ Aleksandr Shubin, Szestidesiatniki, *Encyklopedia BEKM* [online] <https://megabook.ru/article/%D0%A8%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8> [dostęp 18.02.2020]

Słowa kluczowe:

radziecki Azerbejdżan, destalinizacja, Chruszczow, "odwilż", język azerbejdżański, rusyfikacja.

Key words:

Soviet Azerbaijan, distillation, Khrushchev, "thaw", Azerbaijani language, Russification.

Bibliografia:

1. Baberowski Jörg, *Vrag est' vežde. Stalinizm na Kavkaze*, Rosspen, Moskwa 2010.
2. Balajev Ajdyn, *Fevral'skaia rievoliutsia i natsional'nyje okrainy. Martovskie sobytija 1918 goda v Azerbajdzanie*, Moskwa 2008.
3. Blauvelt Timothy, *Zmiana statusu i etniczna mobilizacja podczas wydarzeń marca 1956 roku w Gruzji*, „Wolność i Solidarność”, 2019, nr 6, s. 48–60.
4. Filtzer Donald, *The Khrushchev Era: De-Stalinization and the Limits of Reform in the USSR 1953–64*, Macmillan, Londyn 1993.
5. Gasanli Dzhamil, *SSSR – Iran: Azerbaidzhan'skij krizis i nachalo kholodnoj vojny (1941–1945 gg.)*, Geroi Otechestva, Moskwa 2006.
6. Gasanli Dzhamil, *Khrushchev'skaia „ottepel'” i natsional'nij vopros v Azerbaidzhane (1954–1959)*, Flinta, Moskwa 2009.
7. Gaziian Alvard (oprac. i red.), *Pis'ma Katolikosa vsekh armian Vazgena I Predsedateliu Soveta Ministrov SSR N. A. Bulganinu*, „Patma-Banasirakan Handes” (Historyczno-Filologiczne Pismo) 2000, nr 2, s. 249–255 [http://hpj.asj-oa.am/4518/1/2000-2\(249\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/4518/1/2000-2(249).pdf) [18.02.2020].
8. Hasanli Jamil, *Khrushchev's Thaw and National Identity in Soviet Azerbaijan, 1954–1959*, Lexington Books, Lanham 2015.
9. Ismailov Eldar, *Istoria „bolshogo terrora” w Azerbaidzhanie*, Rosspen, Moskwa 2015.
10. Ismailov Eldar, *Soviet “State Terrorism in Azerbaijan*, „The Caucasus and Globalization” 2010, t. 4. nr 1–2, s. 163–172.
11. Jones Polly, *Introduction: the dilemmas of De-Stalinization*, w: Jones Polly (red.), *The Dilemmas of De-Stalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev era*, Routledge, Londyn 2006, s. 1–18.
12. Jones Polly, *From the secret speech to the burial of Stalin: real and ideal responses to de-Stalinization*, w: Jones Polly (red.), *The Dilemmas of De-Stalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev era*, Routledge, Londyn 2006.
13. Katunin Dmitrij A., *Gosudarstvennyj i ofitsialnyj iazyk v Konstitutsiiakh stran byvshego SSSR*, „Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta”, 2009, nr 4(8), s. 20–29.
14. *Konstitutsiia (Osnovnoj Zakon) Armianskoj Sovetskoj Sotsialisticheskoy Respubliki*, Armpartizdat, Erewań 1937.

-
15. Mahmudov Yagub (red), *Azerbaidzhanskaia Demokraticheskaiia Respublika. Arkhivnye dokumenty Velikobritanii*, Baku 2008.
 16. Narimanov Nariman, *K istorii nashej revolutsii v okrainakh*, w: Nariman Narimanov. *Pisma i nekotorye dokumenty po karabakhskomu voprosu*, (oprac. Ahmedov Teymur), Nurlan, Baku 2002, s. 3–80.
 17. Pipes Richard, *The Formation of Soviet Union. Communism and Nationalism 1917–1923*, Harvard University Press, Cambridge 1970.
 18. Reynolds Dawid A. J., *Revising History in Communist Europe: Constructing Counter-Revolution in 1956 and 1968*, Althem Press, Nowy Jork 2020.
 19. Riga Liliana, *The Bolsheviks and the Russian Empire*, Cambridge University Press, Nowy Jork 2012.
 20. Rustamova-Togidi Solmaz, *Mart 1918 g., Baku: Azerbaidzhanskie pogromy v dokumentakh*, Baku 2009.
 21. Świętochowski Tadeusz, *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, Islam i Narodowość w Podzielnym Kraju*, Instytut Studiów Politycznych, Warszawa 1998.
 22. Taubman William, *Chruszczow. Człowiek i epoka*, tłum., Łukasz Witczak, Bukowy Las, Wrocław 2012.
 23. Konstitutsiia (Osnovnoj Zakon) Gruzinskoj Sovetskoj Sotsialisticheskoi Respubliki, http://www.rrc.ge/law/konst_1937_02_13_ru.htm?lawid=1385&lng_3=ru [18.02.2020]
 24. Aleksandr Shubin, *Szestidesiatniki*, *Encyklopedia BEKM* [online] <https://megabook.ru/article/%D0%A8%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8> [dostęp 18.02.2020]

Stosunki azerbejdżańsko-ormiańskie w latach 1918-1920 w świetle opinii historyka Yakuba Mahmudova

Wydarzenia ostatnich dwudziestu lat XX wieku, w tym okres pierestrojki w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, zapoczątkowany ogłoszeniem suwerenności przez Estońską SRR 16 listopada 1988 r. i zakończony deklaracją o samorozwiązaniu ZSRR uchwaloną przez Radę Najwyższą ZSRR 26 grudnia 1991 r., spowodował ożywienie ruchu narodowego w republikach radzieckich w Europie Wschodniej, w Azji Środkowej, na Kaukazie. W sumie piętnaście republik ZSRR ogłosiło suwerenność, wystąpiło ze Związku Radzieckiego i stało się niepodległymi państwami. Wśród nich znalazł się również w 1991 r. Azerbejdżan (Republika Azerbejdżanu), zajmujący ważne miejsce w stosunkach międzynarodowych, w tym w kontaktach z Unią Europejską, również historycznie niezwykle bliski Polakom.

Azerbejdżan, podobnie zresztą jak i inne republiki z tej piętnastki, zamiast pełnić pierwotnie przypisaną mu rolę demokratycznego zaplecza pierestrojki, począł skupiać element antykomunistyczny, wzmacniając pozycję nie tylko przeciwników ustroju radzieckiego, ale i samego państwa w jego dotychczasowej formie¹³⁴.

Unia Europejska już od 1996 r. pracowała nad zacieśnianiem stosunków z Republiką Azerbejdżanu (Umowa o partnerstwie i współpracy). Doskonałym przykładem obopólnie korzystnej współpracy jest strategiczne partnerstwo energetyczne ustanowione w 2006 roku. W 2010 r. Bruksela rozpoczęła negocjacje w sprawie układu stowarzyszeniowego. Energetyka nie jest jedynym polem rozwoju wzajemnych relacji. Stosunki Unii Europejskiej z Azerbejdżanem, w kontekście partnerstwa wschodniego, opierają się na zróżnicowanym podejściu, tj. Azerbejdżan ma swobodę wyboru, w jakim zakresie będzie korzystać z unijnej oferty stowarzyszenia politycznego i integracji gospodarczej oraz wdrażania głębokiej demokracji. Umacniając współpracę okazało się 14. posiedzenie Rady Współpracy UE–Azerbejdżan z 9 grudnia 2013 r., gdyż już 1 września 2014 r. weszły w życie umowa UE–Azerbejdżan o ułatwieniach w wydawaniu wiz oraz umowa UE–Azerbejdżan o readmisji osób przebywających nielegalnie. Następnie 14 listopada 2016 r. Rada przyjęła mandat negocjacyjny w sprawie kompleksowej umowy z Azerbejdżanem, zastępującą tę z 1996 roku. Ta miałyby lepiej wykazywać wspólne cele i wyzwania stojące wówczas przed UE i Azerbejdżanem. Do negocjacji doszło 7 lutego 2017 r., nazajutrz po wizycie prezydenta İlhamu Aliyeva w Brukseli. 11 lipca 2018 r. UE i Azerbejdżan uzgodnili nowe priorytety partnerstwa. To był istotny krok w rozwijaniu stosunków UE z Azerbejdżanem, gdyż wspólne

¹³⁴ Yagub Mahmudov, *Azerbaijan, Short History of Statehood*, Baku 2006, s. 122-152.

priorytety miały kształtować i wzmacniać kontakty. 9 lutego 2018 r. miało miejsce 15. posiedzenie Rady Współpracy UE–Azerbejdżan. Odkonane się w kontekście pogłębiania relacji. 4 kwietnia 2019 r. zwołano 16. posiedzenie Rady Współpracy UE–Azerbejdżan, na którym Rada wypracowała intensywniejsze relacje dwustronne¹³⁵. Ta ścisła wielostronna współpraca powoduje, że polityka zagraniczna i wewnętrzna Republiki Azerbejdżanu nigdy dla UE nie była obojętna. Z uwagą śledzi antagonizmy ormiańsko-azerbejdżańskie na tle przynależności Górskiego Karabachu, tłumione przez lata rządów radzieckich, a które wybuchły z nową siłą w 1988 r., gdy 13 lutego, w Stepanakercie, stolicy Górskiego Karabachu, rozpoczęły się manifestacje karabaskich Ormian, którzy domagali się przyłączenia tego regionu do Armenii¹³⁶. W czerwcu 2019 r.¹³⁷ w Waszyngtonie odbyło się kolejne już spotkanie ministrów spraw zagranicznych Armenii i Azerbejdżanu, poświęcone uregulowaniu trwającego od trzydziestu lat konfliktu zbrojnego o Górski Karabach. Amerykańska dyplomacja oraz Unia Europejska mają zamiar pomóc w doprowadzeniu do pokoju na Kaukazie. Azerbejdżan ma nadzieję, że długotrwała walka o Górski Karabach, jako historycznie należący do niego, wróci do macierzy.

Historia konfliktu sięga XIX wieku. Wówczas to, na mocy traktatów w Gulistanie i Turkmanczaju, kończących dwie kolejne wojny rosyjsko-perskie z lat 1804–1813 oraz 1826–1828, wschodnie Zakaukazie przyłączono do Imperium Rosyjskiego. Szczególnie po 1828 r. już do rosyjskiego Azerbejdżanu zaczęła napływać ludność odmienna etnicznie od rdzennych mieszkańców (Azerów). Najliczniejszą grupę stanowili Ormianie, w drugiej kolejności Gruzini, Rosjanie i przedstawiciele innych słowiańskich narodów Rosji. Największe znaczenie miała imigracja ormiańska. Tylko w latach 1828–1830 na ziemie azerskie napłynęło 120 tys. Ormian, wyjeżdżających z Persji i Imperium Osmańskiego. Rozwój gospodarczy Azerbejdżanu rosyjskiego, związany z zapoczątkowanym w 1872 r. boomem naftowym w regionie Baku, spowodował osiedlania się w mieście także przybyszów spoza Imperium Rosyjskiego. Kolejna znacząca grupa emigrantów ormiańskich pojawiła się w Azerbejdżanie rosyjskim po wydarzeniach w Anatolii Wschodniej w końcu XIX wieku. Jak powszechnie wiadomo, władze carskie popierały napływ Ormian do Azerbejdżanu, namiestnicy Kaukazu w swojej polityce narodowościowej faworyzowali tę grupę etniczną kosztem miejscowych muzułmanów. Według Yakuba Mahmudova, w tej sytuacji Ormianie zaczęli z czasem postrzegać Azerbejdżan jako terytorium należne im ze względów historycznych (część Wielkiej Armenii), a zarazem część niepodległego państwa narodu ormiańskiego, które zamierzali zbudować. Narodowy ruch ormiański rozwijał się dynamicznie, w 1890 r. utworzona została Armeńska Federacja Rewolucyjna (Dasznakcutiun, dasznacy), łącząca program emancypacji narodowej z postulatami socjaldemokratycznymi. Partia ta początkowo uznawała za swojego głównego wroga Imperium Osmańskie, jednak już po kilku latach od powstania zwróciła się przeciwko carskiej Rosji pod wpływem polityki

¹³⁵ <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/azerbaijan/>.

¹³⁶ Wystąpienia poparł 19 lutego 1988 r. masowy wiec ludności w Erywaniu. 28 lutego 1988 r. doszło do manifestacji antyormiańskich w Sumgaicie, w trakcie których domagano się pozostawienia Górskiego Karabachu pod zwierzchnictwem Azerbejdżanu. Pokojowe manifestacje szybko zamieniły się w rozruchy narodowościowe* [D.Ch.].

¹³⁷ <https://warsawinstitute.org/pl/gorski-karabach-bez-widokow-na-przelom/>.

namiestnika Kaukazu, Grigorija Golicyna¹³⁸, który podjął działania na rzecz rusyfikacji szkół ormiańskich i przeciwko Kościołowi ormiańskiemu.

Wydarzenia polityczne i gospodarcze doprowadziły do powstania napięć, gdyż dążenia ormiańskie spotykały się z negatywnym odzewem rdzennej, muzułmańskiej ludności – Azerów, których sytuacja ekonomiczna pogarszała się jako że byli oni z reguły mieszkańcami wsi lub robotnikami pracującymi u Ormian, zajmujących się przede wszystkim handlem i mieszkających w miastach. Starcia ormiańsko-azerskie w 1905 r. były pierwszymi krwawymi walkami między Ormianami i Azerami na terenie Azerbejdżanu rosyjskiego. Gdy wybuchły, w regionie trwały już wystąpienia robotników bakijskich, rozpoczęte przez strajk generalny 13/26 grudnia 1904 roku.

Walki między Ormianami i Azerami rozpoczęły się w lutym 1905 r. w Baku, następnie rozlały się na pozostałą część Zakaukazia, wszędzie tam, gdzie muzułmanie i Ormianie żyli obok siebie. Podczas czterodniowych walk do najkrwawszych zajść doszło w Baku, Nachiczewanie i na terenie Górskiego Karabachu. Według różnych szacunków ofiarami zamieszek padło od trzech tysięcy do dziesięciu (a nawet kilkunastu) tysięcy osób, z czego większość była Azerami (muzułmanami)¹³⁹. Całkowicie zniszczono 158 wsi zamieszkaną przez muzułmanów.

Jesienią 1905 r. Azerowie powołali do życia tajną organizację Obrona (Difai). Deklarowała ona walkę z Rosją, tworzyła również oddziały, które miały bronić Azerów przed atakami ze strony Ormian.

Podkreślić należy, że azersko-ormiański konflikt etniczny lat 1905–1907 odegrał, obok dyskusji o azerskim języku literackim, decydującą rolę w procesie kształtowania się azerskiej tożsamości narodowej.

Republika Armenii, utworzona na terenach Azerbejdżanu przekazanych jej w porozumieniu z dowództwem wojskowym oddziałów tureckich na Kaukazie Południowym przez rząd Republiki Azerbejdżanu na podstawie zasady „rzeczywistego osadnictwa”, próbowała przejąć kontrolę nad wszystkimi ujezdami i okręgami guberni erywańskiej i gandżyjskiej, gdzie w latach trzydziestych XIX wieku mieszkali Ormianie, nawet jeśli byli tam w wyraźnej mniejszości. Omijając prawomocne środki, Armenia wołała rozwiązać problem na drodze wojennej. Dlatego od 2. połowy 1918 r. aż do jesieni 1920 r. Armenia była w stanie wojny z Azerbejdżanem, której celem było uzyskanie kontroli nad regionem Karabachu, Zangezuru, Nachiczewanu, Szarur-Daralagezu, Gazachu – terenach, na których liczebność ludności muzułmańskiej była kilkakrotnie wyższa od ormiańskiej¹⁴⁰.

Na obecne stosunki azerbejdżańsko-ormiańskie rzutują silnie wydarzenia z początku XX wieku, m.in. z lat 1905–1907, czyli z okresu starć i pogromów na tle etnicznym, jaki miał miejsce na terenach rosyjskiego Azerbejdżanu (wschodnie Zakaukazie) w czasie rewolucji 1905 roku. W prasie międzynarodowej wydarzenia w rosyjskim Azerbejdżanie były przedstawiane w sposób wyraźnie przychylny dla Ormian. O ile przed rokiem 1918 termin „Górski Karabach” miał znaczenie jedynie geograficzne, o tyle wraz z powstaniem

¹³⁸ Donald Rayfield, *Edge of Empires. A History of Georgia*, Reaktion Books, 2012, s. 307.

⁷ Jakub Mahmudow, *Ludobójstwo turkijsko-muzułmańskiej ludności Azerbejdżanu w latach 1918-1920*, Warszawa 2019.

¹⁴⁰ Ibidem.

niezależnych państw na Kaukazie Południowym w maju 1918 r. Ormianie zaczęli nadawać ton polityczny, wykorzystując fakt, że w pierwszych miesiącach niepodległości rząd Republiki Azerbejdżańskiej był w pełni zaangażowany w wyzwolenie Baku. Ormianie z Karabachu, podżegani przez Demokratyczną Republikę Armenii, utworzyli własne struktury administracyjne pod przewodnictwem Ormiańskiej Rady Narodowej. Również lata 1918-1920 należą do tragicznych okresów w historii Azerbejdżanu. O tych wydarzeniach opinia światowa, szczególnie europejska, nie miała rzetelnej wiedzy, gdyż, jak pisze autor pracy *Ludobójstwo turkijsko-muzułmańskiej ludności Azerbejdżanu w latach 1918-1920*¹⁴¹, prawda o okrucieństwach stosowanych przez bolszewików i Ormian przeciwko ludności Azerbejdżanu przez wiele dziesięcioleci epoki radzieckiej była zakazana. Według historyka Yakuba (Jaguba) Mahmudowa, lata te „są dosłownie nasycone krwią dziesiątków tysięcy Azerbejdżan, ofiara agresywnych dążeń Ormian i ich protektorów, którzy stworzyli wszystkie niezbędne warunki polityczne do utworzenia państwa ormiańskiego na historycznych ziemiach Azerbejdżanu. Powyższe fakty, po raz pierwszy pokazujące sytuację polityczną tamtych lat i umożliwiające polityczną ocenę jednej z najtragiczniejszych kart historii Azerbejdżanu XX w., mogły zostać ujawnione dzięki dekretovi prezydenta Hajdara Akijewa z 26 marca 1998 r. „O ludobójstwie dokonanym na Azerbejdżanach”¹⁴².

Dzięki wnikliwym badaniom dokumentów przez Yaguba Mahmudova, dowiadujemy się, iż celem masowej eksterminacji ludności cywilnej Azerbejdżanu – polityki ludobójstwa, genocydu (1918-1920), było unicestwienie szczególnie Azerów. Bolszewicy, w tym Ormianie, realizowali ten zamiar poprzez utworzenie robotniczej Rady Bakijskiej¹⁴³ pod kierownictwem członka największej i najbardziej radykalnej ormiańskiej partii Dasznakcutiun, Stepana Szaumiana, a później przez Demokratyczną Republikę Armenii.

Udostępnienie dokumentów archiwalnych pozwoliło historykom na ich badanie i nagłośnienie prawdy o ludobójstwie turkijsko-muzułmańskiej ludności Azerbejdżanu w latach 1918-1920 przez Ormian. Właśnie praca prof. Yakuba Mahmudova jest cenną pozycją, która na 79 stronach, w czterech rozdziałach przedstawia historię tragicznych wypadków, o których latami historiografia radziecka podawała nieprawdziwe dane i fałszując fakty.

W rozdziale pierwszym, zatytułowanym *Ludobójstwo Azerbejdżan w gGuberni bBakijskiej* autor opisuje wojskowy sojusz bolszewicki z Ormiańską Radą Narodową w Baku, który kontrolował głównie ormiańskie siły zbrojne. Niewątpliwie bolszewicy celowo przystąpili do sojuszu z Ormianami, grając na ich wrogości do Azerbejdżan i Turków. Ponadto Rada Bakijaska otrzymała znaczną pomoc wojskową i finansową z Piotrogradu. Rada Komisarzy Ludowych Rosji Radzieckiej w lutym 1918 r. wysłała do Baku 30,8 miliona rubli. W pierwszej połowie kwietnia 1918 r., na podstawie ukazu Lenina, wydano rozkaz wysłania

¹⁴¹ Ibidem, s. 79.

¹⁴² Z inicjatywy prezydenta H. Aliyewa, w latach 2014-2017 zorganizowano cztery międzynarodowe konferencje, w których wzięli udział znani naukowcy – historycy, politolodzy, socjolodzy itp. Rezultatem obrad jest zbiór referatów wydany w czterech tomach

¹⁴³ 12.11.1917 r. bolszewicy i Ormianie, którzy przejęli władzę w Baku, proklamowali tu władzę radziecką. Ustanowili Radę delegatów robotniczych, chłopskich i żołnierskich w Baku z przewodniczącym Ormianinem Stepanem Szaumianem na czele. Dekretem przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych Rosji Radzieckiej, W. Lenina, z 16.12.1917 r. mianowano go Nadzwyczajnym Komisarzem ds. Kaukazu; patrz J. Mahmudow, op. cit, s. 13.

do Baku 5 tysięcy karabinów, 2 milionów nabojów, 35 karabinów maszynowych. Do Baku została również skierowana grupa okrętów Floty Bałtyckiej pod rozkazami Nadzwyczajnego Komisarza Marynarki Wojennej, W. Połtuchina. Z Moskwy do Baku przybył także 4. Latający Oddział Moskiewski. Bolszewicy szczególnie zadbali o uzbrojenie ormiańskich formacji wojskowych. Podkreślić należy, że znaczna pomoc materialna udzielona została Ormianom przez niektóre kraje Europy Zachodniej, jak np. Wielką Brytanię. Kiedy w końcu marca 1918 r. grupy bolszewicko-daszackie w Baku dokonały mordu na ludności muzułmańskiej, przedstawiciel misji brytyjskiej w Tyflisie, MacDonell, zaprotestował przed Ormiańską Radą Narodową stwierdzając, że Brytyjczycy popełnili wielki błąd wspierając bolszewików przeciwko muzułmanom. Obwinił Ormian za wsparcie. Było już jednak za późno. Część ormiańskich formacji zbrojnych, hojnie finansowanych z różnych źródeł, dołączyła do Armii Czerwonej i Rady Komisarzy Ludowych Baku, a następnie pomogła w zdobyciu Baku i guberni bakijskiej w marcu-kwietniu 1918 roku. Tak więc nie tylko ormiańskie formacje narodowe, ale i oddziały Armii Czerwonej brały czynny udział w aktach przemocy przeciwko cywilnym Azerbejdżanom. Formacje dasznacko-bolszewickie Rady Bakijskiej, kierowane przez S. Szaumiana, przeprowadziły na wiosnę 1918 r. „przestępcze, bezprecedensowe w swoim okrucieństwie masowe ludobójstwo narodu azerbejdżańskiego. Dziesiątki tysięcy cywilnych nieuzbrojonych przedstawicieli ludności turkijsko-muzułmańskiej azerbejdżańskich Turków, Lezginów, Tatarów, przedstawicieli innych narodowości bez względu na płeć i wiek, w tym dzieci, kobiety, starcy – zostało bezwzględnie zgładzonych tylko ze względu na swoje pochodzenie etniczne. Dasznacy bombardowali muzułmańskie dzielnice Baku z morza i powietrza. . W ciągu zaledwie trzech dni, od 30.03 do 1. 04.1918 r. z rąk ormiańskich, zgodnie z instrukcjami Rady Bakijskiej, zginęło, według różnych źródeł, od 10 do 50 tysięcy cywilnych Azerbejdżan.

Ważnym wkładem w badanie tych wydarzeń były udostępnione materiały Nadzwyczajnej Komisji Śledczej Republiki Azerbejdżanu, utworzonej 15 lipca 1918 r. w celu zbadania faktów dotyczących przemocy wobec ludności muzułmańskiej oraz w odniesieniu do ich własności na Kaukazie Południowym od czasu rozpoczęcia pierwszej wojny światowej. Przez cały okres działania tej Komisji Śledczej (do 1.11.1919 r.) zebrano materiały składające się z 36 tomów i 3500 stron, które dotyczyły wszystkich ówczesnych regionów Azerbejdżanu. Komisja ta zebrała szczegółowe materiały na temat zbrodni Ormian na Azerbejdżanach guberni gandżyjskiej. Raport M.M. Michajłowa, przewodniczącego Komisji ds. Badania Zbrodni Ormiańskich Band Zbrojnych Przeciwko Muzułmańskiej Ludności Cywilnej w Karabachu i Zangezurze, Zamieszczony w książce Yakuba Mahmudova raport M.M. Michajłowa odgrywa ważną rolę w przywracaniu prawdziwego obrazu tych krwawych wydarzeń.

W drugim rozdziale książki, zatytułowanym *Ludobójstwo Azerbejdżan w guberni gandżyjskiej (1918-1920)*, autor powołuje się na protokoły z obrad ówczesnego parlamentu Republiki Azerbejdżanu (1918-1920), telegramy przywódców rządowych, korespondencję ministerstw spraw zagranicznych, wewnętrznych, organizacji charytatywnych, przedstawicieli dyplomatycznych Republiki Azerbejdżanu w Gruzji i Armenii. Dokumenty te zawierają obszerny materiał faktograficzny dotyczących zamiaru zniszczenia ludności muzułmańskiej, aktywnego udziału w tych akcjach sił zbrojnych Republiki Armenii i nielegalnych ormiańskich oddziałów wojskowych.

Wspomniana powyżej Narodowa Komisja Śledcza zebrała szczegółowe materiały dotyczące ludobójstwa Azerbejdżan w guberni gandżyjskiej. Właśnie we wspomnianym raporcie M.M. Michajłowa podane są przykłady aktów przemocy stosowanych wobec Azerbejdżan w ujezdach dżewanszyrskim, szuszeńskim i dżabrailskim. Raport ten odegrał ważną rolę w przywracaniu prawdziwego obrazu wydarzeń. M.M. Michajłow prowadził prace śledcze w czterech ujezdach guberni gandżyjskiej, w których muzułmańska ludność była systematycznie eksterminowana przez długi czas przez lokalne ormiańskie bandy i regularne jednostki wojskowe dasznackiej Armenii.

Rozdział *Ludobójstwo Azerbejdżan w guberni erywańskiej (1918-1920)* zawiera informacje zaczerpnięte z dokumentów znajdujących się w archiwach Azerbejdżanu, Turcji, Wielkiej Brytanii i innych. Wspomnienia ówczesnych polityków, wśród których nie brakuje Ormian, umożliwiają odtworzenie strasznego obrazu ludobójstwa dokonanego przez ormiańskie formacje zbrojne przeciwko ludności turkijско-muzułmańskiej w guberni erywańskiej w latach 1918-1920: „Tragiczne wydarzenia na wyżej wymienionym terytorium zaczęły się jednocześnie z wypadkami w guberni bakijskiej. Uzbrojone po zęby oddziały ormiańskie, mające bogate doświadczenie w eksterminacji ludności turkijско-muzułmańskiej we Wschodniej Anatolii zdobyte w czasie I wojny światowej, wycofując się wraz z armią rosyjską powracającą z frontu kaukaskiego podjęły na początku 1918 r. działania zbrojne w celu oczyszczania z muzułmańskiej ludności terytorium guberni erywańskiej. Według kalendarza kaukaskiego na 1917 rok liczba muzułmanów w guberni erywańskiej wynosiła 423 123 (37,7%) osoby. Muzułmanie stanowili większość w trzech z siedmiu ujezdów tej guberni (nachiczewański – 50%, szarursko-daralageski – 66,7%, surmalijski 63,6%)”.

Fizyczna eksterminacja cywilów, masakry, okrucieństwa itp. wszystko to zostało użyte przez Ormian, by zmusić rdzenną ludność do opuszczenia ziem, na których żyli ich przodkowie przez wieki. Jak pisze autor: „w ten sposób stworzono sztucznie centrum życia Ormian, które stale powiększało się wraz z napływem uchodźców ormiańskich z Turcji. Zalali ujezdy dziesiątkami i setkami tysięcy rosyjskich Ormian”.

29 maja 1918 r. po raz pierwszy na Kaukazie Południowym, na terytorium guberni erywańskiej powstało państwo ormiańskie, Demokratyczna Republika Armenii. Na mocy ustnego porozumienia między przedstawicielami osmańskiej Turcji i Azerbejdżanu, dotyczącego powstania państwa ormiańskiego, 29 maja 1918 r. w Batumi doszło na mocy traktatu do przekazania przez Azerbejdżan terytoriów azerbejdżańskich wraz z miastem Erywań (z wyjątkami): ujezd nowobajazydzki, ujezd erywański, ujezd eczmiadzyński, ujezd aleksandropolski (z wyjątkiem centrum Aleksandropola). W ten sposób nowo utworzona Republika Armenii objęła wąski obszar górski między jeziorem Gojce (Sewan) a nowymi granicami państwa osmańskiego. Łączna powierzchnia terenów przekazanych Republice Armenii wynosiła 9000 km². Liczebność populacji na tych terenach wynosiła wówczas 321 tys. w tym 239 tys. stanowili napływowci Ormianie, 80 tys. turkijscy muzułmanie, a 11 tys. inne narody. Podczas rozmów na konferencji w Batumii (11 maja-4 czerwca 1918), które doprowadziły do powstania Demokratycznej Republiki Armenii, strona ormiańska, w zamian za przekazanie jej ziem Azerbejdżanu w celu utworzenia państwa, przyjęła szereg zobowiązań wobec Azerbejdżanu i Turcji. Te ustalenia przyjęte przez Ormian zostały zagwarantowane w Batumi, w traktacie „O pokoju i przyjaźni” z 4 czerwca 1918 r. między Imperium Osmańskim a Republiką Armenii. Jednak zaraz po zakończeniu rozmów w Batumi

i powstaniu Demokratycznej Republiki Armenii Ormianie odmówili wypełniania swoich zobowiązań. Rozpoczęli (tak jak przed majem 1918 r.) akcję ludobójstwa Azerbejdżan na poziomie państwowym, rozszerzając jej zasięg geograficzny i wkraczając na terytorium gandżyjskiej guberni Republiki Azerbejdżanu.

Odstąpienie przez rząd azerbejdżański w maju 1918 r. miasta Erywań jako stolicy Armenii miało tragiczny wpływ na los muzułmańskiej ludności miasta. Ogólnie rzecz biorąc autor pracy uważa, że okres istnienia Demokratycznej Republiki Armenii w latach 1918-1920 dobitnie pokazał, że Ormianie, którzy szczycili się „cywilizacją” i „starożytną historią”, w rzeczywistości po prostu nie dojrżeli, aby mieć własne państwo, a tym bardziej kontrolę nad innymi narodami. Po sowietyzacji Armenii w 1920 r. krwawe wojny z poprzednich lat zniknęły na długi czas. Moskwa odzyskała rolę arbitra w sporach międzynarodowych. Konflikt przycichł, ale nie wygasł. Kolejna fala ormiańskiej agresji przeciwko Azerbejdżanowi nastąpiła pod koniec XX wieku.

W ostatnim rozdziale pracy Jakuba Mahmudowa *Ludobójstwo ludności turkijsko-muzułmańskiej we Wschodniej Anatolii, w regionach: urmijskim, chojskim, salmaskim i innych w latach 1914-1920*, badacz przedstawia sytuację, o której powszechna historia wspominała lakonicznie, a z dokumentów wynika, że ludobójstwo dokonane przez Ormian na ludności turkijsko-muzułmańskiej obejmowało wszystkie regiony wchodzące w skład „przestrzeni wymyślonej przez ormiańskich nacjonalistów Wielkiej Armenii. Ideolodzy i praktycy ormiańskiego szowinizmu rozpoczęli eksterminację lokalnej ludności turkijsko-muzułmańskiej w tych regionach i obwodach Azerbejdżanu i Turcji, które stanowiły przedmiot nieuzasadnionych roszczeń terytorialnych: Wielkiego Ormiaństwa”. Takimi regionami była właśnie Wschodnia Anatolia i regiony południowego Azerbejdżanu, których ludność została poddana niespotykanej przemocy i aktom ludobójstwa, dokonanych przez ormiańskich nacjonalistów. Potwierdzają to liczne dokumenty archiwalne. Na przykład Osmańskiego Archiwum Rządowego (BOA) świadczą o ludobójstwie turkijsko-muzułmańskiej ludności Vanu, Erzurumu, Trabzonu i innych miast w regionie w latach 1914–1920.

W momencie wybuchu pierwszej wojny światowej Ormianie zaczęli bezpośrednio atakować i realizować plan masowej eksterminacji ludności turkijsko-muzułmańskiej we Wschodniej Anatolii. Korzystając z wysiłków państw ententy, by zniszczyć Imperium Osmańskie i podzielić jego terytoria, Ormianie występowali jako instrument polityki wielkich mocarstw, licząc na stworzenie państwa ormiańskiego na ziemiach tureckich. Spekulacja Ormian oparła się na poparciu ze strony Imperium Rosyjskiego, a następnie Rosji Radzieckiej. Podczas pierwszej wojny światowej wojska rosyjskie najechały na terytorium Imperium Osmańskiego – Wschodnią Anatolię. Ormiańskie komitety narodowe, stawiające się w pozycji przedstawicieli ormiańskiej mniejszości etnicznej, wywołały bunt przeciwko państwu osmańskiemu. Ormiańskie oddziały wojskowe terroryzowały cywilną ludność turkijską, nie oszczędzając starców, dzieci, kobiet.

Dziesiątki tysięcy mieszkańców regionu – Turków osmańskich, Azerbejdżan, zostało zabitych przez ormiańskie formacje wojskowe tylko ze względu na pochodzenie etniczne. Ludobójstwo Turków Vanu trwało kilka dni. Ogółem w latach 1915-1916 w mieście tym i okolicach zginęło ponad 50 tys. osób. Ormiańscy nacjonaści zamierzali zająć miasto Erzurum i okolice. Wraz z początkiem pierwszej wojny światowej Ormianie z Erzurumu i

Beyazitu, dezercerując z armii osmańskiej, przeszli na stronę Rosji i stali się trzonem tworzonych (wspomnianych wcześniej) ormiańskich sił ochotniczych, które rozpoczęły eksterminację muzułmańskiej ludności Erzurumu.

W latach 1914-1921 ormiańscy bojownicy zgładzili około 30 tys. cywili z Karsu i Ardahanu. Tylko w 1920 r. Ormianie przeprowadzili brutalną czystkę czterech tysięcy mieszkańców karskich wiosek.

Ormiańską polityką ludobójstwa można też tłumaczyć masową eksterminację mieszkańców muzułmańskich północnych regionów Iranu – południowej części historycznego Azerbejdżanu¹⁴⁴.

*

Do tej pory świat, mając niepełne, jednostronne (ormiańskie) informacje mylnie interpretował wydarzenia na Zakaukaziu, ale dzięki prowadzonym przez Instytut Historii ANAN w Baku badaniom naukowym, organizowanym międzynarodowym konferencjom, nagłaśnianiu i uświadamianiu opinii publicznej skrywanego przez lata problemu jest szansa, by doprowadzić do ujawnienia wszystkich tragicznych zaszłości i pozwolić na sprawiedliwą ocenę. Poznanie prawdy, ujawnienie dokumentów, którymi dysponują obie strony, może doprowadzić do pojednania zwaśnionych państw.

Streszczenie:

Artykuł skupia się na analizie stosunków azerbejdżańsko-ormiańskich w latach 1918-1920 oraz opisuje najważniejsze wydarzenia w tym okresie m. in. o ludobójstwie turkijskomuzułmańskiej, ludobójstwo Azerbejdżan w Guberni itd. Cały artykuł opisany jest z punktu widzenia historyka Yakuba Mahmudova, na bazie jego badań i analiz.

¹⁴⁴ Y. Mahmudow we *Wstępie* pisze, że opracowano projekty decyzji o wszczęciu postępowania karnego przeciwko 194 osobom, głównie narodowości ormiańskiej, oskarżonym o różne zbrodnie popełnione przeciwko muzułmanom w Baku i ujeździe bakijskim, mieście Quba i ujeździe kubińskim, mieście Szamachy i ujeździe szamachijskim, ujeździe geokczajskim, guberni bakijskiej, ujeździe areskim, nuchińskim, dżabrailskim, szuszyńskim i zangezurskim guberni gandżyjskiej Azerbejdżanu. Położenie geograficzne i polityczne kraju pozwalało, by na początku 1918 r. teren ten stopniowo przekształcał się w „regionalne centrum działań bolszewickich i ormiańskich nacjonalistycznych partii, był miejscem rozlokowania tysięcy rosyjskich i ormiańskich żołnierzy powracających z frontów na Bliskim Wschodzie i Kaukazie, i osiedlających się w miastach Azerbejdżanu, szczególnie w Baku, zamieszkałym w większości (183.000 muzułmanów) przez rodzimą ludność. Stworzenie sojuszu bolszewicko-ormiańskiego pozwoliło na proklamowanie władzy radzieckiej (2.11.1917 r.), która wraz z Ormianami zaczęła prześladowania rodzimej ludności Baku i okolic. Szczególną rolę odegrała w tym procederze Rada Bakijska pod przewodnictwem Ormianina Stepana Szaumiana”. Patrz: J. Mahmudow, *Wstęp*, op. cit.

Słowa kluczowe:

Stosunki azerbejdżańsko-ormiańskie, ludobójstwo

Key words:

Azerbaijani-Armenian relations, genocide

Bibliografia:

1. Estern partnership za:
<https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/easternpartnership/azerbaijan/>
(02.07.2020).
2. Górski karabach za: [tps://warsawinstitute.org/pl/gorski-karabach-bez-widokow-naprzelom/](https://warsawinstitute.org/pl/gorski-karabach-bez-widokow-naprzelom/)(02.07.2020).
3. Mahmudov Y, Azerbaijan, Short History of Statehood, Baku 2006, s. 122-152.
4. Mahmudow J., Ludobójstwo turkijsko-muzułmańskiej ludności Azerbejdżanu w latach 1918-1920, Warszawa 2019.
5. Rayfield D., Edge of Empires. A History of Georgia, 2012, s. 307.

Азербайджано-северо-кавказские связи на примере Чечни в советский и постсоветский период

Азербайджано-чеченские исторические связи уходят в глубь веков, но в советское и особенно постсоветское время они приобрели новые очертания. В советское время политические и хозяйственные связи между народами Азербайджана и Северного Кавказа приобрели новые очертания. Но условия военного времени, спад производственной деятельности и торговли, разруха и другие обстоятельства не могли не сказаться на их характере. Изменение социально-политического строя и управления, деятельность новых органов исполнительной власти не вызывало доверия у населения.

В октябре 1917 года советское руководство основало Народный комиссариат по делам национальностей (Наркомнац) во главе со Сталиным. Мусульманскую секцию Наркомнаца возглавлял Мирсаит Султан Галлиев. В январе 1918 года при Наркомнаце был создан Мусульманский комиссариат (Муском), а также местные мусульманские комиссариаты. В ноябре 1918 года возникло Центральное бюро мусульман-коммунистов, а в 1919 году – мусульманские секции РКП(б).

Многие посулы большевиков оказались декларативными, а различные “форсированные меры” по проведению коллективизации, изменению системы образования, преследование духовенства, верующих, запрещение шариатских судов, и т.д. – вызывали недовольство на местах. Массовые политические выступления на Кавказе с установлением советской власти не только не закончились, но развернулись с новой силой.

11-16 февраля 1930 года на совещании при ЦК состоялось по вопросам коллективизации и ликвидации кулачества как класса было принято постановление от 20 февраля 1930 года “О коллективизации и борьбе с кулачеством в национальных, экономически отсталых районах”. Население, выражавшее недовольство на религиозной почве, неудовлетворенное аграрной политикой и образом правления, а также классифицированное как кулаки, после этого постановления подверглось еще большим репрессиям. Это не могло не вызвать ответной реакции со стороны кавказских народов.

Одно из крупных вооруженных выступлений произошло в Чечне в сел. Шали и Гойты под руководством бывшего военного министра Северо-Кавказского эмиратства Щиты Истамулова. Оно нашло отклик в Дагестане, особенно в Аварском, Андийском и Хасавюртовском округах, а также в Казбековском подрайоне. Подозревались их связи с

бывшим главой Горской Республики А.-М. Чермоевым и бывшим офицерством, сгруппированным в горах Чечни и Ингушетии. В Нагорном Дагестане шариатские советы приняли решение о борьбе с советской властью. Повстанческое движение охватило некоторые районы Чечни и Дагестана. Наиболее сильным было выступление дидоевцев, которых поддерживали ингушские и грузинские повстанцы. После этого появились сообщения об аналогичных выступлениях в Закатальском округе Азербайджана. Так, в Алибацком и Гахском районах, в городе Шеки с новой силой заявили о себе антисоветские настроения, начались формирования ополченцев. В Гянджинском округе развернулась деятельность повстанческого отряда Мамед Касума. В Гахском районе восставшие заняли Верхний и Нижний Гейнюк, селения Балаханы и Кирчак, а также селения по дороге Шеки, Закаталы. Они действовали под лозунгами: “Освобождение народа из-под власти Советов”, “Долой колхозы”. Органы ГПУ докладывали в Москву о руководстве восставшими в Азербайджане из Дагестана и турками. Советская администрация направила на подавление восставших районов Азербайджана и Дагестана воинские части. Были перекрыты проходы из Дагестана в Закаталы, чтобы не допустить прорыва повстанцев в Азербайджан.¹⁴⁵

В тот период фиксируется массовый выход местных жителей из колхозов, антисоветские выступления.

В марте 1932 года крупное восстание под началом Имама Муцу Шамилева, Усмана Ушхаева, Истамулова и Дады Кебетова вспыхнуло в Ножай-Юртовском районе Чечни. В 1934 году выступления против советской власти еще более активизировались.¹⁴⁶

На основании постановления СНК СССР от 21 мая 1936 года, № 911 “О переселении 1000 кулацких хозяйств из Дагестана и Чечено-Ингушской области” тысячи человек были высланы в Киргизскую ССР. Более того, в 1940-е годы 13 народностей СССР подверглись репрессиям по обвинению в пособничестве фашистам и 3,2 млн. человек были насильно депортированы якобы из-за участия в повстанческой организации “Особая партия Кавказских братьев” (ОПКБ) с целью свержения большевиков.

В СССР работал механизм беспощадной репрессии - карательных мер, применяемых государственными органами под предлогом защиты и сохранения существующего строя. Все эти мероприятия партии и советского правительства позже вошли в историю под названием сталинские репрессии, массовые репрессии, массовый террор, и стали составной и сопутствующей частью формирования и утверждение тоталитарного режима советского государства.

Цель всех этих репрессий - уничтожение потенциальных и активных противников, а также устрашение народа. Во главе советского режима стоял единоличный лидер – И. Сталин, который принял на себя принятие всех важнейших решений, что привело к утверждению его культа личности. По оценке некоторых экспертов нельзя всю вину возлагать на одного Сталина, виной всему является сама доктрина большевизма. Однако нужно признать, что и до Сталина, и после него

¹⁴⁵ Коллективизация и антиколхозные выступления в Дагестане (1927 – 1940). Документы и материалы. Махачкала 2007, с. 46-49, 140-141, 154-155, 158, 164-167.

¹⁴⁶ Коллективизация... с. 170-175, 180-182; 194, 196 – 198, 203.

советское государство не знало таких репрессий и столь жестокого обращения с гражданами. Отметим также, что, поскольку сталинское видение путей эволюции советской государственности было в основе мероприятий того времени, его личное отношение к отдельным народам в значительной степени повлияло на принятие в отношении некоторых из них самых суровых решений.

Репрессии коснулись всех слоев населения, возникали невероятные дела против тех, кто подозревался в приверженности национальному мышлению, а не советским штампам. Шли массовые разоблачения «врагов народа», «вредителей», «шпионов», что отражалось на судьбе не только самих «виновников», но и их родных, близких, коллег. По мнению специалистов, репрессии служили не только как средство наказания или метод устрашения, не только как инструмент устранения реальных и потенциальных противников тоталитарного режима, но и для физического уничтожения реальных конкурентов Сталина. Именно так это и произошло в 1934 году в случае с убийством С.М. Кирова. 10 июля 1934 года в рамках реорганизации спецслужб был создан народный комиссариат внутренних дел СССР (НКВД). В ноябре 1934 года был создан специальный отдел под названием «Особое совещание». Этот отдел получал широкие полномочия по борьбе с врагами народа. Сталин обратился к членам партии с заявлением о необходимости окончательного истребления всех врагов народа. В уголовный кодекс СССР были внесены изменения, согласно которым все дела по политическим заключенным могли рассматриваться в ускоренном порядке без адвокатов и прокуроров в течение 10 дней. В результате в СССР был установлен режим беспредельной власти Сталина. Созданный партийно-государственный аппарат вмешивался в решение всех экономических вопросов. Насильно осуществлялось отчуждение людей от собственности и от вмешательства в дела власти.

Фактически репрессии в СССР никогда и не прекращались. Они начались с момента образования этого государства и завершились его падением. Менялся лишь характер, степень жестокости репрессий. Эпоха 1937-1938 годов, безусловно, стала их кульминацией. К репрессиям можно отнести борьбу с кулачеством, инакомыслием и диссидентством, депортацию народов и т.д. Советская идеология всегда воспитывала советских граждан в духе борьбы. Даже большинство работ по советскому периоду всегда начинались этим словом – «борьба». «Борьба с врагами народа» была той центральной идеей, которая должна была подстегнуть и мобилизовать граждан накануне новых испытаний. Как и все в СССР, репрессии проводились на плановой основе. Планы по численности граждан, которые подлежали аресту, спускались сверху и беспрекословно выполнялись нижестоящими карательными органами.

Что же касается обвинений, то их выбор, по сути, был предопределен и предельно незамысловат.

По обвинению в пособничестве фашистам были репрессированы и изгнаны с мест своего проживания многие народы Кавказа, в том числе чеченцы и ингуши, несмотря на то, что показали небывалый героизм на фронтах второй мировой войны в борьбе против фашизма. Было депортировано около полумиллиона ингушей и чеченцев. По постановлению от 22 марта 1944 года Чечено-Ингушская автономная область была расформирована и образована Грозненская область. Часть Чечено-

Ингушской АО была разделена между Осетией, Грузией и Дагестаном. Грозненская область активно заселялась переселенцами из других районов страны.

ЧИАССР была восстановлена в 1957 г., но Пригородный район, включенный в состав Северной Осетии, не был возвращен, и проблема эта не решена по сей день.

Автономная республика Ингушетия была создана Указом Президента РФ от 4 июня 1992 года.¹⁴⁷ Кроме того, в 1990-е годы осетинские беженцы из Южной Осетии, вынужденные перебраться к своим сородичам в Пригородный район, накопили и без того острый этнический конфликт между осетинами и ингушами и вновь вынудили ингушей стать беженцами.¹⁴⁸

Из-за осетино-ингушского конфликта, вспыхнувшего из-за территории Пригородного района, входящего ныне в состав Северной Осетии, а официально с 1922 по 1944 годы в состав Ингушской АО, а затем ЧИАССР, в Азербайджане появились осетинские переселенцы. В настоящее время в Азербайджане проживает несколько сот осетин, по словам которых в родной Осетии нет работы, и они со своими семьями предпочитают жить в Баку.

Жертвой сталинских репрессий стали не только люди, пострадавшие физически, брошенные в застенки, казненные, либо погибшие в лагерях. Жертвой политических репрессий можно по праву называть весь советский народ, который подвергался психическому и моральному давлению.

Азербайджанский народ не был репрессирован, как многие другие народы Кавказа, по обвинению в пособничестве фашистам. Однако в Азербайджане было осуществлено массовое переселение населения из пограничной полосы. Из приграничных районов с Ираном были выселены все «политически сомнительные элементы». Наряду с этим, жители приграничной полосы подвергались тщательному контролю. К концу войны, в преддверии вполне возможной войны с Турцией, в регионе начался новый виток репрессивной активности в отношении кавказского и тюркского населения, особенно расселенного вдоль побережья Черного моря, вдоль советско-турецкой границы.

Репрессии в СССР продолжались до 1953 года.

В 1948-1953 годы по Постановлению «О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР» депортации из родных очагов подверглись сотни тысяч азербайджанцев Западного Азербайджана. Все это мотивировалось потенциальной возможностью сочувствия мусульманского населения приграничных с Турцией районов. Фактически это означало, что советское руководство не доверяло мусульманскому населению Кавказа, видело в нем врага, «пятую колонну». Такое преувеличенно настороженное отношение, на наш взгляд, трудно оправдать или объяснить. Лишь с конца 1950-х годов большинство репрессированных народов

¹⁴⁷ Осенью 1991 года Чечня провозглашается независимой республикой Ичкерией

¹⁴⁸ В.А. Авксентьев, Этническая конфликтология. Ч.2. Ставрополь 1996, с.90–91; В.С. Белозеров, Этническая карта Северного Кавказа, Москва 2005, с. 142; Романов Д., Финк Ю. Потенциальные очаги этнических конфликтов на Северном Кавказе (по материалам СМИ), Этнические процессы современности, Ставрополь 1996, с. 47–48; Д.Б. Малышева, Пределы влияния России в Закавказье, Южный фланг СНГ. Центральная Азия – Каспий – Кавказ: энергетика и политика, Москва 2006, с. 296 – 316.

получили разрешение на возвращение в родные места. Декларация Верховного Совета СССР о признании незаконными всех направленных против них актов была принята 14 ноября 1989 года. Постановление об отмене всех юридических актов, направленных против репрессированных народов было подписано 7 марта, а 26 апреля 1991 года был принят Закон РФ «О реабилитации репрессированных народов».

Историческая справедливость была восстановлена, однако депортация целых народов на основе надуманных обвинений оставила тяжелый след в исторической памяти народов. Длительная задержка с реабилитацией способствовала консервации конфликтного потенциала проблемы.¹⁴⁹ Следует учитывать и то, что реабилитированные народы возвратились на территорию, уже занятую представителями других этносов. Сложившееся в царское и советское время компактное и чересполосное расселение стало основой недовольства административным и территориальным делением границ Ингушетии, Осетии, Чечни, Карачаево-Черкесии, Кабардино-Балкарии, Ставропольского края и др., при определении государственной границы между Азербайджаном и РФ, Грузией и РФ.

Сталинские репрессии были направлены на борьбу не только против тех, кто сопротивлялся советской власти, подозревался в инакомыслии, но и против предполагаемых, воображаемых врагов режима. В разное время массовым политическим репрессиям подверглись различные слои общества, но в годы Великой Отечественной войны от них пострадали целые народы. Чеченский народ испил эту горькую чашу до дна.

Сталинские репрессии стали подлинной трагедией для всего советского народа, но на Кавказе их последствия ощущаются до сих пор. Неизгладима память о миллионах выселенных, погибших, изувеченных судьбах. Кроме того, репрессии и депортации, перекраивание административно-территориальных единиц на Кавказе заложили основу этнотерриториальных споров и конфликтов, оставили горькую память, сформировали отношения противопоставления «свой-чужие» - «кавказцы-русские». В целом, в сталинский период советской истории многие преступления, правонарушения, неосторожные высказывания и т.д. рассматривались с точки зрения угрозы советскому строю. Репрессиям подвергались по классовому признаку или подозрению в «собственничестве», принадлежности к эксплуататорским классам. Поэтому репрессии в это время в основном носили политический характер.

Репрессии носили антинародный характер и были направлены на уничтожение мусульманских народов с целью передать их землю соседним республикам или другим народам. Самым большим результатом репрессий 1930-х годов стал страх, выработанный у населения перед властью и органами безопасности.

В советское время взаимоотношения и между азербайджанским и чеченским народами протекали в рамках советского государства, происходило взаимообогащение культур, устанавливались культурные связи и пр. По переписи 1989 года в Азербайджанской ССР проживало 456 чеченцев. В советских условиях языком межнационального общения стал русский язык. Развитие транспортных артерий,

¹⁴⁹ Эльдар Исмаилов, *Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане*, Баку: Изд-во Адильоглу 2003, с. 295-297.

экономических связей также внесло динамику и интенсивность в общение и взаимосвязи, в частности между азербайджанцами и чеченцами.

Сложные перипетии последних 30 лет: распад СССР, образование независимых государств на Южной Кавказе, две войны в Чечне, этнические конфликты на Северном Кавказе, армяно-азербайджанский нагорно-карабахский конфликт, оккупация армянскими агрессорами 20% территории Азербайджанской Республики, - не помешали сохранению и упрочению дружественных, добрососедских отношений между народами Азербайджана и Северного Кавказа. В настоящее время руководство Азербайджанской Республики поддерживает равновесие и развивает самые позитивные отношения с республиками и областями Северокавказского региона.

Азербайджанцы и чеченцы, пережившие одинаковые трудности: борьба за независимость, война на своей собственной территории, беженцы, разруха, давление внешних политических сил, нефтяная карта, - всегда сочувственно и понимающе относились друг к другу. Немаловажную роль играл в этом также религиозный фактор, азербайджанцы и чеченцы исповедуют ислам, роль которого после провозглашения «перестройки» и «гласности» существенно возросла, приобретя политическую значимость и вернув главную позицию в идентификации этих народов.

Во время войны в Чечне в 1994 году в Азербайджан хлынул первый поток беженцев. В Азербайджане они чувствовали себя в безопасности. При этом, беженцы стремились устроить свою жизнь в Баку, найти работу, получить образование, добиться местной прописки. К этому их вынуждали обострение межнациональных отношений на Северном Кавказе, военная напряженность, начало которой было положено двумя чеченскими войнами, тяжести социально-экономического плана: спад производства, безработица, а также ущемление прав или невозможность реализоваться на своей исторической родине. Специально была открыта чеченская школа, различные комитеты, созданные для работы с ними, с 1995 года действовало постпредставительство Ичкерии и др. организации. В 1995 году в городе Баку был открыт Культурный центр Чеченской Республики Ичкерия (январь 1995 - октябрь 2002). Президент Азербайджана Гейдар Алиев политическую проблему Чечни рассматривал как внутреннее дело России, а чеченский вопрос – как гуманитарную проблему.¹⁵⁰

В Баку неоднократно бывали Зелимхан Яндарбиев, Аслан Масхадов и Мовлади Удугов, которых принимали на самом высоком уровне.

Во время рабочего визита Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в Российскую Федерацию 17-18 ноября 1994 года на встрече с Премьер-Министром Российской Федерации Виктором Чердомырдиным Президент Азербайджанской Республики обратился к нему с просьбой быстрее подписать подготовленный проект об открытии путей сообщения с Россией. А министр обороны Российской Федерации Игорь Родионов проинформировал о ситуации в Чечне. Через

¹⁵⁰ Севиндж Алиева, *Старые и новые очертания азербайджано-чеченских отношений*, <http://www.turkishnews.com/ru/content/2012/11/19>

Чечню проходили железнодорожные и автомобильные пути, закрытие которых были связано со сложившейся там ситуацией.¹⁵¹

На встрече с министром внутренних дел России Анатолием Куликовым Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев подчеркнул, что все события в Чечне, которые происходили с 1994 года, наносили огромный ущерб экономике Азербайджана – были закрыты дороги, коммуникации. Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев информировал главу Российского государства о сложной ситуации, возникшей в результате закрытия Северокавказской железной дороги и отрицательно влияющей на развитие экономических отношений между Азербайджаном и Россией, в т.ч. обеспечения населения Азербайджана хлебопродуктами. Президент Российской Федерации Борис Ельцин, в свою очередь, заявил о том, что внимательно относится к этим проблемам, и обещал принять самые решительные меры для их решения, дать соответствующие указания Правительству Российской Федерации о восстановлении железнодорожного сообщения, поставке хлебопродуктов, а также по широкому кругу вопросов экономической интеграции двух государств.¹⁵²

После 1994 года в Азербайджане насчитывалось 4,7 тыс. чеченских беженцев.

На встрече Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева с Премьер-министром Российской Федерации Виктором Черномырдиным 7 мая 1995 года в Лондоне помимо прочих вопросов, широко обсуждались трудности, вызванные в связи с закрытием из-за ситуации в Чечне всех коммуникаций в Азербайджан со стороны России. В результате этого Азербайджан оказался в условиях блокады. Стороны обменялись мнениями о полном преодолении этой проблемы.¹⁵³

Глава Азербайджана Гейдар Алиев неоднократно напоминал российским властям, что в январе 1996 года в Москве было подписано соглашение о транспортировке нефти из Азербайджана по маршруту до Новороссийска. Азербайджан построил трубу на своей территории до границы, потратив 50 млн. долларов консорциума международных нефтяных компаний. Было решено подписать коммерческое соглашение тремя компаниями – российской компанией «Транснефть», Чечней и Азербайджаном. И Азербайджан согласился.¹⁵⁴

Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев на встрече с заместителем директора Федеральной пограничной службы России Александром Кожевниковым 25 января 1996 года сделал замечание, что российские СМИ пишут о переправке из Азербайджана на Северный Кавказ боевиков и оружия. Принимавший участие во встрече посол России в Баку Александр Блохин ответил, что «у него нет сведений о том, что государственные представители России обвиняют руководство Азербайджана».¹⁵⁵ В связи с этим глава республики напомнил о заявлении генерала Барсукова в газете, «когда генерал говорит, что все идет из Азербайджана, то все думают не об отдельных людях, а в целом о стране, государстве. Поэтому нужно

¹⁵¹ *Азербайджан-Россия. Новые взаимоотношения. Новые горизонты.* Баку, 2002, с 32-33.

¹⁵² *Азербайджан-Россия*, с.7.

¹⁵³ *Азербайджан-Россия*, с. 167.

¹⁵⁴ *Азербайджан-Россия*, с.75

¹⁵⁵ *Азербайджан-Россия*, с. 241.

внимательно выбирать выражения». Посол России согласился с этим.¹⁵⁶

Гейдар Алиев в интервью радиостанции «Эхо Москвы», данном им вечером 4 июля 1997 года в прямом эфире¹⁵⁷ отверг обвинение в том, что из Азербайджана в Чечню проникали какие-то боевики. Он заметил, что на российско-азербайджанской границе множество российских пограничников, почему же они пропускали боевиков: «Почему же они пропускали? Потому что их не было, не пропускали, выдумывали все это. Вот Аслан Масхадов накануне моего приезда сюда был в Баку. Ему задавали вопрос, что в российских органах информации сообщали, что из Азербайджана идет оружие, боеприпасы и т.д. Он ответил: «Это абсолютная ложь. Мы оружие покупали у Российской армии, у российских военных частей. Там все покупалось и продавалось». Вот его слова».¹⁵⁸

При этом Гейдар Алиев категорически отрицал слухи о готовности Азербайджана признать официально независимость Чечни. В своем ответе радиостанции «Эхо Москвы» он ясно заявил: «А что касается, вы сказали, признания Чечни, - мы таких заявлений никогда не давали. Чеченстан – это субъект Российской Федерации, и мы таких заявлений никогда не делали. И кстати, когда Аслан Масхадов был у нас в Баку, он даже такого вопроса не задавал мне. Это тоже кто-то выдумывает, распространяет».¹⁵⁹

11 июля 1997 года Президент Азербайджана Гейдар Алиев в Баку, в Президентском Дворце принял российскую делегацию, возглавляемую первым вице-премьером Российской Федерации Борисом Немцовым. В состав делегации входили заместители секретаря Совета безопасности России Борис Березовский и Борис Агапов. В Баку прилетел и вице-премьер Чеченской Республики Ичкерия Ахмед Закаев. Гейдар Алиев назвал приезд этих гостей проявлением укрепления дружбы и сотрудничества между Азербайджаном и Россией, а также между Азербайджаном и Чеченской Республикой Ичкерия, глава которой как раз недавно побывал в Баку. Гейдар Алиев придавал большое значение необходимости поддерживать отношения с Чеченской Республикой. Он отметил совместную договоренность по задействованию нефтепровода для экспорта ранней азербайджанской нефти по северному маршруту, что является важным и отвечает интересам России, Чеченской и Азербайджанской Республик. Первый заместитель Председателя Правительства России с пониманием отнесся к этой теме и отметил подготовку проекта со стороны российской и чеченской сторон. Гейдар Алиев подчеркнул, что этот вопрос обсуждался в Москве, и он обсудил этот вопрос также с Президентом Чеченской Республики Ичкерия Асланом Масхадовым в Баку накануне визита в Москву. Гейдар Алиев напомнил, что позицию чеченской стороны поддержали, и Президент России Борис Ельцин и премьер-министр Виктор Черномырдин. В результате стороны согласились подписать трехстороннее соглашение между нефтяными компаниями Азербайджанской Республики, Российской Федерации и Чеченской Республики Ичкерия. Гейдар Алиев настаивал на подписании

¹⁵⁶ Азербайджан-Россия, с. 241.

¹⁵⁷ На радиостанции «Эхо Москвы» в прямом эфире программы ответил на вопросы Сергея Корзуна, Алексея Венедиктова и Вячеслава Терехова, начиная с 19 ч. 3 мин по московскому времени.

¹⁵⁸ Азербайджан-Россия, с. 75.

¹⁵⁹ Азербайджан-Россия, с. 75.

этого документа, так как об этом говорил глава Чечни Аслан Масхадов, а Президент России Борис Ельцин и Президент Азербайджана Гейдар Алиев согласились и никаких разногласий не было. Еще в начале 1996 года Азербайджан и Россия подписали соглашение о строительстве нефтепровода через российскую территорию. Азербайджанская сторона обязательства выполнила, а российская «Транснефть» нет, что вызвало задержку с транспортировкой азербайджанской нефти. В августе 1997 года должна была начаться добыча ранней азербайджанской нефти и если российская сторона не обеспечит ее транспортировку по своей территории, то Азербайджану придется осуществлять свои обязательства по строящемуся западному нефтепроводу через Грузию, Турцию и Средиземное море.

После этого в присутствии Президента Азербайджана Гейдара Алиева состоялось подписание соглашения между Государственной нефтяной компанией Азербайджана, Министерством топлива и энергетики России и Южной нефтяной компанией Чеченской Республики Ичкерия о транзите азербайджанской нефти по нефтепроводу Баку-Грозный-Тихорецк-Новороссийск, которое подписали президент ГНКАР Натик Алиев, первый вице-премьер России Борис Немцов и президент Чеченской нефтяной компании Хожамед Яриханов.

После завершения церемонии подписания соглашения Борис Немцов отметил значение этого документа для транспортировки азербайджанской нефти по маршруту Баку-Новороссийск.¹⁶⁰

Б. Немцов поблагодарил представителей Чеченской Республики и Азербайджанской Республики, а также лично Президента Гейдара Алиева, благодаря которому удалось решить имевшиеся проблемы.

Хожамед Яриханов в свою очередь отметил, что этот документ дает возможность Чеченской Республике на равных принимать участие в транзите азербайджанской нефти, а также означает конец всем рассуждениям о том, что Чечня была препятствием на пути азербайджанской нефти.

Подписание этого документа планировалось еще в 1996 году. Президент Гейдар Алиев для этого прибыл в Москву, но позиция чеченской стороны не позволила сделать это тогда. Лишь после вмешательства Гейдара Алиева в Баку состоялась церемония трехстороннего подписания соглашения.¹⁶¹

Гейдар Алиев в свою очередь отметил важность этого соглашения, т.к. маршрут транспортировки нефти пролегал через территорию Чеченской Республики Ичкерия. Он выразил надежду, что отныне не будет препятствий и российская компания «Транснефть» немедленно приступит к налаживанию трубопровода на территории Чеченской Республики Ичкерия в течение 20 дней как договорились. После этого станет возможным транспортировка нефти.¹⁶²

Трубопровод был построен и началась транспортировка нефти. Однако события в Чечне вновь помешали этому процессу.

¹⁶⁰ Азербайджан-Россия, с. 174-175.

¹⁶¹ Азербайджан-Россия, с. 177.

¹⁶² Азербайджан-Россия, с. 175.

21 сентября 1999 года Гейдар Алиев на встрече с министром топлива и энергетики Российской Федерации Виктором Калюжным заявил, что «некоторые круги, возможно, армянское лобби, возможно, какие-то реакционные круги Российской Федерации каждый раз пользуются такими случаями, чтобы осложнить отношения между Азербайджаном и Россией. Когда в Чечне шла война, в Москве без конца то по телевидению, то в газетах, то в заявлениях отдельных представителей раздавалось, что «оружие в Чечню поступает через Азербайджан из Афганистана, Пакистана, Турции, не знаю, из Ирана» или откуда-то и так далее. Все это мне надоело. И вот в январе 1996 год, когда я был в Москве, я встречался и с Борисом Николаевичем, и с Виктором Степановичем, с которым у нас потом была совместная пресс-конференция, где я четко ответил на вопросы. Никто не смог привести ни одного аргумента, подтверждающего хотя бы попустительство Азербайджана в этом вопросе. Никаких фактов нет. Я был вынужден обратиться к руководству России, сюда прибыла большая делегация пограничных войск России, они целую неделю осматривали нашу границу с Дагестаном, так как в Чечню можно пройти только через российско-азербайджанскую границу, которая проходит между Чечней и Дагестаном. Они ничего не смогли установить, найти, - никаких фактов... Я помню был как-то кризис в Первомайске между Чечней и Дагестаном. Тогда ФСБ руководил Барсуков. Он вытащил какой-то паспорт сирийца с визой о том, что он проехал туда через Азербайджан. Сколько я вам вытаску сейчас паспортов с визой через Россию, приезжающих в Азербайджан! Мы что, всех их контролируем?...». Гейдар Алиев отметил недопустимость высказывания председателя Думы Селезнева, которое просочилось в печать, что «якобы бандиты проходят через Азербайджан, перевозят оружие и так далее». Гейдар Алиев заявил, что «в Чеченстане оружие эти бандиты в основном получают от различных российских служб. И всем известно, что они и сегодня его оттуда получают». Гейдар Алиев во время этой встречи выразил четко свою позицию: «Моя позиция ясная и четкая – это позиция Азербайджанского государства. Мы всегда выступали и выступаем против сепаратизма».¹⁶³

Указывая на проблему армянского терроризма, Гейдар Алиев подчеркивал: «Мы не можем, как говорят, поддерживать терроризм, не осуждать его. Я говорил и говорю – мы осуждаем все силы, независимо от того, кому они принадлежат, которые пытаются расчлениить Россию. Мы всегда поддерживали и поддерживаем территориальную целостность России».¹⁶⁴

5 ноября 1999 года Гейдар Алиев на встрече с российской правительственной делегацией, возглавляемой первым заместителем Председателя Правительства России Николаем Аксененко поднял этот вопрос. Он отметил: «Слава Богу, что мы построили нефтепровод Баку-Супса. Ведь сейчас уже консорциум добывает 5 млн тонн нефти. Что бы мы делали? Ведь это уже не азербайджанская нефть, а компаний, которые здесь работают».¹⁶⁵ Гейдар Алиев вновь категорически отрицал связь и помощь с боевиками. По поводу ситуации в Чечне он заявил следующее: «То, что вы делаете на Северном

¹⁶³ Азербайджан-Россия, с.256-257.

¹⁶⁴ Азербайджан-Россия, с. 257.

¹⁶⁵ Азербайджан-Россия, с. 177-178.

Кавказе – это ваше внутреннее дело. Мы выступали и выступаем против терроризма. Но, что касается того, каким образом решать вопрос с Чечней, – это ваше дело. Мы всегда за политическое решение. Мы твердо стоим на этом. И, кстати, ваши руководители тоже говорят о том, что поддерживают политическое решение».¹⁶⁶ Гейдар Алиев назвал необоснованными антиазербайджанские высказывания в российских СМИ. Николай Аксененко назвал эти СМИ «больными».¹⁶⁷

После 2000 года в Азербайджане насчитывалось 10 тысяч чеченских беженцев. Азербайджан, несмотря на своих собственных беженцев, не мог закрыть границы для страдающих людей, оказавшихся заложниками большой политики. С 2000 года азербайджанское руководство пересмотрело свое отношение к чеченскому вопросу. Это было связано и с тем, что многие чеченские беженцы сумели улучшить свое материальное положение, найти работу, изменилась ситуация и на Северном Кавказе, постепенно восстанавливалась мирная жизнь. При этом некоторые чеченцы, проживающие в Азербайджане, стали обвиняться в незаконной деятельности. По оценке азербайджанского политолога Р. Мусабекова: «Своеобразным водоразделом стали взрывы осени 1999 года, когда чеченское сопротивление встало на путь терроризма. Общественность в Азербайджане не могла найти оправдание такого рода методам, которые и дискредитировали чеченское сопротивление».¹⁶⁸

31 марта 2000 года на встрече с министром России по чрезвычайным ситуациям Сергеем Шойгу Гейдар Алиев выразил свою позицию так: «Россия, ведя сегодня в Чеченстане боевые действия против террористов, сепаратистов, добивается обеспечения своей территориальной целостности, что мы всегда поддерживали и поддерживаем. Так как если допускать, чтобы Россия или какая-либо другая страна растаскивалась отдельными регионами или отдельными этническими группами и так далее, то тогда постепенно разрушатся все государства. Поэтому не случайно в Хельсинском акте ОБСЕ от 1975 года зафиксирован важнейший принцип – принцип обеспечения территориальной целостности каждой страны. Поэтому вы этим занимаетесь на Северном Кавказе, в Чеченстане, и добиваетесь этого, исходя из своего права, международно-правовых норм. Мы тоже хотим пользоваться своим правом, тоже хотим, чтобы основой урегулирования этого вопроса являлись международно-правовые нормы».¹⁶⁹

В июле 2000-го года деятельность офиса представительства Правительства Чеченской Республики Ичкерии в мусульманских странах была приостановлена. Существенную роль сыграло давление со стороны России, несколько лет не действовало железнодорожное сообщение с Россией и Волгодонской канал.

Тема стабильности в Чечне и Дагестане была поднята и 15 мая 2001 года во время приема Президентом Гейдаром Алиевым в Баку, в Президентском дворце первого заместителя министра иностранных дел России, специального представителя президента Российской Федерации по странам СНГ Вячеслава Трубникова.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Азербайджан-Россия, с. 179.

¹⁶⁷ Азербайджан-Россия, с. 179.

¹⁶⁸ http://news.bakililar.az/news_sovet_chechenskix_bejencev; <http://www.watchdog> (03.03.2020).

¹⁶⁹ Азербайджан-Россия, с. 264.

¹⁷⁰ Азербайджан-Россия, с. 211.

Отношения между азербайджанскими властями и чеченцами начали ухудшаться после выдачи Баку российским спецслужбам полевого командира Руслана Ахмадова, после визита президента России В.В. Путина в Азербайджан и событий 11 сентября 2001 года в США.¹⁷¹

С приходом к власти в России Владимира Путина между Азербайджаном и Россией наметилось большее взаимопонимание.

Во время официального визита Президента Российской Федерации Владимира Путина в Азербайджанскую Республику 9-10 января 2001 года Президент Азербайджана Гейдар Алиев затронул тему Чечни. На азербайджано-российских переговорах, после выступления Председателя Государственного Совета Республики Дагестан Магомедали Магомедовича Магомедова Гейдар Алиев отметил, что когда обострилась обстановка в Чечне, в Азербайджане большое беспокойство было в отношении Дагестана.¹⁷²

По словам директора чеченского правозащитного центра в Баку Майрбека Тарамова, после событий 11 сентября 2001 года международные исламские фонды, действовавшие в Баку в 1999-2000 годы, под давлением США, России и Азербайджана прекратили свою деятельность и помощь чеченским беженцам. В 2001 году азербайджанские и российские спецслужбы провели совместную операцию по задержанию трех полевых чеченских командиров, прибывших в Азербайджан. Азербайджан осуждал теракты, которые по версии российской стороны, осуществляли чеченцы. Еще в марте 2001 года чеченские беженцы обратились к Президенту Азербайджана Гейдару Алиеву с открытым письмом. Чеченские беженцы не хотят возвращаться в Россию, опираясь на конвенцию 1951 года. Они сталкиваются с проблемой оформления документов, т.к. их отсылают в российское посольство. Вопрос с чеченскими беженцами Азербайджан не может решать самостоятельно и этим вопросом должно заняться Управление верховного Комиссара ООН по беженцам. Однако Управление отказалось от решения этой проблемы ввиду нежелания ни одной страны принимать чеченских беженцев. Была принята форма удостоверения УВКБ ООН, выданная чеченским беженцам в Азербайджане, что легализовало их нахождение только в Азербайджане, но не обеспечивало получение финансовой, гуманитарной, медицинской и иной помощи. В настоящее время в Азербайджане проживает 4930 чеченских беженцев. В последнее время они жалуются на проблемы с полицией, правом на получение метрических свидетельств детей, родившихся в Азербайджане и образование. Но чеченские беженцы в Азербайджане не теряют надежды и продолжают полностью поддерживать позиции независимого Азербайджана по всем вопросам, разделяют чувства азербайджанских беженцев и шахидов, так же, как и они пострадавших в 1990-е годы. Так, Совет чеченских беженцев выражал солидарность с народом Азербайджана и соболезнования по поводу трагедии 20 января 1990 года. «20 января в истории Кавказа навсегда останется днем потерь и обретений: умирали патриоты, и рождалась достойная Республика... У чеченцев, чувствительных к идее свободы и независимости, и несущих на этом пути огромные жертвы, есть глубоко

¹⁷¹ Чеченские беженцы в Азербайджане, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/33626/> (03.03.2020).

¹⁷² Азербайджан-Россия, с. 88.

осознанное понимание того, что происходит сегодня на земле Азербайджана. Мы никогда не забудем приют чеченских беженцев на этой земле, теплоту, радушие и терпимость азербайджанского народа... Совершенный азербайджанцами подвиг был среди первых и послужил достойным примером для продолжения национально-освободительной войны Кавказа».¹⁷³

На встрече Президента Азербайджана Гейдара Алиева с российской делегацией во главе с министром внутренних дел России Борисом Грызловым 23 октября 2001 года в Баку, в Президентском Дворце, вновь звучала тема Чечни. На этот раз был затронут вопрос чеченских беженцев на территории Азербайджанской Республики.

Борис Грызлов затронул вопросы, «касающиеся и наличия российских беженцев на территории Азербайджана, в основном они являются жителями Чеченской Республики». Он заявил: «Мы допускаем, что среди них могут быть и не совсем порядочные граждане. Поэтому вопросы именно информационного обмена, вопросы, которые решают службы криминальной милиции, выходят здесь на первый план. Мы должны решать вопросы по приему этих беженцев обратно к нам, в Россию. Этот вопрос также обсуждался, и мы понимаем, что он очень серьезный и его надо решать в ближайшее время».¹⁷⁴

Следует отметить, что азербайджанское население, несмотря на собственное непростое положение: наличие своих беженцев из-за армянской оккупации части территории страны, проявляет терпимость и дружелюбие в отношении своих северокавказских соседей, в азербайджанском обществе нет этнической дискриминации и ожесточенного отношения к другим этносам. Северокавказское население занято в торгово-посреднической и транзитной сфере через Азербайджан.

Новый виток в двусторонних отношениях начался после прихода к власти в Чечне Рамзана Кадырова. Глава Чеченской Республики Рамзан Кадыров прибыл в первый раз с официальным визитом в столицу Азербайджанскую Республику 5 января 2009 года. В ходе поездки его сопровождали Председатель Правительства ЧР Абубакар Эдельгериев, депутат Государственной думы РФ Адам Делимханов, руководитель Администрации Главы и Правительства ЧР Магомед Даудов, первый вице-премьер ЧР Иса Тумхаджиев, министр промышленности и энергетики ЧР Галас Таймасханов, министр транспорта и связи ЧР Рамзан Черхигов и другие.¹⁷⁵

Будучи в Баку, Глава Чеченской Республики Рамзан Кадыров признался, что отношения между Чечней и Азербайджаном сводятся к челночным поездкам в Азербайджан чеченцев и присутствием в Грозном азербайджанской диаспоры. (Между тем, по нынешним сведениям Всероссийского Азербайджанского Конгресса, несмотря на то, что в Чечне живет много азербайджанцев, к сожалению, азербайджанской общины там нет. Эта важная структура отсутствует. Азербайджанские общины

¹⁷³ Заур Эфендиев, Совет чеченских беженцев в Азербайджане выразил соболезнования по поводу годовщины трагедии 20 января, *Bakililar.az* (03.03.2020); Эльдар Исмаилзаде. Чечня через призму Карабаха// <http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/news>; Салман Мусаев. Чеченские беженцы в Азербайджанцы// <http://www.watchdog.cz/> (03.03.2020).

¹⁷⁴ Азербайджан-Россия, с. 231.

¹⁷⁵ Рамзан Кадыров: отношения между Чеченской Республикой и Азербайджаном всегда носили дружественный характер, http://aze.az/news_ramzan_kadyirov_otnosheni_84620.html (03.03.2020).

зарегистрированы во всех регионах России, кроме Чеченской Республики).¹⁷⁶ В своем выступлении Рамзан Кадыров подчеркнул существование постоянного дружественного характера взаимоотношений чеченского и азербайджанского народов: «Мы заинтересованы в дальнейшем развитии этих отношений. Для нас интересен опыт Азербайджана в строительстве, образовании, развитии культуры и других направлений. И мы намерены подписать соглашение по этим вопросам. Я уверен, что этот визит послужит дальнейшему укреплению дружественных связей между нашими народами. У нас много проектов, которые могут заинтересовать азербайджанских инвесторов. Это также и в интересах России. Уверен, что привлечение инвесторов с дружественной для России страны Азербайджана окажет благотворное влияние на оздоровление экономического климата в целом на Кавказе», - сказал Глава ЧР. Он особо отметил необходимость развития азербайджано-чеченских отношений, перехода их на качественно новый уровень взаимовыгодного сотрудничества.

В соответствии с заранее достигнутыми договоренностями состоялось подписание соглашения о сотрудничестве между Чеченской Республикой и Азербайджанской Республикой и межправительственного соглашения.

В ходе визита состоялись встречи Главы Чеченской Республики Рамзана Кадырова с Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым, премьер-министром Азербайджана Артуром Расизаде, Председателем Милли Меджлиса Октаем Асадовым, а также с главой Управления мусульман Кавказа шейх-уль-исламом Аллахшюкюром Пашазаде.¹⁷⁷

Во время встречи Президент Ильхам Алиев выразил удовлетворение участием Главы Чеченской Республики Рамзана Кадырова в проводимых в Баку мероприятиях, глава государства сказал, что его визит в Азербайджан предоставил хорошую возможность для обсуждения дальнейших перспектив двусторонних связей. Высоко оценив продолжающиеся веками дружественные отношения между азербайджанским и чеченским народами, Президент Ильхам Алиев отметил, что в Азербайджане наблюдают за восстановительной работой, реконструкцией и развитием в Чечне. Глава государства подчеркнул необходимость определения новых путей взаимодействия и развития экономических связей между Азербайджаном и Чечней. Президент Ильхам Алиев выразил уверенность в том, что под руководством Рамзана Кадырова Чечня и дальше будет успешно развиваться.¹⁷⁸

Рамзан Кадыров напомнил, что в самые трудные для чеченцев времена Азербайджан предоставлял его соотечественникам убежище и проявлял о них высокую заботу. От своего имени и от имени чеченского народа он выразил признательность главе Азербайджанского государства, отметив, что чеченский народ этого никогда не

¹⁷⁶ Рамзан Кадыров: «К сожалению, пока все наши отношения сводятся к челночным поездкам в вашу страну наших земляков и присутствием в Грозном азербайджанской диаспоры»// <http://news.day.az/politics/142525.html> (03.03.2020).

¹⁷⁷ Рамзан Кадыров: отношения между Чеченской Республикой и Азербайджаном всегда носили дружественный характер, http://aze.az/news_ramzan_kadyirov_otnosheni_84620.html (03.03.2020).

¹⁷⁸ Президент Ильхам Алиев принял Главу Чеченской Республики Рамзана Кадырова, Сайт Президента Азербайджана Ильхама Алиева. Деятельность. Приемы// http://archive.president.az/articles.php?item_id=20091107114443889&sec_id=10 (03.03.2020).

забудет.¹⁷⁹ По словам Р. Кадырова, в 2002-2003 годы в Азербайджане было примерно от 10 до 13 тыс. чеченских беженцев. В связи с нормализацией ситуации в Чечне были созданы условия для безопасного проживания граждан и возвращения их на родину. По данным Р. Кадырова, многие чеченцы вернулись в Чечню или переехали в третьи страны.¹⁸⁰

После официального визита Главы Чеченской Республики Рамзана Кадырова началась подготовка к заключению Договора об азербайджанских инвестициях в чеченскую экономику.

Азербайджанский фонд поощрения экспорта и инвестиций (AZPROMO) 4 апреля 2012 года организовало презентацию инвестиционных проектов Чеченской Республики в Баку. В состав чеченской делегации, возглавляемой заместителем Председателя Правительства Чеченской республики, министром финансов ЧР Эли Исаевым, вошли также министр промышленности и торговли ЧР Галас Таймасханов, министр культуры ЧР Дикалу Музакаев и др. Представители Чечни встретились с членами Правительства Азербайджана и деловыми кругами Азербайджанской республики. С целью налаживания взаимовыгодного экономического сотрудничества с Азербайджаном были представлены проекты по строительству предприятий по производству энергосберегающих светодиодных светильников, лесопромышленного предприятия ГУП ЧЛП «Фагус», завода по производству автомобилей и автомобильных компонентов в ЧР, Центра детского туризма и других социальных объектов. Все это вызвало заинтересованность азербайджанской стороны.

25—30 ноября 2011 года состоялся ответный визит делегации правительственных и деловых кругов, включающих 45 крупных компаний Азербайджана во главе с министром экономического развития Ш. Мустафаевым на Северный Кавказ. Делегация посетила и Чечню, где обсудили инвестиционные проекты в сфере агропромышленного комплекса, транспорта, энергетики, промышленности, туризма, спорта и культуры. Представители крупного азербайджанского бизнеса, сопровождающие Ш. Мустафаева, проявили интерес к инвестиционным проектам в области нефтепереработки, энергетики, машиностроения, агропромышленного комплекса, инфраструктуры, строительства, социальной сферы и туризма. Глава Чеченской республики заявил, что от притока инвестиций во многом зависит будущее развитие региона. «Повышение инвестиционной привлекательности республики является одной из главных задач органов исполнительной власти», – подчеркнул он.¹⁸¹

В письме Рамзана Кадырова Президенту Азербайджана Ильхаму Алиеву от 26 декабря 2011 года отмечалось: «Дружественный народ Азербайджана имеет многовековую традицию государственного строительства, развития науки, культуры,

¹⁷⁹Президент Ильхам Алиев принял Главу Чеченской Республики Рамзана Кадырова// Сайт Президента Азербайджана Ильхама Алиева. Деятельность. Приемы// http://archive.president.az/articles.php?item_id=20091107114443889&sec_id=10 (03.03.2020).

¹⁸⁰ Рамзан Кадыров: «К сожалению, пока все наши отношения сводятся к челночным поездкам в вашу страну наших земляков и присутствием в Грозном азербайджанской диаспоры»// <http://news.day.az/politics/142525.html> (03.03.2020).

¹⁸¹Чечня подпишет инвестиционный договор с Азербайджаном в начале 2012 года, http://fedpress.ru/news/polit_vlast/news_polit/chechnya-podpishet-investitsionnyi-dogovor-s-azerbaidzhanom-v-nachale-2012-goda (03.03.2020).

искусства, литературы. Творения азербайджанских поэтов, писателей, композиторов, художников стали достоянием всего Кавказа. Современная история республики характеризуется высокими темпами развития экономики, укрепления международного авторитета, продвижения по пути демократических реформ. Особенно приятно наблюдать за укреплением политических и экономических отношений между нашей страной – Россией и Азербайджаном. Я твердо уверен, что в рамках этого процесса есть большое будущее у взаимовыгодного сотрудничества между деловыми кругами Азербайджана и Чеченской Республики. Мы готовы в соответствии с законами Российской Федерации создать благоприятный климат для инвестиций азербайджанских фирм в перспективные проекты в нашей республике».¹⁸²

Межправительственное соглашение о торгово-экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве между Чеченской Республикой и Азербайджанской Республикой было подписано в ходе очередного официального визита в Азербайджан главы Чечни Рамзана Кадырова 15 ноября 2012 года. В ходе своего второго визита Рамзан Кадыров подчеркнул, что "Азербайджан - братская страна для Чеченской Республики". Он выразил надежду на дальнейшее расширение отношений между Азербайджаном и Чеченской Республикой.

Делегацию под руководством главы Чеченской Республики принял Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев.¹⁸³ Он выразил уверенность в том, что усиление сотрудничества между Азербайджаном и отдельными субъектами Российской Федерации будет способствовать дальнейшему укреплению также азербайджано-российских отношений. Президент Ильхам Алиев расценил второй визит главы Чеченской Республики Российской Федерации Рамзана Кадырова в Азербайджан как хороший показатель дружественных и братских отношений, существующих между двумя народами. Президент Азербайджана отметил важность дальнейшего расширения сотрудничества в экономической, инвестиционной, гуманитарной и других сферах. В свою очередь, Рамзан Кадыров с почтением вновь вспомнил о заботе, которую общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев проявлял о чеченском народе в самые трудные для него времена.¹⁸⁴

В тот же день после встречи премьер-министра Азербайджанской Республики Артура Расизаде с председателем правительства Чеченской Республики Абубакаром Эдельгериевым один на один состоялась встреча в расширенном составе с участием делегаций с обеих сторон. А. Расизаде отметил направления экономики, по которым можно наладить тесные связи и осуществлять взаимовыгодные проекты в Чеченской Республике. Председатель правительства Чеченской Республики Абубакар Эдельгериев, в свою очередь, отметил, что Чеченская Республика и Азербайджанская

¹⁸² От главы Чеченской Республики Российской Федерации Рамзана Кадырова// Сайт Президента Азербайджана Ильхама Алиева. Документы, <http://ru.president.az/articles/2348> (03.03.2020).

¹⁸³ Ильхам Алиев принял делегацию под руководством главы Чеченской Республики Российской Федерации Рамзана Кадырова// Сайт Президента Азербайджана Ильхама Алиева. Новости, <http://ru.president.az/articles/6637> (03.03.2020).

¹⁸⁴ Ильхам Алиев принял делегацию под руководством главы Чеченской Республики Российской Федерации Рамзана Кадырова, Сайт Президента Азербайджана Ильхама Алиева. Новости// <http://ru.president.az/articles/6637> (03.03.2020).

Республика находятся в одном регионе, и существует благоприятная среда для сотрудничества во многих сферах. "Азербайджан стремительно развивается, и Чеченская Республика хотела бы воспользоваться опытом, накопленным Азербайджаном в области социально-экономического развития. Существует большой потенциал и для развития отношений в области культуры, науки, а также в борьбе с терроризмом и экстремизмом", - подчеркнул Абубакар Эдельгериев. Затем на встрече состоялось подписание «Соглашения между правительством Азербайджанской Республики и правительством Чеченской Республики Российской Федерации о торгово-экономическом, научно-техническом сотрудничестве». Соглашение подписали премьер-министр Азербайджанской Республики Артур Расизаде и председатель правительства Чеченской Республики РФ Абубакар Эдельгериев.¹⁸⁵

Во второй день визита официальной делегации Чеченской Республики в Азербайджан состоялась презентация инвестиционного климата, проектов и предложений Чеченской Республики. Презентация инвестиционного климата Чеченской Республики состоялась в конференц-зале отеля «HyattRegency». Для ознакомления с инвестиционным потенциалом республики пришли как представители органов государственной власти Азербайджана, так и ведущие предприниматели и бизнесмены.

Выступая перед участниками деловой встречи, заместитель Председателя Правительства ЧР, министр финансов Эли Исаев поблагодарил присутствующих за проявленный интерес к инвестиционным проектам и предложениям Чеченской Республики: «Мы благодарны руководству Азербайджана за внимание к вопросам возрождения и развития Чеченской Республики. Уверен, что при нынешнем уровне взаимоотношений мы сможем реализовать многое из задуманного и наше сотрудничество воплотится в реальные проекты, реализация которых позволит укрепить экономические связи между нашими братскими народами в перспективе по этому направлению мы возлагаем большие надежды на инвестиции... Мы ищем инвесторов и партнеров для запуска на территории республики современных производственных предприятий и предлагаем со своей стороны максимальную поддержку». Заместитель министра экономического развития Азербайджанской Республики Н. Сафаров выразил уверенность в том, что высокие темпы социально-экономического развития Чеченской Республики делают ее весьма привлекательным регионом для инвесторов.

Министр экономического развития и торговли ЧР Абдула Магомадов более детально рассказал о восстановлении республики, предпринимаемых шагах по активному развитию всех отраслей экономики республики. Он отметил, что «экономика Чеченской Республики выходит на инвестиционный этап своего развития, так как обеспечить экономический рост, необходимый для решения актуальных социальных, экономических и экологических проблем, невозможно без притока инвестиций. В рамках активизации инвестиционной деятельности в республике сформирован портфель из 75 инвестиционных проектов. Все они предусматривают

¹⁸⁵ Рамзан Кадыров прибыл в Баку, Газета «Эхо», Общественно-политическая газета, 6 Мая 2016, № 81 (3720)

реконструкцию существующих или строительство новых, современных высокотехнологичных производств. Все проекты имеют бизнес-планы и разработанную консалтинговой компанией проектно-сметную документацию». Об итогах и перспективах развития промышленности и энергетики республики рассказал министр промышленности и энергетики ЧР Галас Таймасханов. По окончании выступлений докладчиков состоялась презентация для представителей бизнес-структур Азербайджана отдельных проектов, в том числе по автомобилестроению и производству автомобильных компонентов, строительству деревообрабатывающего завода «Фагус», производству светодиодных осветительных приборов и т.д. До начала презентации участникам деловой встречи был продемонстрирован ролик о возрождении и развитии республики для того, чтобы они четче представляли себе современную Чеченскую Республику и открывающиеся возможности ведения бизнеса.

По завершении презентации участники в неформальной обстановке обсудили детали отдельных проектов и предложений, обменялись контактами и наметили план дальнейшего сотрудничества.

Ранее в этот же день состоялась встреча представителей Чеченской Республики с министром культуры и туризма Азербайджана А. Караевым и заместителем министра энергетики и промышленности Азербайджана Н. Аббасовым. В ходе двухсторонних встреч стороны более предметно обсудили перспективы сотрудничества в каждой отрасли.

Вечером того же дня члены делегации Чеченской Республики посетили завод по производству газобетона «ААС». Этот современный завод введен в эксплуатацию около 4 месяцев назад и по своим характеристикам не имеет аналогов в Закавказье. По словам генерального директора завода Теймура Абдураимова, производственная мощность завода составляет 600 куб. м. готовой продукции в сутки. На предприятии в 4 смены работают около 150 работников, включая сотрудников администрации. Завод построен на частные инвестиции и оборудован современным автоматизированным оборудованием.¹⁸⁶

Чеченская республика РФ готова сотрудничать с Азербайджаном в сфере нефтедобычи, сказал журналистам в среду в Баку заместитель премьер-министра Чечни, министр финансов Эли Исаев. "Сегодня лицензию на добычу нефти в Чечне имеет нефтяная компания "Роснефть". Лицензия была выдана в 2002 году на 20 лет. Тем не менее, эта отрасль у нас продолжает изучаться. В Чечне имеется ряд нефтяных месторождений, где необходимо провести геологоразведочные работы. В этом направлении возможно сотрудничество с Азербайджаном", - сказал Исаев. По его словам, чеченская делегация прибыла в Азербайджан с рядом инвестиционных проектов в таких секторах, как транспорт, энергетика, строительство, сельское хозяйство и другие. "Рынок Чеченской республики еще не освоен, но обладает большим потенциалом. По всем показателям экономического роста за последнее время Чечня опережает другие субъекты Российской Федерации. Это делает Чечню

¹⁸⁶ Сайд-Эми Хасиев, Азербайджано-чеченская деловая встреча, «Вести Республики». Общественно-политическая газета Чеченской Республики, <http://vesti95.ru/61553/> (03.03.2020).

привлекательной для инвестиций, и мы надеемся на сотрудничество с Азербайджаном в этой сфере", - подчеркнул Исаев.¹⁸⁷

Визит Кадырова в Азербайджан внесет вклад в давние дружественные связи между двумя странами, сказал встрече спикер Милли Меджлиса Азербайджана Октай Асадов. Он также выразил надежду на дальнейшее развитие экономических связей.

В ходе поездки состоялась также встреча Р. Кадырова с Председателем Управления мусульман Кавказа шейхом-уль-исламом Аллахшукюром Пашазаде, в ходе которой была подчеркнута необходимость и дальше поддерживать тесные контакты между учеными-алимами Чечни и Азербайджана, совместно и активно бороться с терроризмом, экстремизмом на Кавказе, согласованными усилиями духовных управлений разрешать межконфессиональные, межнациональные проблемы, проводить обдуманную и целеустремленную работу среди молодежи, женщин и всего населения по разъяснению основ Ислама, содержания шариата. Глава Чечни поблагодарил шейха-уль-ислама Аллахшукюра Пашазаде за деятельность в Консультативном Совете стран СНГ.¹⁸⁸

Надо отметить, что Духовное Управление мусульман Кавказа под председательством шейха-уль-ислама Аллахшукюра Пашазаде и Духовное управление мусульман Чеченской Республики под председательством главы Духовного управления мусульман Чеченской Республики муфтия Салаха Межиева проводят регулярные встречи и консультации. Председатель Управления мусульман Кавказа шейх уль-ислам Аллахшукюр Пашазаде был, в частности, в числе 800 гостей, прибывших в Грозный из регионов России и зарубежных стран, для участия на торжественной церемонии, посвященной инаугурации Рамзана Кадырова 3 апреля 2011 года.¹⁸⁹ В конце августа 2012 года шейх-уль-ислам Аллахшукюр Пашазаде, находясь с визитом в Чечне, на торжественном заседании, посвященном десятилетию Совета по хаджу и Хадж-миссии в России, назвал Чечню одним из нравственных центров Кавказа. За выдающиеся заслуги в религиозной деятельности по укреплению исламского наследия и сохранения духовного единства мусульман Шейх-уль-ислам Аллахшукюр Пашазаде был награжден юбилейной медалью к 60-летию первого Президента ЧР Ахмата-Хаджи Кадырова.¹⁹⁰ В конце мая 2014 года шейх уль-ислам Аллахшукюр Пашазаде участвовал на VI Международном миротворческом форуме "Ислам - религия мира и созидания", состоявшемся в городе Грозном и побывал в школе хадисов имени Шейха Заеда бен Султана Аль Нахайана в Гудермесе.¹⁹¹

Из года в год Чеченская Республика набирает силу и процветает, это может подтвердить любой человек, проезжающий по республике. Отрадно отметить, что глава

¹⁸⁷ Чечня готова сотрудничать с Азербайджаном в нефтяной сфере, <http://www.memo.ru/d/115634.html> (03.03.2020).

¹⁸⁸ Муфтий ЧР С-Х. Мирзаев – об итогах поездки делегации Чечни в Азербайджан, <http://serdce-chechni.ru/index.php/template/islam/item> (03.03.2020).

¹⁸⁹ В Грозном состоялась инаугурация Главы Чеченской Республики Рамзана Кадырова, <http://www.chechnya.gov.ru/page.php?r=126&id=9105> (03.03.2020).

¹⁹⁰ Шейхульислам Аллахшукюр Пашазаде находится с визитом в Чечне// <http://www.anspress.com/heyat-terzi/30-08-2012/sheyhulislam-allahshukyur-pashazade-nahoditsya-s-vizitom-v-chechne-video> (03.03.2020).

¹⁹¹ VI Международный миротворческий форум «Ислам – религия мира и созидания»// <http://islamdag.ru/analitika/15028> (03.03.2020).

ЧР Рамзан Кадыров, продолжая курс Первого Президента ЧР, Героя России Ахмата-Хаджи Кадырова, много делает во благо не только своей республики, но и всего Северного Кавказа. Его стремление установить полный контроль над предприятием «Чечenneфтехимпром» связано с интересами Чеченской Республики и в этом плане при установлении полного контроля над добычей нефти важно привлечение иностранных инвестиций.

Как и в XIX веке большое значение могло бы иметь экономическое сотрудничество с Азербайджаном в нефтяной сфере. История нефтяного дела и нефтяной промышленности в Азербайджане и Чечне тесно переплетена еще со второй половины XIX – начала XX вв.¹⁹² В начале XX века после распада Российской империи, а затем после распада Советского Союза в 1991 году стремление Азербайджана вернуть контроль над нефтересурсами было продиктовано стремлением к самостоятельному управлению во имя блага и процветания своей страны и народа.

В настоящее время азербайджанцы и чеченцы связаны религиозными, культурными узами. Тесный контакт между спортсменами двух субъектов. Азербайджанцы осуществляют частные мелкие инвестиции в экономику Чечни. 80% ресторанного бизнеса и торговый рынок Чечни находится в руках азербайджанцев. Азербайджанские и чеченские предприниматели взаимодействуют в осуществлении поставок зерна, сгущенного молока и масла, торговле металлом, и в разных сферах частного бизнеса.

Азербайджанцы принимали участие в строительных работах в Чечне, в том числе в возведении комплекса высотных зданий в центре столицы Чечни города Грозного на берегу реки Сунжа, по проспекту имени А-Х. Кадырова, "Грозный-Сити". Застройкой занимались строительные фирмы, в т.ч. "Пента". Компания Penta (директор гражданин Азербайджана Сиявуш Джаваншир Мамедзаде удостоен звания «Почетный строитель Чеченской Республики) для возведения самых крупных и дорогостоящих объектов в Чечне: жилой комплекс в городе Аргуне, зона реабилитации на берегу реки Аргун длиной 1 км, медресе в Гудермесе, городская аргунская больница, - привлекла свыше 4 тыс. граждан из Азербайджана и стран Малой и Средней Азии.

Стоит отметить, что по сведениям самих чеченцев Баку, в столице Азербайджана проживает 3-5 тыс. чеченцев. Почти все они являются гражданами Российской Федерации. При этом, живут, учатся, работают и прекрасно себя чувствуют в Баку. У них нет проблем с толерантным и близким по культуре азербайджанским народом.

Упрочению азербайджано-чеченских связей и налаживанию взаимопонимания могло бы способствовать формирование азербайджанской общины в Чечне и чеченской общины в Азербайджане.

Чеченцы долгое время пытаются зарегистрироваться в Азербайджанской Республике как беженцы. Этот статус позволил бы им не возвращаться на историческую родину и перебраться далее в развитые страны Европы. По мнению руководителя чеченской общины в Азербайджане Рамзана Моллаева, изложенному в

¹⁹² Севиндж Алиева, Азербайджан в экономической жизни народов Северного Кавказа (нефтяная промышленность: зарождение, развитие и трансформация), *Современная научная мысль*. Научный журнал НИИ истории, экономики и права, Москва: НИИ ИЭП, 2013. № 2, с.25-36.

СМИ, в 2000 году в Азербайджане было 15 тыс. чеченцев, на лето 2015 года в Азербайджане осталось 521 чеченец, взятых под юрисдикцию ООН.¹⁹³ По сведениям Моллаева, в 2016 году в Азербайджане проживало 553, в 2017 году - 461 чеченский беженец. Наряду с ними в Азербайджане проживают еще и чеченцы, не имеющие указанного статуса.¹⁹⁴

Глава Чеченской Республики Рамзан Кадыров 29 апреля 2016 года назначил новым министром здравоохранения Чечни азербайджанца Эльхана Сулейманова, главного врача Республиканского онкологического диспансера. Новому министру поручено провести коренную реорганизацию в Минздраве, лечебных учреждениях Грозного, районов и населенных пунктов.

Эльхан Сулейманов получил образование в Азербайджанском медицинском университете (диплом с отличием), после учебы работал в Бакинском онкологическом научном центре Азербайджана. В Москве окончил аспирантуру на базе Российского Онкологического Центра им. Н.Н. Блохина, является кандидатом медицинских наук. Проходил стажировку в США и Германии. По приглашению Рамзана Кадырова переехал из Москвы в Грозный в апреле 2014 года, возглавил республиканский онкодиспансер и одновременно выполнял обязанности советника Главы Республики по вопросам здравоохранения.

23 – 25 мая 2016 года с визитом в Грозном находился Руководитель Администрации Президента Азербайджана Рамиз Мехтиев. Он участвовал в VII международной встрече высоких представителей, курирующих вопросы безопасности. Рамиз Мехтиев провел встречу с Секретарем Совета Безопасности Российской Федерации Н.П. Патрушевым.¹⁹⁵ В стратегии региональной безопасности азербайджанские власти придерживаются позиции многоуровненности и уравновешенности внешней политики.

24 мая 2016 года в Грозный прибыла делегация правительства Азербайджанской Республики во главе с руководителем администрации президента Азербайджана Рамизом Мехтиевым для участия в Международном форуме по вопросам безопасности. На встрече с Рамзаном Кадыровым Рамиз Мехтиев подчеркнул: «Вы являетесь истинным сыном чеченского народа. Вам удалось дать чеченскому народу счастливую жизнь, преодолеть сложности и проблемы, которые, мы это знаем по истории, были здесь совсем недавно. Некогда разрушенный Грозный стал прекрасным городом, одним из лучших в России. Вы являетесь не только подлинным сыном чеченского народа, но и сыном своего отца, воплощаете в жизнь его мечты. Азербайджанский народ всегда рядом с чеченским народом». Кадыров в свою очередь признался: «Мы всегда были союзниками, были вместе. Укрепление связей Азербайджана с Россией — это важное и

¹⁹³ В Баку осталось всего 500 чеченцев, <https://haqqin.az/news/57438> (03.03.2020).

¹⁹⁴ За десять последних лет число чеченских беженцев в Азербайджане уменьшилось в десять раз, но никто из них не хочет возвращаться на родину, <https://ru.sputnik.az/life/20170917/411886832/pereselenie-chechencev-baku-v-turciju.html> (03.03.2020).

¹⁹⁵ Азербайджанская делегация приняла участие в международной встрече высоких представителей, курирующих вопросы безопасности, <http://www.1news.az/mobile/news/azerbaydzhanskaya-delegaciya-prinyala-uchastie-v-mezhdunarodnoy-vstreche-vysokih-predstaviteley-kuriruyuschih-voprosy-bezopasnosti> (03.03.2020).

нужное направление. Я уверен, что мы должны быть вместе, вместе защищать наши народы и страны, чтобы врагу даже в голову не могло прийти попытаться с нами заигрывать».

Рамзан Кадыров также выразил признательность Рамизу Мехтиеву за помощь, которую Азербайджан оказал чеченцам в период военных кампаний: «Как мы помним, тогда всех чеченцев сделали бандитами, террористами, с нами никто не хотел общаться, тем более принимать беженцев. Я был на встрече Ахмата-хаджи с Гейдаром Алиевым. Он очень хорошо относился к чеченскому народу, помогал. Мы об этом никогда не забудем и будем ценить».

Взаимоотношения Азербайджана и Чечни в 1990 годы строились по принципу, озвученному Гейдаром Алиевым: самоопределение Чечни — это проблема России, а чеченский вопрос — дело самих чеченцев, к которому Азербайджан не имеет права быть безучастным.

В интервью дагестанского общественного деятеля Магомеда Чагучиева, проректора по международным делам Московского независимого эколого-политологического университета (МНЭПУ) для EADaily, муфтий Чечни Ахмат Кадыров попросил его помочь встретиться с начальником Генерального штаба Вооруженных сил России Анатолием Квашниным: «Я согласился, мы вместе поехали в Генштаб, на Арбатскую. Считаю, что тогда, в 1997 году, Ахмат Кадыров, в то время муфтий „Ичкерии“, полевой командир, сделал шаг в сторону России. Полагаю, за этим шагом мог стоять президент Азербайджана Гейдар Алиев».¹⁹⁶

Резюмируя вышесказанное, отметим, что в Азербайджане делается все возможное для здорового общежития всех без исключения национальных меньшинств. Отношение к мужественному и бесстрашному чеченскому народу — особенно трепетное.

Азербайджано-чеченские отношения имеют большой запас прочности и все перспективы для эффективного сотрудничества в экономической, социальной, научной и культурной сферах как на самом высоком государственном, так и на частном уровнях.

Таким образом, в советское время межэтнические связи между азербайджанцами и чеченцами стали развиваться и укрепляться в новом ракурсе, трудовое распределение и миграции приобрели запланированный государством характер. Развитие науки и культуры, проведение общесоюзных мероприятий способствовали улучшению взаимопониманию. В условиях распространения идеи интернационализма и братства народов ширились культурные связи. На современном этапе, когда Азербайджан — независимое светское демократическое государство, а Чечня — наиболее значимая на Северном Кавказе республика, развитие межрегиональных экономических и культурных связей имеет огромное значение для укрепления стабильности и безопасности всего региона.

¹⁹⁶ Мехтиев - Кадырову: «Азербайджанский народ всегда рядом с чеченским народом», <https://eadaily.com/ru/news/2016/05/25/mehtiev-kadyrovu-azerbaydzhanskiy-narod-vsegda-ryadom-s-chechenskimi-narodom> (03.03.2020).

Streszczenie:

Artykuł poświęcony jest rozwojowi stosunków azerbejdżańsko-północnokaukaskich na przykładzie Czeczenii w XX-XXI wieku. Autor zidentyfikował kilka etapów. Pierwszym z nich był okres 1917-1920, kiedy to po proklamowaniu władzy bolszewickiej w Azerbejdżanie i na Kaukazie Północnym rozpoczął się ruch społeczno-polityczno-wyzwolenczy, rozpoczął się proces poszukiwania form samodzielnej egzystencji. Drugi to okres sowiecki, kiedy w ramach jednego państwa rozwinęły się więzi społeczno-gospodarcze i kulturowe. Trzeci jest nowoczesny, kiedy po upadku ZSRR Azerbejdżan odzyskał niepodległość, a naród czeczeński wyróżniał się jako niezależna jednostka administracyjna i otrzymał status republiki.

Słowa kluczowe:

Azerbejdżan, Czeczenia, ZSRR, nacjonalizm, represje, deportacje, niepodległość, ropa naftowa.

Key words:

Azerbaijan, Chechnya, USSR, nationalism, repression, deportation, independence, oil.

Bibliografia:

1. VI Международный миротворческий форум «Ислам – религия мира и созидания», https://azertag.az/ru/xeber/Islam___religiya_mira_i_soizdaniya-121576 (03.03.2020).
2. В.А. Авксентьев, *Этническая конфликтология*. Ч.2, Ставрополь 1996.
3. *Азербайджан-Россия. Новые взаимоотношения. Новые горизонты*, Баку 2002.
4. Азербайджанская делегация приняла участие в международной встрече высоких представителей, курирующих вопросы безопасности, <http://www.1news.az/mobile/news/azerbaydzhanskaya-delegaciya-prinyala-uchastie-v-mezhdunarodnoy-vstreche-vysokih-predstaviteley-kuriruyuschih-voprosy-bezopasnosti> (03.03.2020)
5. В.С. Белозеров, *Этническая карта Северного Кавказа*, Москва 2005.
6. В Баку осталось всего 500 чеченцев, <https://haqqin.az/news/57438>
7. В Грозном состоялась инаугурация Главы Чеченской Республики Рамзана Кадырова// <http://www.chechnya.gov.ru/page.php?r=126&id=9105>, <https://www.grozny-inform.ru/news/politic/24406/> (03.03.2020).
8. За десять последних лет число чеченских беженцев в Азербайджане уменьшилось в десять раз, но никто из них не хочет возвращаться на родину, <https://ru.sputnik.az/life/20170917/411886832/pereselenie-chechencev-baku-v-turciju.html> (03.03.2020)
9. Заур Эфендиев, Совет чеченских беженцев в Азербайджане выразил соболезнования по поводу годовщины трагедии 20 января, Bakililar.az (03.03.2020).
10. Ильхам Алиев принял делегацию под руководством главы Чеченской Республики Российской Федерации Рамзана Кадырова, Сайт Президента

- Азербайджана Ильхама Алиева. Новости, <http://ru.president.az/articles/6637> (03.03.2020).
11. Эльдар Исмаилов, Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане, Баку: Изд-во Адильоглу 2003.
 12. Коллективизация и антиколхозные выступления в Дагестане (1927 – 1940). Документы и материалы, Махачкала 2007.
 13. Д.Б. Малышева, Пределы влияния России в Закавказье, Южный фланг СНГ. Центральная Азия – Каспий – Кавказ: энергетика и политика, Москва 2006.
 14. Мехтиев - Кадырову: «Азербайджанский народ всегда рядом с чеченским народом»// <https://eadaaily.com/ru/news/2016/05/25/mehtiev-kadyrovu-azerbaydzhanskiy-narod-vsegda-ryadom-s-chechenskimi-narodom> (03.03.2020).
 15. Муфтий ЧР С-Х. Мирзаев – об итогах поездки делегации Чечни в Азербайджан, <http://serdce-chechni.ru/index.php/template/islam/item> (03.03.2020).
 16. От главы Чеченской Республики Российской Федерации Рамзана Кадырова, Сайт Президента Азербайджана Ильхама Алиева. Документы, <http://ru.president.az/articles/2348> (03.03.2020).
 17. Президент Ильхам Алиев принял Главу Чеченской Республики Рамзана Кадырова, Сайт Президента Азербайджана Ильхама Алиева. Деятельность. Приемы, http://archive.president.az/articles.php?item_id=20091107114443889&sec_id=10 (03.03.2020).
 18. Рамзан Кадыров прибыл в Баку, Газета «Эхо», Общественно-политическая газета, 6 Мая 2016, № 81 (3720).
 19. Рамзан Кадыров: «К сожалению, пока все наши отношения сводятся к челночным поездкам в вашу страну наших земляков и присутствием в Грозном азербайджанской диаспоры», <http://news.day.az/politics/142525.html> (03.03.2020).
 20. Рамзан Кадыров: отношения между Чеченской Республикой и Азербайджаном всегда носили дружественный характер, http://aze.az/news_ramzan_kadyrov_otnosheni_84620.html (03.03.2020).
 21. Д.Романов, Ю. Финк, Потенциальные очаги этнических конфликтов на Северном Кавказе (по материалам СМИ), *Этнические процессы современности*, Ставрополь 1996.
 22. Сайд-Эми Хасиев, Азербайджано-чеченская деловая встреча, «Вести Республики». Общественно-политическая газета Чеченской Республики, <http://vesti95.ru/61553/> (03.03.2020).
 23. Салман Мусаев, Чеченские беженцы в Азербайджанцы, <http://www.watchdog.cz/> (03.03.2020).
 24. Севиндж Алиева, Азербайджан в экономической жизни народов Северного Кавказа (нефтяная промышленность: зарождение, развитие и трансформация), *Современная научная мысль*. Научный журнал НИИ истории, экономики и права, Москва: НИИ ИЭП, 2013. № 2, с.25-36.
 25. Севиндж Алиева, Старые и новые очертания азербайджано-чеченских отношений// <http://www.turkishnews.com/ru/content/2012/11/19> (03.03.2020).
 26. Чечня готова сотрудничать с Азербайджаном в нефтяной сфере// <http://www.memo.ru/d/115634.html> (03.03.2020).
 27. Чечня подпишет инвестиционный договор с Азербайджаном в начале 2012 года// http://fedpress.ru/news/polit_vlast/news_polit/chechnya-podpishet-investitsionnyi-dogovor-s-azerbaidzhanom-v-nachale-2012-goda (03.03.2020).

-
28. Шейхульислам Аллахшукюр Пашазаде находится с визитом в Чечне// <http://www.anspress.com/heyat-terzi/30-08-2012/sheyhulislam-allahshukyur-pashazade-nahoditsya-s-vizitom-v-chechne-video> (03.03.2020).
29. Эльдар Исмаилзаде, Чечня через призму Карабаха// <http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/news> (03.03.2020)

**Бакинская военная операция в январе 1990 года как попытка
подавления советским руководством азербайджанского
национального движения по защите территориальной целостности
республики**

Продумывая в 1985 году перспективу перемен в СССР, архитекторы реформ и не подозревали, какое большое значение в истории перестройки займет национальный вопрос. Политика М.Горбачева во многих отношениях придала импульс этнонациональным процессам, направление которых было запрограммировано более ранними противоречиями. Эти противоречия имели исторические корни и проистекали как из этнических, так и из иных, социальных и политических факторов. В этнонациональных конфликтах периода перестройки действовали две основные силы: во первых, эмоциональная массовая народная стихия, ведомая радикальными маргинальными элементами и национальной интеллигенцией; вторая - республиканская номенклатура, оказавшаяся под давлением массовых выступлений, но готовая при случае использовать её в своих интересах. Беспрецедентной ситуация стала потому, что конфликты, однажды возникнув, продолжали развиваться. Затяжной характер конфликтов постепенно радикализировал массы.

Образование в 1923 году в составе Азербайджанской ССР территориальной автономии для армянского населения Нагорного Карабаха (Нагорно-Карабахская автономная область), при существовании отдельной Армянской республики – Армянской ССР, неизменно сохраняло угрозу сепаратизма и конфликтный потенциал в отношениях между двумя народами. Существование двух этнически идентичных армянских национальных образований в рамках одного государства, т.е. Советского Союза, да ещё по соседству, было аналогично мине замедленного действия, которая обязательно должна была взорваться.

До 1980-х годов, не считая отдельных единичных случаев роста всплеска напряженности, в основном инициированных из Армении и выраженных в сборе подписей и обращений армянской интеллигенции в адрес союзного руководства, а также столкновений на бытовом уровне, имевших место между армянами и азербайджанцами в Нагорном Карабахе, советским властям удавалось, держа руку на пульсе, не давать выход информации об этих фактах за пределы границ автономии, а также на страницы союзной печати. В межнациональных отношениях Кремль действовал жестко, методом устрашения, тем самым контролируя мир, добрососедство между армянами, грузинами, азербайджанцами и многими другими народами и этносами на протяжении десятилетий. Это обеспечивалось не только неотвратимостью наказания того, кто преступил законы сосуществования в едином советском доме. За

Союзом признавалась роль объективного третейского судьи. И он эту роль худо-бедно выполнял достаточно объективно. Однако горбачевская перестройка лишила Союз его эффективного оружия - опоры на силу, заменив ее ссылками на несуществующую демократию. А роль объективного третейского судьи Михаил Сергеевич подменил политикой равноудаленности. В результате, получилось, что нарушитель мира и закона виноват в той же мере, что и тот, чей покой нарушен дерзкими, необоснованными претензиями на исторические земли. Эта логика и подвела к уравниванию в правах и агрессора, и его жертвы.

В ходе последней фазы конфликта, начавшейся во второй половине 80-х годов XX века, армяно-азербайджанский территориальный конфликт впервые вырвался на страницы союзной и республиканской прессы, выйдя тем самым из латентного состояния и став объектом широкого обсуждения. Впервые, начиная с 1920-х годов, не в закрытых кабинетах или в ходе застолий, а открыто на официальном уровне было выдвинуто требование изменить административно-территориальное устройство советского государства, являвшееся одной из главных истин, на которых держался "нерушимый союз". Одновременно, впервые руководство Армении, наряду с политической поддержкой сепаратистского движения в Нагорном Карабахе, предприняло конкретные юридические шаги по воссоединению НКАО с Арменией. Требование о передаче НКАО Армении идеологически базировалось, во первых, на мифической армянской исконности Карабаха, и , во -вторых, на праве нации на самоопределение, однобоко раздутым и вырванным из системы конституционных принципов советского государства, включавших также уважение территориальной целостности республик. Вся пропагандистская риторика сепаратистского движения старательно встраивалась в контексты идеологических процессов перестройки. А именно, критическое переосмысление истории СССР использовалось для распространения надуманных утверждений о том, что якобы Сталин в 1921 году «отдал» Карабах Азербайджану. Идеи демонтажа командно-административной системы в СССР, активно обсуждавшиеся в обществе переносились на национально-государственное устройство Советского Союза и использовались для обоснования пересмотра территориально-правового статуса НКАО. Критика социально-экономических проблем советского общества, в свою очередь, служила благоприятным фоном для раздувания настоящей истерии вокруг социально-экономических и национально-культурных проблем автономной области, которая на самом деле находилась в относительно лучшем состоянии по сравнению с другими горными районами Азербайджанской ССР. Пропагандистская деятельность армян подкреплялась активной политической и организаторской работой. Под руководством эмиссаров из Армении создавались организационные основы сепаратистского движения, легализовавшиеся позднее в НКАО под названиями «Крунк» и «Карабах».

Новый этап конфликта в Нагорном Карабахе стал разгораться практически с момента прихода к власти в руководстве СССР М.Горбачева. Более того, в кремлевских верхах были хорошо информированы о настроениях в Армении и Нагорном Карабахе, хорошо знали, что там происходит и что готовится, ибо там особо не скрывали своих намерений и планов, тщательно встраивая в демократическую риторику перестройки радикально-сепаратистские требования. Об этом свидетельствуют мысли, высказанные

М.Горбачевым в своих мемуарах. Горбачев отмечал: "За три года (имеется в виду период 1985-1987 годов - И.Н.) ЦК получил 500 писем о ситуации в Нагорном Карабахе. Перестройка привела в движение большие внутренние силы, начали вскрываться застарелые нарывы. Возрождаются национальные чувства, а вместе с ними и национальный экстремизм"¹⁹⁷.

Таким образом, Горбачев вынужден был признать, что задолго до начала кровавого этапа конфликта в 1988 году Москва была в курсе сложных процессов, которые происходили вокруг Нагорного Карабаха, связанных с ростом среди местных армян национального экстремизма. Москва получала об этом информацию, прежде всего, по каналам спецслужб. Ф.Д.Бобков, занимавший в те годы должность первого заместителя председателя КГБ так писал о назревавшем конфликте: « Уже два года мы били тревогу о грядущем конфликте между Арменией и Азербайджаном...В Армению была послана бригада, которая подтвердила: в Закавказье зреют межнациональные конфликты и надо принимать срочные меры. Вопрос был поставлен на обсуждение в секретариате ЦК КПСС. Однако все выводы и предложения бригады из решений убрали и сгладили остроту вопроса. Никто не хотел открыто признавать наличие конфликтов на национальной почве, что в некоторых республиках назревают социальные потрясения ...ЦК КПСС пресекал любые попытки раскрыть истину»¹⁹⁸

Партийное руководство Азербайджанской ССР также была в курсе событий, происходивших вокруг Нагорного Карабаха, и ещё задолго до начала последней кровавой фазы конфликта систематически ставило об этом в известность Москву. Об этом пишет в своей книге бывший председатель Комитета Государственной безопасности Азербайджанской ССР Вагиф Гусейнов со ссылкой на слова бывшего председателя областного отделения КГБ НКАО полковника Г.Септа: «О фактах активизации националистических проявлений регулярно докладывалось руководству, сообщалось по инстанциям. Фиксировались и случаи приезда эмиссаров из Еревана, оживление группировок, находившихся в поле зрения службы. Докладывалось, писалось начальству, неоднократно обсуждались возникающие проблемы с Кеворковым (секретарь Областного комитета партии НКАО-И.Н.). Москвичи смотрели на все это сквозь пальцы, мол, у нас тут и не такое разворачивается. Бакинское руководство ни разу не проявило должного беспокойства: ни в случае с целенаправленным распространением книги «Очаг» З.Балаяна, фактически ставшей призывом к «миацуму» (присоединение области к Армении), ни позже, когда сепаратисты ловко прикрылись лозунгами большей демократии, гласности. К февралю все было ясно. Не было бы Сумгаита, полыхнуло бы где-нибудь в другом месте». Г. Септа, как и многие другие обладатели информации о невидимых для внешнего взгляда процессах, не говорит о широком заговоре. Но он ставит вопрос о том, что сведения о подлинных настроениях и устремлениях в Армении и НКАО не могли не стекаться в единый Центр — Москву. Ни он, ни другие не чувствовали обеспокоенности московского начальства. Инертно вели себя партийные органы в Баку¹⁹⁹.

¹⁹⁷ Горбачев М.С. Жизнь и реформы. Книга 1, Москва, 1995, с.506

¹⁹⁸ Бобков Ф. КГБ и власть. Москва, 2009, с. 298-299.

¹⁹⁹ Гусейнов В. Больше, чем одна жизнь. Книга 2. Москва, 2013, с.118-119

После трагических событий в Сумгаите 27-28 февраля 1988 года, спровоцированных советскими спецслужбами в тандеме с армянскими националистами, в ходе которых погибло 32 человека (26 армян и 6 азербайджанцев), конфликт перешел в кровавую плоскость. Развернулась антиазербайджанская пропагандистская компания в прессе уже во всесоюзном и международном масштабе с использованием умело смоделированного образа азербайджанской нации. Азербайджан же благодаря этим усилиям стал восприниматься не иначе как агрессивная, реакционная, непримиримая сторона межнационального конфликта.

В Кремле считали, что очередная армянская возня вокруг идеи передачи Нагорного Карабаха Армении будет заглушена традиционными методами профилактического воздействия местных партийных и правоохранительных органов и, наконец, сменой руководителей республик. Однако новому партийному руководителю Азербайджана в лице А.Везирова, назначенному на этот пост в мае 1988 года, не хватило тактической гибкости, мудрости при решении Карабахской проблемы и проблемы беженцев из Армении. Он не сумел политически консолидировать азербайджанское общество на почве солидарности народа и власти. В результате обострения конфликта начался исход азербайджанцев из Нагорного Карабаха и Армении, а армян из Азербайджана. Таким образом, в воронку конфликта оказалась вовлечена еще большая масса людей, значительно расширилась география пространства конфликта с перспективой превращения в непосредственную зону столкновений Баку и всех тех населенных пунктов Азербайджана, где проживали армяне и где стихийно оседали беженцы из Армении.

Начиная с мая 1988 года в Баку начались митинги, которые деморализовали жизнь в республике, привели к простоям работы многих предприятий, учебных заведений. На митингах, которые охватили столицу республики выдвигались в основном требования о защите суверенитета и территориальной целостности республики. Таким образом, на начальном этапе национально-демократическое движение в Азербайджане начиналось на Карабахской волне.

Начиная с 17 ноября 1988 года митинг на главной площади столицы (в то время носил им.В.Ленина, а позже «Свободы») стал бессрочным. Волнения среди населения подхлестывались очередной волной беженцев, продолжавших прибывать из Армении. Люди вновь и вновь требовали твердых гарантий безопасности для азербайджанского населения Армении, восстановления правопорядка в НКАО и обеспечения территориальной целостности республики. В этих условиях властям пришлось идти на крайнюю меру – было решено вводить особое положение, установить в столице и некоторых других местах комендантский час. Это был серьезный политический шаг, означавший признание кризиса власти, оказавшейся и в самом деле неспособной вести публичный диалог с народом, контролировать сложную социально-политическую ситуацию в республике.

Двусмысленная позиция Кремля все больше провоцировал ожесточенную полемику между конфликтующими сторонами, вызывая рост недоверия к центральным властям с обеих сторон. В итоге автономная область полностью вышла из-под контроля не только Баку, но и Москвы. К концу 1989 г. стало очевидным, что линия,

проводившаяся ЦК КПСС в карабахском вопросе, не только не дала положительных результатов, но и обернулась серьезными политическими просчетами и потерями.

В конце декабря 1989 года с советско-иранской границы в Баку стали поступать сообщения, одно тревожнее другого. Случилось то, во что никак не могли (а может, не хотели) поверить ни в Баку, ни в Москве, - государственная граница СССР была разрушена на десятках километров, многие тысячи людей по обе стороны Араза встретились, не веря собственным глазам, что такое возможно. Однако разбор железобетонной стены между Восточным и Западным Берлином Москва называла новым мышлением, а разбор в Нахичевани и Джалилабаде колючей проволоки, проходящей на расстоянии 0,5 км от границы, стала называть устремлением экстремистов. Именно после этих событий в Москве поняли, что в одной из союзных республик возникла угроза выхода из состава СССР, и события перешли в драматическую стадию. На заседании Политбюро ЦК КПСС 2 января 1990 года председатель КГБ СССР В.Крючков, касаясь событий в Азербайджане, отмечал: «Развитие ситуации приобрело непредсказуемый характер. В Джалилабаде власть перешла к так называемому Народному фронту. Происходит фактическое разрушение государственной границы. Необходима помощь пограничникам со стороны армии. Образована Комиссия по межнациональным отношениям». На следующий день, 3 января на совещании в Ново-Огареве, касаясь ситуации сложившейся в стране, Горбачев обещал: "Считаю своей главной задачей провести страну через перестройку без гражданской войны. Жертвы неизбежны. Там и здесь кого-то убивают, но это стихийно, от этого никуда не денешься. Другое дело – подавлять силой, оружием. Этого от меня не дождутся"²⁰⁰.

В связи со сложившейся обстановкой, некоторые члены ЦК КП Азербайджана выступили с резкой критикой политики Кремля. В своём выступлении на партийно-хозяйственном активе 8 января 1990 года секретарь ЦК КП Азербайджана Гасан Гасанов (ныне посол Азербайджанской Республики в Польше -И.Н.) отмечал: «При всей значимости всех прочих проблем мы не сможем вывести республику из сложившегося состояния, не разобравшись в первую очередь в уроках и ошибках Карабахского кризиса, не определив методы его решения. Проводимые под знаменем территориальной целостности забастовки на предприятиях Монголии мы называем справедливым делом. Аналогичные забастовки на предприятиях Азербайджана - действиями антиперестроечных сил. Мы недоумеваем, почему страна не знает, что карабахский конфликт возник в силу исторических территориальных амбиций Армении, что первыми погибшими жертвами были азербайджанцы, что первыми беженцами стали азербайджанцы... 160 тысяч азербайджанцев в сопровождении убийц, насилия и разбоя, морально униженные и нравственно ущемленные, полностью изгоняются из Армении. Самолетами, вертолетами, вагонами, рефрижераторами, невзирая на наличие там военной комендатуры, в НКАО завозится оружие. Оно активно используется. Происходят вооруженные агрессии». В заключении своего выступления Г.Гасанов призвал руководство страны вернуться в конституционное

²⁰⁰ В Политбюро ЦК КПСС. По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Сост. А. Черняев (рук. проекта), А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2008, с.571

поле, а именно «направить всю силу советской Конституции, силы наших законов, силу Устава КПСС на немедленное, неукоснительное устранение территориальных притязаний Армении к Советскому Азербайджану»²⁰¹.

Однако, поступавшие из Нагорного Карабаха информация уже напоминала военные сводки. Начались нападения со стороны Армении на азербайджанские села в Нахичевани. Армянскими террористами были опустошены 10 азербайджанских сел в Губатлинском районе. Под постоянным обстрелом находился Лачинский район. В Степанакерте (Ханкенди) состоялось нападение на автобус с азербайджанскими пассажирами. Были зафиксированы обстрелы азербайджанских сел из пусковых установок Алазань. Это вынудило Москву ввести 15 января 1990 года в НКАО чрезвычайное положение. Однако эти акты ещё более обострили ситуацию в столице республики, где в это время шли митинги с открытыми требованиями об отставке партийного руководства республики. В отдельных районах Баку были зафиксированы случаи нападения на армянские квартиры. То есть повторялся сценарий сумгаитской провокации 1988 года.

Уже начиная с января 1990 года в Баку, постепенно из Москвы стали направляться эмиссары различных рангов, которые фактически взяли в свои руки управление республикой. В своих выступлениях по республиканскому телевидению и на митингах они убеждали народ, что в городе не будет введено чрезвычайное положение, не войдут войска, и все требования митингующих будут выполнены. Однако уже 19 января 1990 году в Баку прибыли министр обороны Д.Язов, министр внутренних дел В.Бакатин, уже здесь находились заместитель председателя КГБ СССР Г.Агеев, командующий внутренними войсками СССР Ю. Шаталин, командующий воздушно-десантными войсками генерал В.Ачалов. То есть все шло к проведению карательной операции, которое тщательно скрывали от населения, а за несколько часов до ввода войск сотрудники группы «Альфа» вообще организовали взрыв энергоблока республиканского телевидения, которое привело к прекращению телевидения. Описывая последние часы перед трагедией и то, как принималось решение о введении чрезвычайного положения в Баку, пресс-секретарь Михаила Горбачева Андрей Грачев в своих воспоминаниях писал: «Горбачёв покорился традиционной участи правителя империи – в Баку на усмирение беспорядков были откомандированы Д.Язов и В.Бакатин. Напутствуя их, В.Крючков и даже А.Яковлев говорили о необходимости преодолеть «синдром Тбилиси» и проявить «твёрдость». Министры потребовали не только устного поручения главы государства, но и юридического мандата: указа о введении чрезвычайного положения. Горбачёв попробовал было, как в случае с Карабахом, укрыться за фразой «будете действовать по обстановке», но, когда оба министра отказались без указа вводить войска, он решился: «Летите, указ придет следом». И, сняв телефонную трубку, сказал Лукьянову: «Анатолий, давай текст»²⁰².

19 января 1990 г. Михаил Горбачёв без ведома Верховного Совета Азербайджанской ССР подписал указ «О введении чрезвычайного положения в Баку» с 00:00 часов 20

²⁰¹ Балаев А., Мирза Р. События 20 января. Документы, позиции, комментарии (1990-2000). Баку, 2000, с.45-55

²⁰² Грачев А. "Горбачёв. Человек, который хотел, как лучше...". Москва, 2001, с.136

января. Из-за взрыва энергоблока на республиканском телевидении ни по телевидению, ни по радио не удалось довести до сведения населения указ о введении чрезвычайного положения. Таким образом, воинские подразделения без предупреждения в ночь с 19 на 20 января перешли в наступление на Баку.

Генерал Александр Лебедь, который принимал участие в Бакинской военной операции в качестве командира воздушно-десантной дивизии, позже вспоминал: «Самолёт, в котором я летел, приземлился в густых сумерках на аэродроме Кала, в 30 километрах от Баку... Задача — взять двухмиллионный город — милая и простенькая. В соответствии с установкой и взяли город Баку — пропахали и проутюжили танками все, что встречалось на пути, вместе с людьми, естественно. А это всё-таки не сапёрные лопатки, сравнительно недавно применённые десантниками в Тбилиси»²⁰³.

В заключении комиссии Верховного Совета Азербайджанской Республики, созданной 21 января 1990 года и расследовавшей эту трагедию, указывалось, что в результате операции по захвату города погибли 131 человек, из них — 117 азербайджанцев, 6 русских, 3 евреев, 3 татар. Среди них — 124 мужчин, 7 женщин и 7 несовершеннолетних детей. В ту ночь погибли два сотрудника скорой помощи при исполнении своих служебных обязанностей. Кроме этого, в ходе военной операции было ранено 744 человека, 4 человека пропали без вести, 400 было арестовано²⁰⁴.

22 января состоялась похоронная процессия в память о погибших во время событий в Баку. В ней приняли участие свыше 1 млн. человек. На территории, прилегающей к площади Азадлыг, и на стенах перед зданием ЦК, появились надписи: «Тбилиси, Баку. Какой город будет расстрелян следующим?», «Горбачёв, ты палач, ты лжец, ты враг перестройки», «Палач Язов, вон из Азербайджана». Похоронная процессия сопровождалась массовым сожжением партийных билетов.

Вокруг событий в Баку была образована жёсткая информационная блокада. Более месяца после событий не работала республиканское телевидение. Не издавались местные газеты. Распространяемые в те дни в Азербайджане номера центральных газет «Правда», «Известия», «Красная звезда» и другие издания центральной печати отличались от номеров, распространявшихся в Москве и в других городах СССР. Материалы номеров центральной печати, направленные против республики, широкие кампании в связи с военной операцией по «всенародной защите» Баку, не включались в номера этих же изданий, печатавшихся в Баку. Газета «Правда», являвшаяся идеологическим рупором Советской империи, 22 января писала: «Заявления о якобы гибели женщин и детей в результате мер, принятых для введения чрезвычайного положения, носят открыто провокационный характер. Следует ещё раз повторить: это преднамеренная ложь! Их цель — поднять население против Советской Армии и правоохранительных органов»²⁰⁵. В советской печати такие расхождения были отмечены впервые.

Первым в прорыве информационной блокады вокруг событий в Баку стало выступление в Постоянном представительстве Азербайджана в Москве 21 января 1990

²⁰³ Лебедь А.И. За державу обидно... Москва, 1995, с.289-290

²⁰⁴ Балаев А., Мирза Р. Там же, с.190-191

²⁰⁵ Газета «Правда», 22.01.1990.

года бывшего члена Политбюро ЦК КПСС Гейдара Алиева, который подверг критике лиц, совершивших этот инцидент, заявив, что считает этот акт противозаконным. В своем выступлении Г.Алиев раскрыл ошибки, допущенные кремлевским и республиканским руководством в Карабахском вопросе, который стал основной причиной трагических событий в Баку. Фактически это выступление Г.Алиева положило начало его возвращению в большую политику после отставки в 1987 году.

Ровно через год после Баку эти события, но в меньшем масштабе, повторились в Вильнюсе. Однако ни события апреля 1989 г. в Тбилиси, с числом жертв 18 человек, ни события января 1991 г. в Вильнюсе, с числом жертв 13 человек, не идут ни в какое сравнение с событиями в Баку. Дело не в числе жертв, а в масштабах и формах проведения операции.

С этой точки зрения события в Баку 20 января 1990 г. по масштабу и стратегической направленности сопоставимы с военными операциями советской армии в Венгрии 1956 г. и Чехословакии 1968 г. Победа Советской армии при захвате города оказалась «пирровой победой». После военной операции в Баку коммунистический режим в республике потерпел полный крах и Азербайджан твердо встал на путь восстановления своей независимости.

Streszczenie:

W oparciu o dowody bezpośrednich uczestników wydarzeń, artykuł rozważa przyczyny tragicznych wydarzeń z 20 stycznia 1990 r. w Baku. Autor dochodzi do wniosku, że głównymi przyczynami tragicznych wydarzeń z 1990 r. Był ruch separatystyczny w Górskim Karabachu, aby przyłączyć się do tego terytorium do armeńskiej SRR, a także starania przywódców radzieckich o stłumienie narodowego ruchu Azerbejdżanu w celu ochrony integralności terytorialnej republiki. Pod względem skali i formy operacja armii radzieckiej w Baku 20 stycznia 1990 r. Była porównywalna z operacjami wojskowymi na Węgrzech w 1956 r. I Czechosłowacji w 1968 r. Zwycięstwo armii radzieckiej podczas zdobycia miasta okazało się „Pyrrhic”. Po operacji wojskowej w Baku, upadku ZSRR Po operacji wojskowej w Baku reżim komunistyczny w republice całkowicie się rozbił, a Azerbejdżan zdecydowanie stanął w obronie niepodległości.

Słowa kluczowe:

Azerbejdżan, Armia Radziecka, Baku, Republika, Górski Karabach

Key words:

Azerbaijan, Soviet Army, Baku, Republic, Nagorno-Karabakh

Bibliografia:

1. М.С. Горбачев, Жизнь и реформы [Life and Reforms]. Книга 1, Москва, 1995, с.506.
2. Ф. Бобков, КГБ и власть [KGB and Power]. Москва, 2009, с. 298-299.
3. В. Гусейнов, Больше, чем одна жизнь [More than One Life]. Книга 2. Москва, 2013, с.118-119.
4. В Политбюро ЦК КПСС. По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Сост. А. Черняев (рук. проекта), А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2008, с.571.
5. А.Балаев, Р.Мирза, События 20 января. Документы, позиции, комментарии (1990-2000) [20 January Events. The Documents, Views, Comments (1990-2000)]. Баку, 2000, с.45-55.
6. А.Грачев, Горбачёв. Человек, который хотел, как лучше... [Gorbachev. The Man who wanted to do what is for the better]. Москва, 2001, с.136
7. А.И. Лебедь, За державу обидно... [It hurts for the state]. Москва, 1995, с.289-290.
8. Газета «Правда», 22.01.1990

Czarny Styczeń – reakcja zachodniego świata

Przedmiotem niniejszego artykułu jest reakcja zachodniego świata na masakrę cywilnych mieszkańców Baku dokonaną przez armię radziecką, która miała miejsce 19/20 stycznia 1990 r. i przeszła do historii, jako „Czarny Styczeń”. Większość zdarzeń, także te dotyczące funkcjonowania państw, czy relacji międzynarodowych jest rozpatrywana ze względu na ich faktyczny charakter (obiektywna ocena wydarzeń). Bardzo jednak istotną perspektywą, zwłaszcza w sferze jaką zajmują się nauki o polityce, jest spojrzenie na dane zjawisko w kontekście reakcji na nie innych podmiotów, jej (reakcji) charakteru (biorąc pod uwagę różne czynniki) oraz przyczyn. Wskazana perspektywa ma bardzo istotne znaczenie, zwłaszcza w momencie zachodzenia danego zjawiska. Podkreślić należy jednak jej dużą wagę także w procesie badawczym analizowanych wydarzeń, gdyż jedynie osadzając wspomniane zjawiska w kontekście otaczającej rzeczywistości, możemy w pełni je poznać i określić ich charakter. Jak więc widać tytułowa problematyka jest bardzo istotna dla kwestii badań nad tym, co miało miejsce w Baku, 19/20 stycznia 1990 r. Jest ona tym ważniejsza, że początkowa reakcja Zachodu była odwrotna niż ta, jakiej można się było spodziewać po tak tragicznych wydarzeniach. Powyższe elementy oraz fakt, iż sama problematyka dotycząca wspomnianych wydarzeń jest stosunkowo rzadko poruszana przez polskich naukowców, (choć w mniejszym stopniu także europejskich i światowych) jak też praktyczny brak prac badawczych dotyczących kwestii reakcji świata na to, co miało miejsce podczas „Czarnego Stycznia” powodują, iż badania dotyczące tytułowej kwestii będą stanowiły istotny wkład nie tylko w polską naukę, ale również w badania europejskie i światowe.

W artykule postawione zostały następujące pytania badawcze: dlaczego świat zachodni, a zwłaszcza jego najistotniejsi przedstawiciele, jak m.in. USA, Wielka Brytania czy Włochy nie wspierał (choćby werbalnie) narodu azerbejdżańskiego w krytycznych chwilach „Czarnego Stycznia”, a często odwrotnie, wyrażał aprobatę dla działań reżimu komunistycznego rządzącego w ZSRR?; jakie były przyczyny zmian, (post-factum) w podejściu do tamtych wydarzeń? oraz jaki jest ostateczny bilans odnośnie roli Zachodu w kwestii „Czarnego Stycznia”

W odpowiedzi na wskazane pytania pomocna będzie weryfikacja następującej hipotezy badawczej: *reakcja państw i mediów zachodnich, w dużej mierze wspierających działania ZSRR na terytorium Azerbejdżańskiej SRR była głównie wynikiem wcześniejszych działań Związku Radzieckiego – blokady informacyjnej, zastosowanej na długo przed wydarzeniami zwanymi Czarnym Styczniem i propagandy ZSRR ukazującej nieprawdziwy obraz Azerbejdżan, jako strony inicjującej konflikt z Armeńską SRR i stosującej przemoc wobec Ormian. Powściągliwość, a nawet aprobatę wyrażoną przez dużą część państw Zachodu, wobec krwawej interwencji wojsk radzieckich w Azerbejdżańskiej SRR nie byłaby*

jednak faktem, gdyby nie postrzeganie przez państwa zachodnie, relacji z ZSRR jako priorytetowych oraz obawy, iż krytyka działań M. Gorbaczowa - w opinii Zachodu prowadzącego korzystną dla tego bloku politykę, mogłaby doprowadzić do osłabienia jego pozycji w państwie. Wskazana sytuacja zaczęła się jednak zmieniać ze względu na ujawnienie już pod koniec stycznia 1990 r. prawdy o tragicznych wydarzeniach, przekazanej następnie przez media, światowej opinii publicznej. W ostatecznym bilansie rola Zachodu w tej kwestii była neutralna.

Ze względu na ograniczenia objętościowe artykułu i kwestie merytoryczne, zastosowany został ogranicznik czasowy – rozpatrywany jest okres od 19 stycznia 1990 r. do momentu upowszechnienia pierwszych informacji ukazujących prawdę o „Czarnym Styczniu” i zmiany stanowiska odnośnie powyższych zdarzeń przez najważniejsze państwa Zachodu. Wynika to z faktu, iż wskazany okres jest kluczowy dla badania i zrozumienia tytułowej problematyki. W następnych latach, aż do dnia dzisiejszego obserwowana jest kontynuacja zaistniałej wówczas tendencji. Podjęte badania (ogranicznik terytorialny) ograniczają się do terytorium ZSRR, a zwłaszcza będącej jego częścią Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej oraz najistotniejszych państw Zachodu. Wskazane podmioty są najważniejsze dla badanej problematyki gdyż przesądzają o jej charakterze. Zastosowanie ogranicznika przedmiotowego wynika z faktu, iż badana jest głównie opinia mediów i polityków najistotniejszych państw zachodnich. Poza kwestiami objętościowymi, takie podejście uwarunkowane jest tym, iż to te kwestie są najistotniejsze biorąc pod uwagę decyzje polityczne wskazanych podmiotów (państw).

Interwencja wojsk radzieckich w Baku 19/20 stycznia 1990 r.

Na wstępie należy odnieść się do samych wydarzeń znanych jako „Czarny Styczeń”. Prawdziwą przyczyną zbrodniczych działań armii radzieckiej była chęć zdławienia działalności opozycyjnego Ludowego Frontu Azerbejdżanu, oraz nastrojów narodowościowych panujących wśród Azerbejdżan mających na względzie obronę integralności terytorialnej Azerbejdżańskiej SRR²⁰⁶. Spowodowane one były w dużej mierze wcześniejszymi wydarzeniami. 20 lutego 1988 r. władze Górskiego Karabachu będącego częścią Azerbejdżańskiej SRR złożyły wniosek o przyłączenie do Armeńskiej SRR. 1 grudnia 1989 r. Rada Najwyższa wskazanej republiki ogłosiła włączenie powyższego regionu w jej skład. Na przełomie listopada i grudnia 1988 r. uzbrojone grupy mieszkańców (Ormian) Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, przy wsparciu Partii Komunistycznej Armenii i władz republikańskich wypędziły ok. 200 000 Azerbejdżan, zamieszkujących wskazaną republikę. W trakcie tego proceduru zginęło 216 osób w tym 57 kobiet, 5 niemowląt i 18 dzieci²⁰⁷. Pozostawiając cały dobytek, tłumy uchodźców trafiły w większości do Baku. Oburzenie Azerbejdżan wywołały zarówno same wydarzenia jak i całkowity brak

²⁰⁶ А. Джамиль оглу Гулиев, *Черный январь: мы должны знать всю правду*, [w:] Версии.com, za: <http://versii.com/news/374710/> (10.03.2020).

²⁰⁷ S. Kolarz, *Status prawny Górskiego Karabachu – porównanie ze statusem prawnym Kosowa* [w:] „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis”, 2016, vol. 5 (1), s. 122.

reakcji władz centralnych ZSRR²⁰⁸. Pozostawienie przez Kreml obywateli Związku Radzieckiego (Azerbejdżan) bez obrony przed wskazanymi praktykami spowodowało zerwanie identyfikacji większości mieszkańców Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej ze Związkiem Radzieckim, który przestawał być postrzegany jako własne państwo.

Interwencję wojsk radzieckich poprzedziło przybycie do Baku 19 stycznia 1990 r. Dmitrija Jazowa Ministra Obrony ZSRR oraz Wadima Bakatina Ministra Spraw Wewnętrznych ZSRR, którzy mieli na miejscu kierować działaniami sił radzieckich. W tym samym czasie działalność rozpoczęły jednostki specnazu, co miało miejsce jeszcze przed wprowadzeniem stanu wyjątkowego, który miał obowiązywać od północy 20 stycznia 1990 r.²⁰⁹ Od samego początku władze radzieckie równoległe z interwencją prowadziły działania mające na celu niedopuszczenie do ujawnienia prawdy o „Czarnym Styczniu”. Z tego względu 19 stycznia 1990 r. grupy szturmowe „Wypieł” i „Alfa” wysadziły w powietrze bloki energetyczne telewizji azerbejdżańskiej. Zaaranżowane przez władze, chuligańskie zachowania mające miejsce tuż przed działaniami wojsk radzieckich jak rabunki, podpalenia samochodów itd. posłużyły natomiast, jako oficjalny powód prośby władz lokalnych do władz centralnych, o interwencję zbrojną. Około północy rozpoczęły się działania 26 tysięcy żołnierzy²¹⁰. Do Baku wjechały czołgi, a od morza nastąpił desant floty kaspijskiej²¹¹. Wojsko wyposażone było w niedozwoloną przez umowy międzynarodowe amunicję, o zmienionym środku ciężkości, co zwiększa śmiertelność wśród postrzelonych osób. Do działań użyte zostały także śmigłowce wojskowe. Celem byli całkowicie zaskoczeni cywile – mieszkańcy Baku. Żołnierze strzelali bez ostrzeżenia do przypadkowych osób – przechodniów, ludzi chcących przeparkować samochód czy zaniepokojonych hałasem, obserwujących z okien wydarzenia. Niektórzy zginęli pod gąsienicami czołgów²¹². M.in. kilku naukowców jadących samochodem na Uniwersytet poniosło śmierć, gdy został on zmiążdżony przez pojazd pancerny. O bezwzględności i innych intencjach działań wojska niż deklarowane – zaprowadzenie porządku w mieście, rzekomo opanowanym przez grupy wandali i chuliganów, świadczy też odcięcie prądu w szpitalach, co w dużej mierze utrudniło, a czasami uniemożliwiło pomoc rannym. Zwolniony został także personel pogotowia. Obserwowano przypadki wandalizmu i kradzieży interweniujących żołnierzy. W celu ukrycia popełnionych zbrodni wiele ciał zostało spalonych. Stąd oprócz ofiar i rannych odnotowano

²⁰⁸ P.A. Goble, *Black January in Baku – the time and place the Soviet Union died*, za: <http://euromaidanpress.com/2019/01/22/black-january-in-baku-the-time-and-place-the-soviet-union-died/> (14.03.2020).

²⁰⁹ Istotną kwestią jest też fakt, iż informacja o wprowadzeniu stanu wyjątkowego została podana do publicznej wiadomości dopiero o godz. 5:30, 20 stycznia 1990 r.

²¹⁰ Duża część interweniujących żołnierzy była pochodzenia ormiańskiego, co było celowym działaniem władz centralnych, mającym na celu zwiększenie brutalności interwencji.

²¹¹ P. Kwiatkiewicz: *Przemiany polityczne w Azerbejdżanie. Od republiki radzieckiej do współczesnego państwa*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013, s. 169-171.

²¹² А. Джамиль оглу Гулиев, *Черный январь*, op. cit.

też wiele osób zaginionych²¹³. Łącznie zabitych zostało co najmniej 133 osoby, 611 zostało rannych²¹⁴, a 400 uznano za zaginione²¹⁵.

Pierwsze reakcje Zachodu na wydarzenia „Czarnego Stycznia”

Przechodząc do szczegółowej analizy reakcji Zachodu na wskazane wyżej wydarzenia należy stwierdzić, iż dominowało stwierdzenie, że jest to wewnętrzna sprawa Związku Radzieckiego, jak powiedział m.in. włoski Minister Spraw Zagranicznych D. Michelsa. Chociaż, już takie podejście budzi niezrozumienie i pytanie o troskę państw zachodnich o prawa człowieka, to trzeba wskazać, że rządy najważniejszych członków bloku zachodniego nie poprzestały na takim stwierdzeniu. Amerykański Prezydent George Bush zaznaczył, że Gorbaczow wykonał "niezwykłą pracę" w radzeniu sobie z sytuacją w Azerbejdżanie, starając się w ten sposób usprawiedliwić represyjną działalność Kremla. M. Tatuiler Rzeczniczka Departamentu Stanu USA, wypowiadając się w imieniu tego państwa stwierdziła, że działania podjęte przez władze ZSRR miały na celu utrzymanie pokoju między dwoma wojującymi stronami. W podobnym tonie wyrażała się przedstawicielka innego ważnego państwa świata zachodniego – Premier Wielkiej Brytanii Margaret Thatcher stwierdziła, przemawiając w Izbie Gmin, iż „ma wielką sympatię” do M. Gorbaczowa, ponieważ „stara się uchronić naród przed rozpadem”²¹⁶. Jak więc widać przywódcy najważniejszych państw zachodnich nie tylko, nie krytykowali ZSRR za działania przeciwko Azerbejdżanom, ale nawet pochwalali je. W podobnym tonie utrzymane były informacje w prasie zachodniej. Na łamach „Sandy Express” można było przeczytać, iż: "Szczерze mówiąc, Gorbaczow nie miał innego wyjścia, jak wysłać żołnierzy". The New York Times, w numerze, który ukazał się w dniu tragedii napisał „sytuacja w Azerbejdżanie stała się tak niebezpieczna, w opinii ogółu badanych osób, że Gorbaczow nie miał innego wyjścia, jak tylko nakazać wprowadzenie oddziałów do tego obszaru”, a 22 stycznia, pisze: "... tłumienie przez wojsko powstania etnicznego w tej republice cieszy się szerokim, jeśli nie entuzjastycznym wsparciem w kraju”. Korespondent BBC, M. Saxsmith donosi: "My w Wielkiej Brytanii, z naszym gorzkim doświadczeniem konfliktu w Irlandii Północnej, mamy wszelkie powody, by sympatyzować z przywódcą radzieckim, przed którym stoi nierozwiązywalne zadanie zachowania pokoju między dwoma wojującymi narodami za pomocą trzeciej siły, której oba nie uznają za swoją własną". „Sandy Express” pisze w artykule redakcyjnym: "Szczерze mówiąc, Gorbaczow nie miał innego wyboru, jak wysłać żołnierzy.”²¹⁷ Jak więc widać wskazane na wstępie stwierdzenie, iż zarówno rządy jak i media głównych państw zachodu wspierały styczniową interwencję M. Gorbaczowa w Azerbejdżańskiej SRR, w której zginęło sto kilkadziesiąt osób – cywili, głównie mieszkańców Baku, a kilkaset zostało rannych nie jest bezpodstawne.

²¹³ Ibidem.

²¹⁴ Н. Мусави, "Танки давили и обстреливали все подряд". Очевидцы и участники событий 1990 года в Баку вспоминают "черный январь", за: <https://www.currenttime.tv/a/azerbaizan-baku-black-january/30381785.html> (17.03.2020).

²¹⁵ А. Худиев, Кровавый «Черный январь», за: <http://ozan.ru/krovavyyj-chnyj-yanvar/> (17.03.2020).

²¹⁶ Черный январь и мир. Общество, за: <http://www.kaspiy.az/news.php?id=96536> (20.03.2020).

²¹⁷ Ibidem.

Przechodząc do wyjaśnienia przyczyn tego niezrozumiałego zjawiska, należy wskazać, iż tragiczne wydarzenia, o których mówimy miały miejsce w Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, która była częścią Związku Radzieckiego, czyli państwa niewahającego się użyć wszelkich środków do osiągnięcia własnych celów. Gorbaczow, stosując starą szkołę radziecką, dążył do tego, aby dokonana z premedytacją zbrodnia, jakiej dopuścił się na narodzie azerbejdżańskim, protestującym przeciwko nierównemu traktowaniu w stosunku do Ormian i akceptowaniu przez władze ZSRR aktów przemocy wobec poszczególnych osób oraz Azerbejdżańskiej SRR, której część Armeńska SSR chciała przyłączyć do swojego terytorium, nie wyszła na jaw. Ofiary starał się natomiast przedstawić jako winnych. Zadanie to ułatwiał fakt, iż ZSRR, jako państwo totalitarne i tak sprawowało ścisłą kontrolę nad tym, co pojawiał się w opinii publicznej. Przygotowując się jednak do tego, co stało się 19 i 20 stycznia 1990 r. już od 4 stycznia 1990 r. obcokrajowcy nie mogli wjeżdżać do Baku, co oznacza, że zachodni reporterzy nie mogli donieść o kolejnym łańcuchu niepokojów i represji. Pozostała jeszcze kwestia radia i telewizji. 19 stycznia wybuch zniszczył centrum nadawcze²¹⁸ – wielu ekspertów, m.in. z Human Rights Watch wskazuje, że były to działania władz centralnych ZSRR. W wyniku eksplozji na terenie Azerbejdżańskiej SRR nie było radia ani telewizji. Dzięki wskazanym działaniom, władze ZSRR uzyskały monopol na informację o zdarzeniach w tej republice. Jeszcze przed masakrą ludności cywilnej, władze Związku Radzieckiego podawały społeczności zachodniej, nieprawdziwe informacje, o ciągłym prześladowaniu Ormian przez Azerbejdżan, choć w rzeczywistości było odwrotnie. W ten sposób M. Gorbaczow przygotowywał warstwę propagandową swoich działań, co miało doprowadzić do pozyskania wsparcia dla nich, zachodnich rządów i mediów, a przez to i tamtejszych społeczeństw. Miały być postrzegane, jako mające na celu stabilizację otwartego konfliktu Azerbejdżańskiej SRR z Armeńską SRR wywołanego przez pierwsze ze wskazanych państw. W efekcie wspomnianych przygotowań Związek Radziecki miał odnieść podwójny sukces – zdławić ruchy społeczne, akcentujące narodową tożsamość i interes Azerbejdżan, a za swoje zbrodnicze działanie zyskać uznanie i pochwałę Zachodu. Analizując przytoczone powyżej reakcje najważniejszych państw zachodnich oraz mediów, należy stwierdzić, że drugi ze wskazanych celów, przynajmniej w okresie, zaraz po 20 stycznia 1990 r., udało się osiągnąć. Wydaje się jednak, że aby uzyskać powyższy efekt, oprócz przytoczonych działań konieczne było jeszcze oddziaływanie innych czynników. Opisana reakcja Zachodu, przyjmującego radziecką narrację, była możliwa dzięki postrzeganiu przez najważniejsze państwa tego bloku, relacji ze ZSRR, jako priorytetowej, a polityki M. Gorbaczowa, jako korzystnej dla Zachodu, co obligowało do wspierania tej postaci na arenie międzynarodowej, aby wzmocnić jego pozycję w państwie. Stwierdzenia takie popiera chociażby informacja zamieszczona w "Washington Post" z 21 stycznia, która głosi, iż: „Ponieważ konflikty etniczne i secesjonistyczne burzą Związek Sowiecki, urzędnicy amerykańscy zostali zmuszeni do uznania, że Stany Zjednoczone powinny działać na rzecz przetrwaniu prezydenta Michaiła Gorbaczowa”²¹⁹. Gdy mamy już pełną informację o tamtejszych realiach – postrzeganiu M. Gorbaczowa przez Zachód i jedynym źródle informacji o wydarzeniach w Azerbejdżańskiej SRR pochodzącym od władz ZSRR, reakcja

²¹⁸ P. Kwiatkiewicz: *Przemiany polityczne...* op.cit., s. 169-171.

²¹⁹ Черный январь..., op. cit.

Zachodu staje się bardziej zrozumiała, co nie znaczy, że akceptowalna. Z jednej strony państwa zachodnie były przekonywane przez ZSRR, że Azerbejdżanie są agresywni wobec Ormian, więc władze Związku Radzieckiego działają z pobudek humanitarnych, w obronie słabszych. Z drugiej zaś taki przekaz był pożądanym przez państwa zachodnie, gdyż usprawiedliwiał poparcie działań M. Gorbaczowa, co dla zachodu było w tamtym okresie priorytetem.

Przełamanie blokady informacyjnej – zmiana opinii Zachodu o wydarzeniach w Baku z 19/20 stycznia 1990 r.

Mimo działań władz radzieckich nie udało się całkowicie odciąć społeczności międzynarodowej od prawdziwych informacji na temat tego, co określane jest dzisiaj jako „Czarny Styczeń”. Wskazaną blokadę przełamała gazeta „Seher”. Przedstawiła ona, co naprawdę stało się 19 i 20 stycznia 1990 r. 25 stycznia 1990 r. ukazał się pierwszy nr poświęcony wydarzeniom „Czarnego Stycznia”. Opublikowany został obszerny materiał (11 stron) zawierający reportaż i zdjęcia. Aby gazeta mogła zostać wydana i rozpowszechniona, na końcu części dotyczącej tragicznych wydarzeń zamieszczona została adnotacja „Zamówienie nr 1” centralnych władz radzieckich ogłaszające stan wyjątkowy. Bezprecedensowy był nakład gazety – 2 mln. egzemplarzy przy ówczesnej populacji Azerbejdżańskiej SRR wynoszącej blisko 8 mln. Taki wynik nie został powtórzony do dzisiaj przez żadną gazetę. Aby zwiększyć zasięg oddziaływania cały nakład został rozwieziony do różnych regionów republiki i rozdany za darmo. Część osób wklejało gazetę w okna, aby jeszcze więcej czytelników mogło się z nią zapoznać. Odnotowane zostały incydenty, podczas których żołnierze radzieccy strzelali do takich okien po tym jak zgromadzeni przed nimi mieszkańcy, nie chcieli się rozejść. 3 lutego 1990 r. na łamach „Seher” ukazała się pełna lista ofiar – imiona i nazwiska. Aby oszukać cenzurę została opublikowana, jako spis kandydatów do nadchodzących wyborów²²⁰.

Wszystko to było możliwe dzięki redaktorowi powyższej gazety Mazahir Suleymanzade, który oszukując cenzurę ujawnił prawdziwe oblicze „Czarnego Stycznia”. Gazeta stała się wkrótce głównym źródłem informacji dla BBC i CNN²²¹.

Druga luka w blokadzie informacyjnej powstała w wyniku działań, paryskiego fotoreportera pochodzenia azerbejdżańskiego, Rezy Deghati. Z cząstkowych relacji w serwisach informacyjnych wynikało, iż sytuacja w Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej bardzo się komplikuje. Aby to potwierdzić skontaktował się z przyjaciółmi - Ahmedem Sale, tureckim operatorem pracującym w ZSRR dla francuskiej firmy telewizyjnej oraz wybitnym pisarzem Rustamem Ibrahimbeyov. Do Moskwy przyleciał wraz z dwoma znajomymi 21 stycznia 1990 r. Na miejscu byli też dziennikarze z CNN, ABC, CBS, NBC, Reuters i AP. Posiadali jedynie informacje o demonstracjach i wkroczeniu wojsk radzieckich do Baku. Władze ZSRR nie chcąc, aby prawda o wydarzeniach z 19/20 stycznia 1990 r. została ujawniona, a z drugiej strony, żeby uniknąć oskarżenia o jej ukrywanie

²²⁰ Tom Marsden, *Breaking the Silence How Seher newspaper broke the information blockade to report on Black January*, za: <http://www.visions.az/en/news/763/ed785d31/> (19.03.2020).

²²¹ *Ibidem*.

zastosowały wobec dziennikarzy swego rodzaju fortel. Zakomunikowały, iż w związku z faktem, że w Związku Radzieckim panuje zasada transparentności w kwestii wydarzeń w państwie, nie tylko zgadzają się na wizytę przedstawicieli światowych mediów w stolicy Azerbejdżańskiej SRR, ale dla ułatwienia zorganizują samolot dla wszystkich reporterów. Nikt poza Rezą Deghati nie domyślał się podstępu. Jak się później okazało samolot nie doleciał do Baku – pilot, nad Kaukazem oznajmił, iż zostało ono zamknięte i lądowanie odbyło się w najbliższym możliwym miejscu, czyli „przez przypadek” w stolicy Armeńskiej SRR, gdzie na reporterów czekali już zorganizowani przez radziecką prasę Ormianie, którzy przedstawili swoją wersję, w której Azerbejdżanie opisywani byli w bardzo negatywnym świetle. Dzięki temu ZSRR nie tylko nie ujawniła prawdy o „Czarnym Styczniu”, ale wręcz narzuciła własną narrację, unikając przy tym oskarżeń o utrudnianie pracy zagranicznym mediom. Dlatego tak ważna była misja R. Deghati i pozostałych dwóch osób, z którymi przyleciał z Paryża. Znając sposób działania władz na Kremlu, jako jedyni nie zdecydowali się na wskazaną propozycję. Postanowili dotrzeć do Baku lokalnymi pociągami, co zajęło im ok. 48 godz. Taki sposób dawał jednak największe szanse na dotarcie do celu (mniej kontroli niż w pociągach ekspresowych). Na miejscu byli 24 stycznia 1990 r. - udając miejscowych. Mieszkali u zorganizowanych wcześniej rodzin. Kilka niedużych kamer i aparatów zostało przeniesionych z pociągu przez podstawione osoby – aby nie zdradziły celu ich podróży w przypadku kontroli. Fotoreporterowi udało się zrobić wiele poruszających zdjęć – m.in. ze szpitali, kostnicy, czołgów na ulicach oraz wielkiego zgromadzenia na Shahidlar Hiyabani (Cmentarz Męczenników – ofiar wydarzeń Czarnego Stycznia). Po powrocie do Paryża jeszcze tego samego dnia o 20:00 wyemitowany został w telewizji materiał zmontowany z nagrań z Baku. Było to pierwsze źródło, obok wskazanego wcześniej, prawdziwych informacji o wydarzeniach w stolicy Azerbejdżańskiej SRR z 19/20 stycznia 1990 r. Zdjęcia zostały przekazane agencji mogącej przekazać je ok. 2000 czasopism i gazet na całym świecie. W efekcie informacje o zbrodniach ZSRR popełnionych na cywilnych mieszkańcach Baku zostały rozpowszechnione na całym świecie. Ponad 18 kanałów telewizyjnych i dziesiątki stacji radiowych zaprosiły uczestników ryzykownej misji do swoich programów²²².

Dzięki takim działaniom jak redaktora Mazahira Suleymanzade i fotoreportera Rezy Deghati prawda o „Czarnym Styczniu” zaczęła stopniowo dochodzić do zachodnich mediów, a za ich pośrednictwem do tamtejszych społeczeństw co było jednym z głównych czynników wpływających na zmianę opinii mieszkańców i rządów państw tej części świata o wydarzeniach mających miejsce w Baku 19/20 stycznia 1990 r.

Zakończenie

Przytoczone fakty potwierdzają stwierdzenie zawarte w hipotezie, przedstawionej na wstępie, iż: *reakcja państw i mediów zachodnich, w dużej mierze wspierających działania ZSRR na terytorium Azerbejdżańskiej SRR była głównie wynikiem wcześniejszych działań Związku Radzieckiego – blokady informacyjnej, zastosowanej na długo przed wydarzeniami*

²²² R. Deghati, B. Blair, *Black January: Baku (1990) Behind the Scenes - A Photojournalist's Perspective* [w:] Azerbaijan International spring 1998 (6.1), s. 33-37, https://azer.com/aiweb/categories/magazine/61_folder/61_articles/61_blackjanuary.html (21.04.2020).

zwanymi Czarnym Styczniem i propagandy ZSRR ukazującej nieprawdziwy obraz Azerbejdżan, jako strony inicjującej konflikt z Armeńską SRR i stosującej przemoc wobec Ormian. Powściągliwość, a nawet aproba wyrażona przez dużą część państw Zachodu, wobec krwawej interwencji wojsk radzieckich w Azerbejdżańskiej SRR nie byłaby jednak faktem, gdyby nie postrzeganie przez państwa zachodnie, relacji z ZSRR jako priorytetowych oraz obawy, iż krytyka działań M. Gorbaczowa - w opinii Zachodu prowadzącego korzystną dla tego bloku politykę, mogłaby doprowadzić do osłabienia jego pozycji w państwie. Wskazana sytuacja zaczęła się jednak zmieniać ze względu na ujawnienie już pod koniec stycznia 1990 r. prawdy o tragicznych wydarzeniach, przekazanej następnie przez media, światowej opinii publicznej. W ostatecznym bilansie rola Zachodu w tej kwestii była neutralna.

Podsumowując należy stwierdzić, iż jeden z celów interwencji radzieckiej – zniszczenie świadomości narodowej Azerbejdżan i ich dążenia do obrony swoich racji, nie został osiągnięty – można powiedzieć, że skutki były odwrotne, od zaplanowanych - Azerbejdżanie podjęli decyzję o konieczności opuszczenia ZSRR. Drugi z celów, przekonanie Zachodu o tym, że za napięcie w relacjach z Ormianami winę ponoszą Azerbejdżanie, został na krótko zrealizowany. Sukces ten wynikał jednak w dużej mierze z tego, że Zachód nie chciał krytykować M. Gorbaczowa, uważając że jego polityka jest korzystna dla Zachodu. Jednak po rozpadzie ZSRR, gdy wskazany powód już nie był aktualny, a prawdziwych informacji na temat „Czarnego Stycznia” było coraz więcej, opinia Zachodu zaczęła stopniowo zmieniać się na korzyść Azerbejdżanu. Można więc powiedzieć, że w ostatecznym rozrachunku, działania władz centralnych ZSRR z 19 i 20 stycznia, zarówno w sferze taktycznej – złamanie ducha narodowego Azerbejdżan jak i informacyjnej – narzucenie narracji o wskazanych wydarzeniach stawiającej w negatywnym świetle mieszkańców Baku i usprawiedliwiającej działania radzieckie, dodatkowo przedstawione w zdeformowanym na korzyść Kremla kształcie, poniosły całkowitą klęskę.

Streszczenie:

Artykuł dotyczy reakcji świata zachodniego na interwencję wojsk radzieckich w Baku w dniach 19/20 stycznia 1990 r., która przeszła do historii jako „Czarny Styczeń”. Autor próbuje odpowiedzieć na pytanie, dlaczego opinia zachodnich mediów i rządów była nieprzychylna mieszkańcom Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, pomimo faktu, iż to Azerbejdżanie byli ofiarami a władze centralne ZSRR i wojsko sprawcami oraz co spowodowało zmianę w tym względzie w późniejszym okresie. Tekst składa się z trzech części. W pierwszej w skróty przedstawione zostały wydarzenia dotyczące działań Kremla i armii radzieckiej w ASRR w dniach 19/20 stycznia 1990 r. Kolejna poświęcona jest pierwszym reakcjom świata zachodniego na wskazane wydarzenia. W trzeciej Autor koncentruje się na dalszej perspektywie, związanej ze zmianą postrzegania przez Zachód, interwencji władz centralnych ZSRR w Baku na początku 1990 r. Takie ujęcie badanej problematyki pozwoliło odpowiedzieć na wskazane wyżej pytanie i zweryfikowanie związaną z nim hipotezy badawczej.

Słowa kluczowe:

Azerbejdżańska Socjalistyczna Republika Radziecka, Związek Radziecki, Baku, „Czarny Styczeń”, opinia świata zachodniego, blokada informacyjna

Key words:

Azerbaijani Soviet Socialist Republic, Soviet Union, Baku, "Black January", Western world opinion, information blockade

Bibliografia:

1. Ариф Джамиль оглу Гулиев, *Черный январь: мы должны знать всю правду*, [w:] *Версии.com*, za: <http://versii.com/news/374710/> (10.03.2020).
2. Азер Худиев, Кровавый «Черный январь», za: <http://ozan.ru/krovavyj-chernyj-yanvar/> *Черный январь и мир. Общество*, za: <http://www.kaspiy.az/news.php?id=96536>
3. *Черный январь и мир. Общество*, za: <http://www.kaspiy.az/news.php?id=96536>
4. Н. Мусави, *"Танки давили и обстреливали все подряд". Очевидцы и участники событий 1990 года в Баку вспоминают "черный январь"*, za: <https://www.currenttime.tv/a/azerbaizan-baku-black-january/30381785.html>
5. P.A. Goble, *Black January in Baku – the time and place the Soviet Union died*, za: <http://euromaidanpress.com/2019/01/22/black-january-in-baku-the-time-and-place-the-soviet-union-died/> (14.03.2020).
6. P. Kwiatkiewicz: *Przemiany polityczne w Azerbejdżanie. Od republiki radzieckiej do współczesnego państwa*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013, s. 169-171.
7. R. Deghati, B. Blair, *Black January: Baku (1990) Behind the Scenes - A Photojournalist's Perspective* [w:] *Azerbaijan International* spring 1998 (6.1) , s. 33-37, https://azer.com/aiweb/categories/magazine/61_folder/61_articles/61_blackjanuary.html
8. S. Kolarz, *Status prawny Górskiego Karabachu – porównanie ze statusem prawnym Kosowa* [w:] „*Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis*”, 2016, vol. 5 (1), s. 122.
9. T. Marsden, *Breaking the Silence How Seher newspaper broke the information blockade to report on Black January*, za: <http://www.visions.az/en/news/763/ed785d31/>

Newspapers as the first draft of history. (The NYT coverage of Nagorno-Karabakh Conflict: 1988-1991)

Serving as one of the primary sources of information, newspapers always played an important role in drafting history. Digitization of newspaper archives since the early 2000s opened tremendous opportunities for historians as well as amateur scholars. On the one side, the new opportunities facilitated research activities, but, on the other side, they unveiled new challenges, for everybody could henceforth claim to be a historian or make the slightest contribution to the history using newspaper archives as a primary source. Yet there is the question casting doubt on the reliability of newspapers articles as a primary source, and the extent to which researchers can utilize digitized archives.

While researching the coverage of Nagorno-Karabakh conflict in the American media, I tried, through the use of NYT archive collection, to provide an answer to the main research question – to what extent could newspaper archives benefit to drafting history? What are the advantages and disadvantages of such draft for historiography?

In 1988, following three years since the inception of glasnost, the perestroika entered a new dangerous phase, which could be characterized as a pre-independence period. Consequently, the present research covers a three-year pre-independence period that coincides with the outbreak of protests that later ushered two USSR republics into the Nagorno-Karabakh Conflict, and lasts until 1991 when those conflicting republics gained independence.

Erupted in 1988, the Nagorno-Karabakh Conflict, that heralded unrests and instability on the south-western periphery of the Soviet Union, immediately caught the attention of the US media, particularly the NYT. A series of features on the South Caucasus, also known as Transcaucasia, a remote geographical region in the Russian realms, intensified tremendously compared to the Perestroika period. In 1985, there were 16 articles either about or with reference to the region; that number increased slightly, to 17 in 1986, but faded away down to 5 in 1987. The start of the conflict turned the corresponding figures the other way up – some 203 articles were produced, a 40-fold increase from the previous year. Subsequently, since 1988 to 1991, or during the years preceding the region into independence, the number of articles about South Caucasus, including Azerbaijan, exceeded 500. Those were four crucial years prior to independence, for they played a significant role in building an independent Azerbaijan and promoting its image and standing in the eyes of the international community.

In 1988, NYT published 207 articles in which Azerbaijan was mentioned; 146 of them were analyzed for the purpose of this research, resulting in the following classification:

- News – 140
- Editorials – 3
- Letters to the editor – 2
- Ad posting (advertising for political reasons) – 1

In February 1988, following the activation of the separatist movement in Nagorno-Karabakh, then an autonomous province of Azerbaijan, the overall situation in the country was reaching a boiling point that later escalated into a major disturbance in the South Caucasus. The imminent political crises in the southern borders of the USSR stipulated the NYT's interest for the region so much that the leading U.S. daily newspaper published two articles on the same day.

The first articles, *Soviet Reports Major Unrest in Armenian Areas in South* and *"A Dispute with Religious Overtones"*, appeared on February 24, 1988, on pages A1 and A15, respectively. The authors of both articles were the correspondents of NYT's Moscow service, P. Taubman and F. Barringer, while the primary news sources were the *Izvestiya*, a leading Soviet daily newspaper, and the TASS, the Soviet's top news agency. The lead paragraph provided an answer to 4W out of the standard 5W (When? Who? What? Where? Why?) questions: "The Soviet Union today reported major Armenian nationalist disturbances in an ethnically volatile area in the southern part of the country".²²³

After one paragraph the author gives more details on "an ethnically volatile area in the southern part of the country": The press agency TASS said there had been a "breaching of public order" in the Nagorno-Karabakh Autonomous Region, the remote mountainous area within the Azerbaijan Republic near the border with Iran".²²⁴

Further the author presents two very important segments of the news: a background and possible developments. Describing the region as "an area of arid mountains that is known for the longevity of many residents and the production of sheep, pigs, grapes and tobacco", he mentions that "it is composed of 126,000 Armenians, who are predominantly Christian, 37,000 Azerbaijanis, who are Moslem". It should be noted, however, that Nagorno-Karabakh is densely forested, and therefore cannot be described as "an area of arid mountains". While speaking about the population, the author gives more information on Armenians and ignores the ethnic Azerbaijani community: "Armenians, along with Jews and ethnic Germans, have sought to emigrate to the west in greater numbers than other Soviet national groups. More than 1,000 Armenians a month have been receiving permission to emigrate since late last year. Many have moved to the Los Angeles area, where there is a large Armenian population".²²⁵

Regarding further possible development of the events, the journalist presented the views of Western analysts on nationalism as "the most serious long-term threat to the integrity of the Soviet state".

In summary, the first news article delivers three main messages:

- 1) Nationalism as a threat to the integrity of the Soviet State;

²²³P.Taubman, *Soviet Reports Major Unrest in Armenian Areas in South*, "New York Times", 24.02.1988, p. A1.

²²⁴*Ibidem*, p. A1.

²²⁵*Ibidem*, p. A1.

- 2) Religious differences between Armenians and Azerbaijanis; and
- 3) Emigration associating Armenians with Jews and Germans, and binding them with brethren communities in the United States.

These messages serve as a reference point for the second article whose title, “A Dispute with Religious Overtones”, clearly speaks for itself. The article’s lead focuses the readers’ attention on the religious aspect of the conflict, in the spirit of comparing “the ancient scars of geology with most recent scars of Islamic-Christian friction”, or facing “a center of Orthodox Armenia” with “the predominantly Moslem republic of Azerbaijan”.

“The southern rim of the Soviet Transcaucasia, the focal point of recent nationalist demonstrations, is an arid mountainous region crisscrossed by ancient scars of geology and the more recent scars of Islamic-Christian friction”...

...“The region of Nagorno-Karabakh, whose official governing council has unsuccessfully petitioned for the reunification with Armenia, is one of two disputed areas that have long been the focus of tension between Armenia, a center of Orthodox Christianity, and the adjoining, predominantly Moslem republic of Azerbaijan”.²²⁶

The author clearly remarks two points: 1) Armenia as a center of Orthodox Christianity versus Azerbaijan, a predominantly Moslem Republic; and 2) Nagorno-Karabakh as one of the two disputed areas.

Another interesting point is the purely academic determination of location, “the southern rim of Soviet Transcaucasia”. Apparently, when the restive region of Nagorno-Karabakh came into sight, Western journalists were taken by surprise, for they were not well-prepared for such emergency. Due to the travel ban to the conflict zone, they did not have direct access to the information from any witnesses at the scene. To counterbalance that shortcoming and, consequently, close the information gap on the history of the region the conflict it was getting increasingly plunged in, the author turns to Richard Gable Hovannisian, an Armenian American historian and professor of Armenian and Near Eastern history at the University of California. According to the professor: “That region and two others, Nakhchevansky and Zangezur, was ceded to Armenia by Azerbaijan when Armenia became a part of the Soviet Union in December 1920. But the Islamic Turks to Armenia’s west opposed the enhancement of Armenian territory at the expense of the Islamic Azerbaijanis to the east.

Because of Stalin and other Soviet leaders needed Turkey’s influence to help bring the Moslem central Asian regions under Soviet control, Turkish preferences in the Transcaucauses were eventually heeded.

In 1924, Nakhichevansky and Nagorno-Karabakh, which historically was known for its silk industry, were put under Azerbaijani control”.²²⁷

The opinion and respective conclusions, which were cited with reference to the professor, produced a number of ambivalent and dubious judgments for a wide audience without any knowledge of the aforementioned historical events. Although Mr Hovannisian stated that territorial disputes were solved in 1924, the case of Karabakh was considered and decided on by the Transcaucasian Bureau of Central Committee of the Communist Party, in the course of the corresponding plenary session that was conducted since the 4th through the

²²⁶ F. Barringer, *A Dispute with Religious Overtones*, “New York Times”, 24.02.1988, p. A15.

²²⁷ *Ibidem*, p. A15.

5th of July 1921. The decision stated: "Proceeding from the need for inter-ethnic peace between the Muslims and Armenians, and economic ties between the upper and lower Karabakh, its constant connection with Azerbaijan, leave Nagorno-Karabakh within Azerbaijan SSR, granting it a broad regional autonomy, with Shusha town, included in the autonomous region, to be a seat of regional administration."²²⁸ The fate of Nakhchivan was sealed on the 13th of October 1921, with the Treaty of Kars that was signed by the representatives from Turkey, as well as Armenian, Azerbaijan and Georgian Soviet Republics, with the participation of the Russian SFSR.²²⁹

Being an elite newspaper, the NYT is supposed to distinguish itself in publishing accurate, balanced and unbiased coverage of events. Usually unbalanced or biased coverage of a topic, or presentation of inaccurate information prompts the newspaper to make corrections following revision by the editorial staff or the letter(s) written by the reader(s) to the editor. With regard to Mr Hovanissian's falsification of history, neither the NYT editorial staff nor the readers reacted. This fact and the analysis of the two first articles about the conflict have revealed the main finding: due to the shortage of information and a travel ban to the region, foreign journalists were under a handicap to get information from the primary source and totally depended on external sources. Such dependence caused a vicious circle: lack of alternative sources of information led to the violation of journalism standards, and subsequently developed into respective one-sided coverage. Furthermore, one-sided news presented an unbalanced approach based upon willingness of privileged sources to initially cover the real root cause behind the conflict with the 'mask' of Christian-Moslem confrontation. The analysis of the aforementioned articles shows that having cut off from the primary source(s) and influenced by the scarcity of news produced by a handful of media outlets, NYT slowly, but surely started to incline towards religious dimensions of the conflict.

Meanwhile, the analysis of information sources for the 140 articles published in 1988 reveals that the Armenian sources were referred to far more frequently than the Azerbaijani sources, in the ratio of four to one. The Azerbaijani sources were mainly official news agencies, and the officials themselves. Only twice could Azerbaijani academician Z. Bunyadov and scholar V. Guliyev²³⁰ communicate with American journalists. On the contrary, Armenian sources were more diverse, including even "one a Muscovite, who said to be in touch with residents of Stepanakert, dissidents, who are not always reliable sources of information",²³¹ a telephone operator from Soviet Armenia, church sources in Armenia, Armenian religious leaders in America.²³² These sources were seeking the journalists themselves and actively provided them with the news even from Stepanakert [now Khankendi – A.B.].

²²⁸ История образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы. Баку 1989, стр. 58-59.

²²⁹ Ю.Г.Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, том 2, часть 1. Москва 2003, стр. 557.

²³⁰ F. Barringer, *Behind the Armenian crisis, rising expectations and old enmities*, "New York Times", 11.03.1988, p. A1.

²³¹ P. Taubman, *News Cut Off as Armenians Protest Continue*, "New York Times", 26.02.1988, p. A6.

²³² *For Armenians in US., an Issue of Solidarity*. "New York Times", 27.02.1988, p. A6.

A religious dimension was taken on for very long and contributed to shaping the angle at which the news reporting was framed and its background was formulated. In news reporting, the background information plays an important role to understand the topic. As the name suggests, background information means all information that the audience needs to increase their awareness of the topic to get the whole picture. The frequency of background information, particularly its repetition, is central to the formation of public opinion.

The analysis of background information for the articles, written by F. Taubman, a correspondent of the NYT Moscow service, in February 1988, unveils compelling facts about the messages, as well as their frequency to get across to the audience:

- “The demonstrations center on demands that the Nagorno-Karabakh Autonomous Region, a predominantly Armenian area within Azerbaijan, be attached to Armenia. Most Armenians are Christian, most Azerbaijanis Moslem”.²³³
- “The demonstrations center on demands that the Nagorno-Karabakh autonomous region, a predominantly Armenian area within Azerbaijan, be attached to Armenia. Most Armenians are Christian, most Azerbaijanis Moslem”.²³⁴
- “The demonstrations center on demands that the Nagorno-Karabakh Autonomous Region, a predominantly Armenian area within Azerbaijan, be incorporated into Armenia. Most Armenians are Christian, most Azerbaijanis Moslem”.²³⁵

It is not a mere repetition, for such frequency, aimed at delivering the main message as long as possible, turns out to be absolutely instrumental in shaping public opinion. Such approach once again proves what Walter Lippmann, an American writer and political commentator, circulated as the theory of stereotypes and the role of permanent and continuous messages in shaping images.

The messages based on the religious character of the conflict, defined in the framing of the first articles, were developed throughout 1988.

Since March, NYT enhanced the religious framing by adding new episodes out of the past. The paper started to allude to a history of hostility dating back more than a century.

“The events underscored the volatility of the situation in the Soviet Union’s two southern republics, where the predominantly Moslem Azerbaijanis have a history of hostility dating back more than century”.²³⁶

In May the same approach was employed by B. Killer, another NYT correspondent: “The grievances fed on a long history of hostility between Armenians, who are predominantly Christian, and Azerbaijanis, who are heavily Moslem”.²³⁷

In July, F. Barringer was back to the topic by using the same background – history of hostility.

“The predominantly Islamic people of Azerbaijanis and the predominantly Christian Armenians – two groups who have a history of hostility – both consider the mountainous area with its fertile valleys an economic and cultural heartland”.²³⁸

²³³ P.Taubman, *Soviet Trying to Quell Ethnic Unrest*. “New York Times”, 25.02.1988, p. A6.

²³⁴ Eadem, *News Cut off as Armenian Protests Continue*, “New York Times”, 26.02.1988, p. A6.

²³⁵ Eadem, *Gorbachev Urges Armenians to End Nationalist Furor*, “New York Times”, 27.02.1988, p.1.

²³⁶ F.Barringer, *Soviet Armenian Mourn Their Deaths*, “New York Times”, 09.03.1988, p.8.

²³⁷ B.Killer, *Soviet Dismisses Two Party Chiefs in Tense Republics*, “New York Times”, 22.05.1988, p.2.

That approach remained unchanged in November:

“Animosity between Armenians, who are mostly Christian, and Azerbaijanis, mostly Moslem, dates back hundreds of years in the Transcaucasus region that now forms part of the Soviet border with Turkey and Iran”.²³⁹

In December, B. Keller added a new element, “a historically rooted bitterness”.

‘What began with street demonstrations and petitions grew into widespread civil disobedience as the Kremlin refused to comply with Armenian demands. Meanwhile, the dispute fed a volatile, historically rooted bitterness between the Christian Armenians and the predominantly Muslim Azerbaijanis’.²⁴⁰

Until December 1988, the newspaper developed the religious framing by means of additional negative elements. It went further and portrayed Azerbaijan not an ordinary Islamic country. On the 1st of March, F.Taubman portrayed predominantly Muslim Azerbaijanis as primarily Shiite Muslim.

“The two groups are divided by religion – the Armenians primarily Christian, the Azerbaijanis primarily Shiite Moslem – and by a history of conflict predating the formation of the Soviet Union”.²⁴¹

Two days later, on the 3rd of March, more information on the Shiite topic appeared under the subtitle People in the NYT article “Azerbaijan at a Glance”: “Well over half of the 6.7. million people living in the Azerbaijan Soviet Socialist Republic are Shiite Moslem”.²⁴²

The aim of such approach is self-evident – to bring a new element to the religious framing to grab the audience’s attention. With that point in view, the newspaper differentiated Sunni Muslims from their Shiite compatriots, explaining the threat of being a Shiite Muslim. Shortly afterwards, in the article “Gorbachev Is Feeling the Heat From the South”, F. Taubman wrote:

“Most Soviet Moslems area members of the Sunni faith, which has generally been resistant to the fundamentalist movement and Moscow has worked hard over the decades – with some success – to make the “southern republics as secular as possible”.²⁴³

In his opinion: “One of the disquieting aspects of the recent disturbances for Moscow was the involvement of Azerbaijanis, who are predominantly Shiite Moslems, the sect has been most open to Islamic fundamentalism. The Soviet Azerbaijani population of 5.5 million is matched by an equal number of Azerbaijanis in the neighboring northwest corner of Iran, and Soviet officials have long been feared the spread of fundamentalism across the border”.²⁴⁴

In addition to a sheer distortion of the number of Azerbaijanis in Iran, the newspaper repeatedly emphasized the role of religion in conflict resolution, outlining the possible

²³⁸ F.Barringer, *Armenians, Irate at Party Conference Results, Resume Wide Unrest*, “New York Times”, 06.07.1988, p. A6.

²³⁹ P.Taubman, *Soviet Army Puts Armenian Capital under its Control; Curbs on Ethnic Rivals Patrols, Curfews and Ban on Protests Imposed in Two Republics in the South Military Controls Armenian Capital*, “New York Times”, 26.11.1988, p.1.

²⁴⁰ B. Keller, *Armenia Opens to Show Capital Under Tight Lid*; “New York Times”, 22.12.1988, p. A1.

²⁴¹ P. Taubman, *Unrest Appears Linked to Recent Nationalist Protests in the Region*, “New York Times”, 01.03.1988, p. A1.

²⁴² *Azerbaijan at Glance*, “New York Times”, 03.03.1988, p. A6.

²⁴³ F.Taubman, *Gorbachev Is Feeling the Heat From the South*, “New York Times”, 06.03.1988, p.E3.

²⁴⁴ *Ibidem*, p.E3.

scenario of events: “Nagorno-Karabakh has presented a thorny problem for the Communist Party in Moscow, which is clearly directing the search for a political settlement. To order Azerbaijan to surrender Nagorno-Karabakh would inflame passions in predominantly Islamic Azerbaijan and embolden nationalist protesters in other republics”.²⁴⁵

To maneuver for position, the NYT held firm to a completely different approach, implying double standards existing with regards to the religious background of two nations. The church, Christianity, their role in society and in the life of Armenian people always presented from the positive viewpoint: “The Armenian Orthodox Church is a key ingredient in the social glue that binds the Armenians, here and abroad into a close-knit culture”.²⁴⁶

The author underlined the fact that like the Russian Orthodox Church, Baptist and other denominations, the Armenian Apostolic Church operated under the regulation of the state, but most Armenian congregations, even those in the West, recognizes the primacy of the Armenian Patriarch, or Catholicos, based in Etchmiadzin. The newspaper provided extensive information about the Armenian Apostolic Church, its financial independence and undeniable role of the Catholicos in the relevant political events outside Armenia.

“The church has also been at the center of demonstrations by Armenian communities in Los Angeles, New York, and elsewhere and these protesters are believed to have the personal blessing of the Catholicos”.²⁴⁷

On one hand, the protesters from Armenian communities in Los Angeles, New York, and elsewhere were believed to have the personal blessing of the Catholicos, while on the other hand, the Catholicos on the 25th of February appeared on the Armenian television and pronounced the population’s demands “natural, legal and constitutional”. He appealed for calm, and announced that he had sent Mr. Gorbachev a telegram urging him to support the territorial claim.

Throughout 1988, NYT religious framing of the conflict was accompanied by a positive image of the Armenian Apostolic Church versus hardline fundamentalism of the Shiite faith. A negative attitude towards Shiite Islam and its threats were also supported by the NYT audience.

Needless to say, American Armenians had a heavy hand in the religious framing of the Nagorno-Karabakh conflict. They benefited from the existing opportunities to approach journalists themselves. NYT’s Add and Letter pages provided a good platform for American Armenians to promote their respective views on and defend their political reasoning behind the conflict.²⁴⁸

The authors of two letters on the grounds of the Nagorno-Karabakh conflict, which were addressed to the NYT in 1988, were American Armenians. They enhanced the religious framing feeding it with a new phrase, an “ever-increasing militancy of Islamic fundamentalism”:

²⁴⁵ B.Keller, *Strike Ends in Armenia as Unrest Slows*, “New York Times”, 15.06.1988, p. A3.

²⁴⁶ *Eadem*, *Armenians Forsakes the Liturgy to Tend His Flock*, “New York Times”, 17.03.1988, p. A4.

²⁴⁷ B.Keller, *Armenians Forsakes the Liturgy to Tend His Flock*, “New York Times”, 17.03.1988, p. A4.

²⁴⁸ Display AD 67- -No Title, *Karabakh is Armenain*, “New York Times”, 11.03.1988, p. D19.

“Given the ever-increasing militancy of Islamic fundamentalism, the Kremlin may soon be faced with a majority of its people looking not to Moscow but to Mecca for their leadership. As it is, none of ranking of the Soviet Politburo are believed to be of Islamic background”.²⁴⁹

Such religious framing in 1988 bolstered anti-Shiite and anti-Soviet sentiments in the West and did not undergo any changes during the years to come. Besides, the established framework snapped into further cementing both the unbalanced approach and reporting. Even though the NYT reported about massive killing of ethnic Azerbaijanis in Ararat and Gugark settlement of Armenia and the first victims in Azerbaijan – two young Azerbaijanis, Ali and Bakhtiyar²⁵⁰, murdered in Agdam, a major provincial town in the lowland part of Karabakh – that news never transformed into separate stories, and was never added to the conflict background information. Even the Khojaly massacre in 1992, which received broad coverage in the NYT, was later dropped from the news change, while the events in Sumgayit and Kirovabad [now Ganja – A.B.], portrayed as a pogrom, became an integral part of the news chain and translated into the main elements of the conflict background information.

Religious framing of the conflict was produced during pre-independence period, the years of political turmoil, when the U.S. kept a vigil eye on making the Soviet Union, another superpower, weaken. This framing was more and less instrumental in the first years of independence as well, when the policy on the South Caucasus was not elaborated. The year 1994 was crucial for the future of the region. Brokered in May, a ceasefire agreement, and a supervening production-sharing agreement on the development of energy resources in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea (“Contract of the Century”) set a new agenda with the new framing based on political realities, rather than speculations or attempts to cover territorial claims by means of religious and ethnic dimensions. Since independence Azerbaijan has developed into a secular state with rich multicultural heritage. Surprisingly, Armenia has forged a strong alliance with the Islamic Republic of Iran, a Shiite stronghold.

Streszczenie:

Niniejszy artykuł bada rolę gazet w rozwoju biegu historii, a w szczególności wkład zdigitalizowanych archiwów gazetowych w tworzenie historii. Badając relację z Konfliktu w Górskim Karabachu w Nowym Jorku, autor nawiązał do jakościowych i ilościowych metod rozwiązywania głównego pytania badawczego: w jakim stopniu archiwa gazetowe mogą przynieść korzyści w tworzeniu historii i jakie są zalety i wady takiego projektu dla historiografii? Analiza ponad 500 artykułów na temat konfliktu w Górskim Karabachu, które powstały w okresie przed uzyskaniem niepodległości w latach 1988-1991, ujawniła główny wniosek: sam brak informacji i zakaz podróżowania do strefy konfliktu uzależnił dziennikarzy od ograniczonych i tendencyjnych źródeł informacji, które były dostępne, kształtując w ten sposób niedokładne i niewyważone podejście w oparciu o ujęcie konfliktu z perspektywy religijnej. Takie podejście, odgrywające zasadniczą rolę w kształtowaniu mentalności narodów w okresie przed uzyskaniem niepodległości, miało swoje konsekwencje.

²⁴⁹ R.H.Tembeckian, *Rise of Islam in Soviet Union Tests Gorbachov*, “New York Times”, 05.07.1988, p. A16.

²⁵⁰ F. Barringer, *Behind the Armenian crisis, rising expectations and old enmities*, “New York Times”, 11.03.1988, p. A1.

Słowa kluczowe:

Konflikt w Górskim Karabachu, Kaukaz Południowy, Pierestrojka, okres przed niepodległością, ramy religijne

Key words:

Nagorno-Karabakh Conflict, South Caucasus, Perestroika, pre-independence period, religious framing.

Bibliografia:

1. *Azerbaijan at Glance*, "New York Times", 03.03.1988, p. A6.
2. B. Keller, *Armenia Opens to Show Capital Under Tight Lid*; "New York Times", 22.12.1988, p. A1.
3. B. Keller, *Armenians Forsakes the Liturgy to Tend His Flock*, "New York Times", 17.03.1988, p. A4.
4. B. Keller, *Soviet Dismisses Two Party Chiefs in Tense Republics*, "New York Times", 22.05.1988, p.2.
5. B. Keller, *Strike Ends in Armenia as Unrest Slows*, "New York Times", 15.06.1988, p. A3.
6. Display AD 67- -No Title, *Karabakh is Armenain*, "New York Times", 11.03.1988, p. D19.
7. F. Barringer, *A Dispute with Religious Overtones*, "New York Times", 24.02.1988, p. A15.
8. F. Barringer, *Armenians, Irate at Party Conference Results, Resume Wide Unrest*, "New York Times", 06.07.1988, p. A6.
9. F. Barringer, *Behind the Armenian crisis, rising expectations and old enmities*, "New York Times", 11.03.1988, p. A1.
10. F. Barringer, *Soviet Armenian Mourn Their Deads*, "New York Times", 09.03.1988, p.8.
11. *For Armenian in US., an Issue of Solidarity*. "New York Times", 27.02.1988, p. A6.
12. P. Taubman, *News Cut Off as Armenain Protests Continue*, "New York Times", 26.02.1988, p. A6.
13. P. Taubman, *"Gorbachev Is Feeling the Heat From the South"*, "New York Times", 06.03.1988, p.E3.
14. P. Taubman, *Gorbachev Urges Armenians to End Nationalist Furor*, "New York Times", 27.02.1988, p.1.
15. P. Taubman, *Soviet Army Puts Armenian Capital under its Control; Curbs on Ethnic Rivals Patrols, Curfews and Ban on Protests Imposed in Two Republics in the South Military Controls Armenian Capital*, "New York Times", 26.11,1988, p.1.
16. P. Taubman, *Soviet Reports Major Unrest in Armenian Areas in South*, "New York Times", 24.02.1988, p. A1.

-
17. P. Taubman, *Soviet Trying to Quell Ethnic Unrest*. "New York Times", 25.02.1988, p. A6.
 18. P. Taubman, *Unrest Appears Linked to Recent Nationalist Protests in the Region*, "New York Times", 01.03.1988, p. A1.
 19. R.H.Tembeckjian, *Rise of Islam in Soviet Union Tests Gorbachov*, "New York Times", 05.07.1988, p. A16.
 20. Ю.Г. Барсегов, Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, том 2, часть 1. Москва 2003, стр. 557.
 21. История образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы. Баку 1989, стр. 58-59.

Azerbejdżan w reportażach tureckich literatów z lat sześćdziesiątych XX wieku

Aziz Nesin, znany turecki satyryk, który w czerwcu 1965 roku zaproszony przez Związek Pisarzy Sowieckich uczestniczył wraz z dwoma innymi popularnymi tureckimi pisarzami (Melihem Cevdetem Andayem i Yaşarem Kemalem) w kongresie pisarzy azjatyckich i afrykańskich w Moskwie, a przy okazji wizyty w ZSRR miał również możliwość pojechać do Baku, tak skomentował ten fakt w reportażu prasowym: „Jesteśmy pierwszymi tureckimi literatami, nie licząc Nazıma Hikmeta²⁵¹, którzy po niemal 40 latach przyjeżdżają z Turcji do Azerbejdżanu”²⁵².

Rzeczywiście, odkąd Azerbejdżan w 1920 roku został włączony do Związku Radzieckiego jako Azerbejdżańska Socjalistyczna Republika Radziecka, stosunki (nie tylko literackie) pomiędzy tymi dwoma państwami zostały praktycznie zerwane. Nigâr Nagiyeva, autorka książki *1990'dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarının Karşılıklı Etkileşimi* [Interakcje między literaturą turecką i azerbejdżańską po 1990 roku] zauważa, że najważniejszym okresem w stosunkach turecko-azerbejdżańskich były lata 1905-20. Powołując się na słowa innych badaczy tego tematu podkreśla, że Turcy i Azerbejdżanie, wywodzący się z jednej wspólnoty etnicznej, przez długie lata „żyli pod wspólnym dachem” i mimo iż na różnych etapach swej historii byli rozdzielani i włączani w skład innych organizmów państwowych, to zawsze elementem łączącym oba narody była wspólnota kulturowa.²⁵³ Przełom XIX i XX wieku to czas wielkich ruchów narodowowyzwoleńczych i powolnego upadku imperiów wielonarodowościowych; to czas, kiedy wciąż jeszcze realna wydaje się realizacja idei Wielkiego Turanu. W duchu panturkizmu kwitną więc kontakty literackie turecko-azerbejdżańskie, nie tylko na płaszczyźnie ideologicznej, ale przejawiające się również w zapoznawaniu się z osiągnięciami literackimi obu narodów i bezpośredniej wymianie doświadczeń literackich. Kontakty te zamierają stopniowo po 1920 roku, nie tylko z powodu narastającej sowietyzacji Azerbejdżanu, ale również trudnej sytuacji politycznej

²⁵¹ Nazım Hikmet (turecki poeta, komunista, aresztowany w Turcji za działalność polityczną, od 1951 roku przebywający na emigracji w ZSRR, zmarł w Moskwie w 1963 roku) kilkakrotnie odwiedził Baku: w 1927, 1957 i 1960 roku. Jego wiersze i sztuki teatralne wydawano w Azerbejdżanie (podobnie jak i w innych republikach radzieckich), a azerbejdżańscy pisarze wzorowali się na jego twórczości, bądź też wspominali go w swych utworach. Por. N. Nagiyeva, *1990'dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarının Karşılıklı Etkileşimi*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2017, s. 41.

²⁵² A. Nesin, *Gelbden Gelbe Yol Vardır*, „525-ci qəzet”, 30.05.2009, s. 3. Cyt. za: Z. Aliyeva, *Türkiye-Azerbaycan Edebi İlişkilerinde Selef ve Halef Yazarlar: Mirza Fethali Ahundzade ve Anar Rızayev*, „Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi” 2015, nr 19 (1), s. 2017. Wszystkie tłumaczenia cytatów z języka tureckiego, o ile nie podano inaczej, są autorstwa Sylwii Filipowskiej.

²⁵³ N. Nagiyeva, op.cit., s. 9.

Turków, walczących w wojnie wyzwolenczej o narodową suwerenność. Wprawdzie jeszcze w 1925 roku Turcja i ZSRR podpisały pakt o przyjaźni i nieagresji, jednak w rzeczywistości nie utrzymywano kontaktów dyplomatycznych czy kulturalnych, szczególnie w czasach stalinowskich²⁵⁴. Związek Radziecki stał się krajem hermetycznym, praktycznie niedostępnym dla przybyszów z zewnątrz, a przez to tajemniczym i pociągającym. Na jego temat krążyły różne, często sprzeczne w zależności od orientacji politycznej autora, opinie. Dobrze pokazują to słowa Şevketa Rado:

„W ciągu ostatniego półwiecza wiele napisano na temat Rosji i wciąż się o niej pisze. Ale Rosja jest specyficznym krajem, a ustrój komunistyczny, który w niej panuje od rewolucji 1917 roku, ma wielu zagorzałych zwolenników i wielu równie zaciekłych przeciwników. I to oni piszą na temat Rosji. Według zagorzałych zwolenników komunizmu wszystko w Rosji jest w najwyższym stopniu dobre, a według jego zaciekłych przeciwników – wszystko jest w najwyższym stopniu złe. Patrząc na tak sprzeczne opinie, można dość do wniosku, że cały świat nie zdołał ujrzeć prawdziwego oblicza Rosji sowieckiej, poznać jej taką, jaka jest w rzeczywistości, i dotrzeć do wiarygodnych sądów – w przypadku tych, którzy twierdzą, że wydają obiektywne opinie, trzeba jeszcze sprawdzić, czy i w jakim stopniu są bezstronni”²⁵⁵.

Dopiero w latach sześćdziesiątych ZSRR zaczęło otwierać się na świat, a pretekstem do tego stały się obchody pięćdziesiątej rocznicy rewolucji październikowej. Z tej okazji „zaczęto zapraszać pisarzy, artystów, dziennikarzy i polityków z różnych krajów Wschodu i Zachodu”²⁵⁶. Z zaproszeń skorzystali również i tureccy intelektualiści, stąd w latach sześćdziesiątych odnaleźć można liczne przykłady tureckiej literatury reportażowej bądź quasi-reportażowej na temat różnych regionów wchodzących w skład ZSRR, w tym Azerbejdżanu.

Cel i okoliczności podróży tureckich literatów do Azerbejdżanu w latach sześćdziesiątych XX wieku

Azerbejdżan był chętnie pokazywany zagranicznym gościom przez władze ZSRR jako bogata i uprzemysłowiona część kraju. Turcy mieli również własne, „narodowe” powody, które skłaniały ich do odwiedzenia Azerbejdżanu (oraz innych republik radzieckich, w których większość populacji stanowili przedstawiciele narodów turkijskich): chcieli poznać prawdę o losie współbraci pozostających pod rządami Sowietów oraz sprawdzić, jak funkcjonuje komunizm w społeczeństwach turkijskich.

Jako materiał badawczy wybrano reportaże sześciu tureckich literatów. Zostaną one przedstawione pokrótce, z uwzględnieniem elementów niezbędnych do dalszej analizy, takich jak cel i czas podróży czy poglądy polityczne autora. **Melih Cevdet Anday** (1915-2002) to znany turecki poeta (współinicjator ruchu poetyckiego *Garip*), autor sztuk teatralnych, powieści i esejów, a także niespełna dwustustronicowego utworu reportażowego,

²⁵⁴ Ibidem, s. 28.

²⁵⁵ Ş. Rado, *50 Yılında Sovyet Rusya*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş., İstanbul 1968, s. 6.

²⁵⁶ B. Asiltürk, *Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler*, „Turkish Studies” 2009, nr 4, s. 986.

zatytułowanego *Sovyet Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Bulgaristan, Macaristan* [Rosja sowiecka, Azerbejdżan, Uzbekistan, Bułgaria, Węgry]. Anday, zdeklarowany zwolennik socjalizmu, opisał w niej między innymi swe wrażenia z trwającej około trzech tygodni podróży do ZSRR, której głównym punktem było uczestnictwo w kongresie pisarzy azjatyckich i afrykańskich w Moskwie w czerwcu 1965 roku. W Azerbejdżanie spędził zaledwie kilka dni, a jego towarzyszami podróży byli dwaj inni wybitni (i również lewicujący) tureccy literaci: satyryk Aziz Nesin i powieściopisarz Yaşar Kemal, którzy nie napisali dłuższych relacji reportażowych z tego pobytu.

Praktycznie w tym samym czasie odwiedził ZSRR **Metin Toker** (1924-2002), dziennikarz i pisarz, założyciel czasopisma i wydawnictwa „Akis”, prezes Stowarzyszenia Dziennikarzy Ankarskich, a prywatnie zięć İsmeta İnönü, drugiego prezydenta Republiki Turcji. Mimo otwarcie wyrażanej niechęci do komunizmu²⁵⁷, został zaproszony przez Związek Dziennikarzy ZSRR i wyjechał wraz z żoną na piętnastodniową wycieczkę. W Azerbejdżanie spędzili trzy dni w lipcu 1965 roku. Swe wrażenia Metin Toker opisywał praktycznie na bieżąco w tygodniku „Akis”, począwszy od numeru 578, datowanego na 17 lipca 1965 roku. Cykl jego reportaży pt. *Rusya* [Rosja], ukazujących się w kolejnych numerach czasopisma w rubryce „Dış Geziler” [Wycieczki zagraniczne], został następnie w 1966 roku wydany w formie książkowej jako *Rus Geldi Aşka Rus'un Aşkı Başka* [Rosjanin zapalał miłością, ale co to za miłość].

Na tle innych relacji reportażowych, dotyczących Azerbejdżanu, wyróżnia się **Sovyet Rusya İmparatorluğu** [Imperium Rosji Sowieckiej] **Sameta Ağaoğlu** (1909-1982). Ten literat, prawnik i jednocześnie polityk (w latach 1950-60 był posłem z ramienia centroprawicowej Partii Demokratycznej, a lata 1960-64 spędził w więzieniu) urodził się w Baku, jako syn Ahmeta Ağaoğlu, azerbejdżańskiego polityka i dziennikarza, który wyemigrował do Stambułu po rewolucji młodotureckiej. Dwumiesięczny wyjazd do ZSRR, którego oficjalnym powodem było przygotowanie cyklu reportaży dla czasopisma „Son Havadis”, a przede wszystkim kilkudniowy pobyt w Azerbejdżanie w sierpniu 1966 roku, były rodzajem podróży sentymentalnej śladami rodziców. Podróżując wraz z żoną samochodem był nieco bardziej niezależny niż inni reportażyści – mógł między innymi odwiedzić Karabach, miejsce urodzenia rodziców.

Uzak Komşu Rusya'dan Gezi Notları [Zapiski z podróży do naszego dalekiego sąsiada, Rosji] to pokłosie trzytygodniowej dziennikarskiej podróży **İlhana Selçuka** (1925-2010). Z wykształcenia prawnik, z zawodu dziennikarz współpracujący z najważniejszymi tureckimi dziennikami tj. „Akşam”, „Vatan” i „Cumhuriyet”, otwarcie prezentował on lewicowe poglądy, za które był prześladowany m.in. po przewrocie wojskowym z 1971 roku. Powodem jego wyjazdu do ZSRR było szukanie odpowiedzi na pytanie, w jakim kierunku powinna rozwijać się Turcja. W Azerbejdżanie spędził kilka dni w grudniu 1966 roku.

Musiała istnieć w Turcji potrzeba czytania na temat Rosji sowieckiej, skoro aż czterech uczestników delegacji premiera Süleymana Demirela do ZSRR we wrześniu 1967 roku wydało książki o charakterze reportażu (Mehmet Turgut, Şevket Rado, Bedii Faik,

²⁵⁷ Na początku cyklu swych reportaży Metin Toker przytacza słowa, których użył w rozmowie z jakimś wpływowym urzędnikiem w Rosji: nie boi się komunizmu, tylko go nie lubi. (M. Toker, *Dış Geziler: Rusya, „Akis”* 1965, nr 578, s. 5).

Yılmaz Çetiner). W niniejszym artykule ze względu na wyróżniające się walory literackie, omówione zostaną dwie z nich. **Şevket Rado** (1913-1988), to bardzo ceniony w Turcji pisarz, dziennikarz i wydawca. Jego zaledwie osiemdziesięciopięciostronicowa książka **50. Yılında Sovyet Rusya** [Rosja Sowiecka w 50 roku istnienia] jest rzadkim przykładem próby zachowania obiektywnego spojrzenia na ZSRR i komunizm, w czym pomógł z pewnością brak zaangażowania politycznego autora. Z kolei **Mehmet Turgut** (1929-2009) był czynnym politykiem, działającym w centroprawicowej Partii Sprawiedliwości, prowadzonej przez Süleymana Demirela. Pokłosem jego podróży do ZSRR jako członka delegacji jest dwustustronicowa książka **Taşkent'e Doğru. Rusya Notları** [W stronę Taszkientu. Notatki z Rosji], zaskakująca wysokim poziomem literackim. Obaj pisarze w Azerbejdżanie spędzili zaledwie dwa dni.

Okoliczności podróży tureckich literatów do Azerbejdżanu w latach sześćdziesiątych są bardzo do siebie podobne i z pewnością wpływają na postrzeganie, a następnie opis tego kraju. Po pierwsze, są to krótkie, kilkudniowe wycieczki przy okazji wizyty w ZSRR, przy czym wizyty te też są krótkie (najczęściej dwutygodniowe; najdłużej, bo aż 2 miesiące spędził w Związku Radzieckim Samet Ağaoğlu), a bardzo intensywne (przykładowo, Metin Toker wraz z żoną w ciągu 15 dni odwiedził Moskwę, Baku, Soczi, gruziński Kaukaz, Petersburg zwany wówczas Leningradem, Irkuck, Brack i wrócił do Moskwy. W ogólnym rachunku należy też wziąć pod uwagę duże odległości – sam przelot z Petersburga do Irkucka zajął im 13 godzin). Po drugie, podróżni zwiedzają na ogół tylko Baku i jego najbliższe okolice: przede wszystkim Sumgait, przemysłowe miasto nad Morzem Kaspijskim, założone przez Sowietów i pokazywane chętnie gościom jako radzieckie miasto modelowe, a także ewentualnie położone nieco dalej od Baku Neft Daşları, osiedle wybudowane na morzu w celu eksploatacji ropy naftowej. Obie te okoliczności sprawiają, że z czysto organizacyjnych powodów Turcy tylko powierzchownie mogą zapoznać się z sytuacją w Azerbejdżanie i często mają tego świadomość, a mimo to pragną przekonać czytelnika o swoim prawie do występowania w roli eksperta. W tym celu niejednokrotnie wypowiadają się o sytuacji w całym Azerbejdżanie, mimo iż widzieli tylko niewielki jego skrawek, niekoniecznie reprezentatywny względem całości. Takie metonimiczne podejście (*pars pro toto*) jest niewątpliwie celowo stosowanym zabiegiem retorycznym (nie tylko w stosunku do Azerbejdżanu, ale całego ZSRR), a reportażyści starają się na różne sposoby usprawiedliwić jego użycie. Samet Ağaoğlu używa w tym celu metafory lotu ptaka nad lasem: jego zdaniem, być może spacer po lesie pozwala na dostrzeżenie ukrytych tu i ówdzie szczegółów, ale poznanie rozległego terenu w tak drobiazgowy sposób zajęłoby długie lata. Tymczasem przyjrzenie się, choćby krótko i z lotu ptaka, większym połaciom kraju pozwala poczuć panującą tam atmosferę. Także Şevket Rado przyznaje, że jedenaście dni to za mało, by poznać tak olbrzymi kraj jak Związek Radziecki, po czym konstatuje zdroworozsądkowo: „Teraz wiem przynajmniej trochę na temat Rosji, o której do wczoraj nie wiedziałem nic. I to właśnie postaram się opisać”²⁵⁸.

Trzecim, bodajże najistotniejszym, czynnikiem, wpływającym na okoliczności podróży do ZSRR w latach sześćdziesiątych, jest fakt, że są to na ogół wizyty oficjalne, odbywane na zaproszenie instytucji państwowych i pod nieustanną opieką powiązanych z

²⁵⁸ Ş. Rado, op. cit., s. 12.

partią komunistyczną przewodników i tłumaczy. Truizmem będzie stwierdzenie, że taka forma zwiedzania kraju była bardzo ułomna, albowiem oglądano wyłącznie to, co zaplanowano w programie i co przeznaczone było dla oczu obcokrajowców (İlhan Selçuk w Kazachstanie wymusza na swym przewodniku możliwość wejścia do starego, zniszczonego meczetu, w którym jedyny raz podczas swojej podróży spotyka osobę w obdartych ubraniach). Spośród tureckich reportażystów jedynie Samet Ağaoğlu zdaje się dostrzegać wynikające z tego ograniczenia reporterskiej niezależności – zaraz po przekroczeniu granicy tureckiej i wjeździe na teren Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej poczuli wraz z żoną, że są nieustannie obserwowani. Ich samochód co kilkadziesiąt kilometrów był kontrolowany przez policję, a wpisane do paszportów pozwolenie na jazdę do Baku pozwalało wyłącznie na postój w celu zatankowania pojazdu i zjedzenia posiłku. Kiedy zbliżali się do Gandży, przed wjazdem do miasta zapytali młodego mężczyznę w samochodzie o restaurację, a ten poprowadził ich na miejsce. Zamiast jednak od razu wejść do środka, postanowili przejść się po mieście. Podczas fotografowania meczetu, zostali zatrzymani przez policjantów, którzy zapytali, dlaczego nie są teraz we wskazanej im restauracji. Samet Ağaoğlu opisuje więcej podobnych sytuacji, a cały jeden rozdział swojej książki poświęca organizacji o nazwie Intourist, będącej przedsiębiorstwem obsługi turystycznej, powiązanym ściśle z policją polityczną: „Jednakże zadaniem Intouristu nie jest wyłącznie obsługa turystyki. Jednocześnie jest to potężne oko państwa, obserwujące przyjeżdżających do Rosji obcokrajowców”²⁵⁹.

O ile Ağaoğlu zdaje sobie sprawę z konsekwencji wynikających z powiązań Intouristu z policją polityczną, o tyle pozostali tureccy reportażyści wydają się nie zwracać na to uwagi: są zadowoleni z opieki przewodników-tłumaczy i przekonani, że niezależnie od wszelkich okoliczności podróży ich spostrzeżenia są obiektywne i niezależne, a oni przekazują czytelnikom prawdę o ZSRR. Reportaże Metina Tokera tak zostały zapowiedziane przez redaktora naczelnego tygodnika „Akis” w 578 numerze z 17 lipca 1965 roku:

„Nasz reporter, który z niespotykaną dotychczas u żadnego dziennikarza swobodą pokonał w Rosji Sowieckiej 16 tysięcy kilometrów, zatrzymywał się tam, gdzie chciał, zwiedzał miejsca, które pragnął zwiedzić i rozmawiał z tymi obywatelami, z którymi chciał rozmawiać”²⁶⁰.

Wystarczy jednak uważnie przeczytać reportaże Tokera, by zorientować się, że w rzeczywistości nie był on tak niezależny, za jakiego chciał uchodzić. Dziennikarzowi i jego żonie nieustannie ktoś towarzyszył: przynajmniej jeden, a czasem dwóch tłumaczy oraz przedstawiciele Związku Dziennikarzy ZSRR, na zaproszenie którego przyjechał. Fundowano im bilety lotnicze, planowano trasę podróży, na lotnisko dowożono służbowymi pojazdami (kiedy w drodze na lotnisko w Moskwie zatrzymała ich milicja za przekroczenie prędkości, zostali natychmiast wypuszczeni po wyjaśnieniach jednego z tłumaczy i „pojechali dalej z tą samą prędkością”²⁶¹), w poszczególnych miastach witano i żegnano kwiatami, a raz nawet wstrzymano samolot lecący z Moskwy do Baku, gdy pomyłone zostały godziny odlotu

²⁵⁹ S. Ağaoğlu, *Sovyet Rusya İmparatorluğu*, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s.160.

²⁶⁰ M. Toker, op. cit., s.3.

²⁶¹ M. Toker, *Diş Geziler: Rusya*, „Akis” 1965, nr 582, s. 25.

(zabawnie przedstawiona została historia o szukaniu właściwego samolotu na płycie lotniska: tłumacz pytał siedzących w samolotach pilotów, dokąd lecą). Podobnie zwiedzali inni reportażyści, zabierani przez swych przewodników w różne miejsca, np. Melih Cevdet Anday, Aziz Nesin i Yaşar Kemal pojechali do jakiegoś sowchozu „gdzieś daleko od Baku”²⁶² (Anday nie wiedział nawet dokładnie gdzie, jedyne co umiał powiedzieć to, że droga mu się dłużyła), po którym zostali oprowadzeni. Analiza poszczególnych reportaży pokazuje znaczne podobieństwa: goście często zwiedzają te same miejsca, podają te same dane statystyczne, którymi są raczeni przez przewodników, a w kilku przypadkach korzystają z usług tych samych tłumaczy. Za najbardziej niezależnego można uznać Sameta Ağaoğlu, podróżującego po ZSRR własnym samochodem, ale nawet i on może pojechać do swej rodzinnej miejscowości w Karabachu wyłącznie w towarzystwie przedstawiciela Intouristu.

W takich warunkach raczej wątpliwe było osiągnięcie celu, jakim według deklaracji tureckich reportażyistów miało być poznanie prawdy o komunizmie i o losie azerbejdżańskich współpracowników pod rządami Sowietów.

Poczucie wspólnoty kulturowej

Poczucie turecko-azerbejdżańskiej wspólnoty kulturowej, wspomniane na początku tego artykułu, jest jednym z najbardziej wyeksponowanych elementów reportaży tureckich literatów, odwiedzających Azerbejdżan w latach sześćdziesiątych XX wieku. Poczucie to wzmocnione jeszcze zostaje przez specyfikę języka tureckiego. W terminologii tureckiej brak bowiem leksykalnego rozróżnienia na „język turecki” (tur. *Türk dili*) i „języki turkijskie” (tur. *Türk dilleri*, gdzie -ler jest sufiksem liczby mnogiej), funkcjonującego w wielu językach europejskich. Taka sama sytuacja była zresztą do niedawna obecna w polszczyźnie, gdzie podobieństwo określeń „języki tureckie” i „język turecki” rodziło pomieszanie terminologiczne – dopiero od lat dziewięćdziesiątych XX wieku za sprawą Henryka Jankowskiego coraz bardziej powszechne staje się użycie nazwy „języki turkijskie”²⁶³. Tureccy reportażyści określają więc często mieszkańców Azerbejdżanu Turkami (tur. *Türkler*²⁶⁴), z ewentualnym uszczegółowieniem: Turcy z Azerbejdżanu / Turcy Azerbejdżańscy (tur. *Azerbaycan Türkleri*²⁶⁵; *Azerbaycanlı Türkler*²⁶⁶) lub Turcy Azerscy (tur. *Azeri Türkleri*²⁶⁷). Oprócz tego funkcjonują oczywiście określenia bardziej neutralne, jak: Azerbejdżanie (tur. *Azerbaycanlılar*²⁶⁸; dosł. pochodzący z Azerbejdżanu) oraz Azery (tur. *Azeriler*²⁶⁹). Należałoby oczywiście przeprowadzić bardziej szczegółową analizę onomastyczną, uwzględniającą ilość zastosowań poszczególnych określeń, natomiast lektura tekstów reportażyowych wskazuje na dość przypadkowy dobór słownictwa przez

²⁶² M. C. Anday, *Sovyet Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Bulgaristan, Macaristan*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1965, s. 56.

²⁶³ H. Jankowski, *Gramatyka języka krymskotatarskiego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1992, s. 1.

²⁶⁴ S. Ağaoğlu, op. cit., s. 23; İ. Selçuk, *Uzak Komşu Rusyadan Gezi Notları*, Köprü Yayınları, İstanbul 1967, s. 79.

²⁶⁵ Ş. Rado, op. cit., s. 67. Analogicznie do tego pojawia się określenie Turcy z Turcji (tur. *Türkiye Türkleri*). Zob. Ş. Rado, op. cit., s. 66.

²⁶⁶ M. Turgut, *Taşkent'e Doğru. Rusya Notları*, Ajans – Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara 1969, s. 105.

²⁶⁷ M. Turgut, op. cit., s. 107; S. Ağaoğlu, op. cit., s. 24; Ş. Rado, op. cit., s. 63.

²⁶⁸ M. Turgut, op. cit., s. 111; Ş. Rado, op. cit., s. 64; M. Anday, op. cit., s. 48.

²⁶⁹ M. Turgut, op. cit., s. 107; S. Ağaoğlu, op. cit., s. 25, 27, 29, 32; İ. Selçuk, op. cit., s. 84.

poszczególnych autorów. Najlepiej widać to na przykładzie Sameta Ağaoğlu, który oburzał się na dokonywane przez Rosjan próby oderwania Azerbejdżan od ich tureckich korzeni i wzbudzenia w nich uczuć nacjonalistycznych, co przejawiać miało się między innymi w „głoszeniu, że nie są Turkami, tylko Azerami”²⁷⁰, sam zaś niejednokrotnie używał właśnie nazwy Azerowie²⁷¹.

Łatwy do zrozumienia język to według Turków pierwsza i najważniejsza podwalina wspólnoty kulturowej. Reportażysty tureccy, którzy najczęściej docierali do Baku bezpośrednio po wizycie w Moskwie, czuli się tam jak u siebie w domu. İlhan Selçuk przykładowo westchnął z ulgą, że wreszcie znalazł się w tureckim (turkijskim) kraju²⁷². Turcy mogli wreszcie odprawić tłumaczy języka rosyjskiego (choć ci na ogół i tak im towarzyszyli, a dodatkowo przydzielano do pomocy nowych przewodników mówiących po azerbejdżańsku) i porozumiewać się po turecku. Obowiązkowy w reportażach wydaje się, krótszy bądź dłuższy, passus na temat różnic (dziś powiedzielibyśmy false friends) w tureckim i azerbejdżańskim, mający na celu rozbawienie czytelnika i przykucie jego uwagi. Za przykład niech posłuży fragment z artykułu Metina Tokera:

„Turecki azerski jest trochę inny od naszego tureckiego. Używają słów w nieco innym znaczeniu, ale łatwo je zrozumieć w kontekście całego zdania. Mówią na przykład „poradzę się po turecku” (*Türkçe danışırım*), co znaczy „rozmawiam po turecku” (*Türkçe konuşurum*). Mówią „wypadnijmy z promu” (*vapurdan düşelim*), a to znaczy „wysiądźmy z promu” (*vapurdan inelim*). Mówią „schowaj się” (*sakla*), co znaczy „stój” (*dur*). (...) Ale nas najbardziej rozbawiło określenie „łódka podwodna” (*su altı kayığı*), stosowane na „okręt podwodny” (*denizaltı*)”²⁷³.

Melih Cevdet Anday, podając bardzo podobne przykłady, wykorzystał je do żartów w rodzaju: „Jeśli mieszkaniec Baku powie wam, że jadąc do was wypadł z autobusu, nie próbujcie w żadnym wypadku życzyć mu zdrowia i dopytywać o to, czy nic mu się nie stało!”²⁷⁴. Zwrócił on również uwagę na różnice w akcencie i nazywając azerbejdżański dialektem (tur. *Azer lehçesi*)²⁷⁵ stwierdził, że po kilku dniach nie miał najmniejszych problemów ze zrozumieniem rozmówców. Şevket Rado z kolei uznał, że azerbejdżański jest bardzo podobny do tureckiego używanego przez mieszkańców Erzurum, miasta w północno-wschodniej Turcji. Tureccy reportażysty ubolewali jedynie nad odmiennością alfabetu, a Metin Toker słusznie zauważył, że gdyby nie cyrylica, wprowadzona przez Rosjan, pragnących oderwać Azerbejdżan od zachodnioeuropejskiego (w tym tureckiego) kręgu kulturowego, poczucie wspólnoty kulturowej byłoby jeszcze większe.

²⁷⁰ S. Ağaoğlu, op. cit., s. 28. Słowo „Azer” (tur. *Azeri*) tłumaczone jest w słowniku Tureckiego Towarzystwa Językowego (TDK) przy pomocy synonimu Turek z Azerbejdżanu/Turek Azerbejdżański (tur. *Azerbaycan Türkü*) i jest pochodzenia perskiego. Zob. <https://sozluk.gov.tr/>

²⁷¹ S. Ağaoğlu, op. cit., s. 25, 27, 29, 32.

²⁷² İ. Selçuk, op. cit., s. 77.

²⁷³ M. Toker, op. cit., nr 582, s. 26.

²⁷⁴ M.C. Anday, op.cit., s. 48.

²⁷⁵ Ibidem, s. 48.

Znamienna jest również dyskusja, jaką İlhan Selçuk przeprowadził z azerbejdżańskimi intelektualistami i przedstawicielami świata nauki (jedną z obowiązkowych wizyt, zaplanowanych dla tureckich reportażystów, była wizyta w Akademii Nauk i na uniwersytecie oraz w Związku Pisarzy Azerbejdżańskich). Początkowo nie mógł on zrozumieć, dlaczego azerbejdżańska elita intelektualna rezygnuje z języka azerbejdżańskiego na rzecz rosyjskiego, skoro grozi to regresją języka ojczystego, a język stanowi przecież o istnieniu narodu. Selçuk dał się dość szybko przekonać argumentom o potrzebie wspólnego języka nauki i administracji, podobnie jak inny zwolennik socjalizmu, Melih Cevdet Anday. Tymczasem pisarze o centroprawicowych poglądach nie byli skłonni ulegać tym propagandowym tłumaczeniom, a szczególnie bolesny był dla nich fakt, że także wśród prostych obywateli zaczyna szerzyć się zwyczaj mówienia na co dzień po rosyjsku lub wtrącania rosyjskich słów w prowadzonej po azerbejdżańsku rozmowie. Samet Ağaoğlu stwierdził, że po przyjeździe do Baku miał nieraz kłopot z rozróżnieniem języka, którym posługiwali się jego rozmówcy, ponieważ w powszechnym użyciu jest pidżyn, będący mieszkanką rosyjskiego i azerbejdżańskiego. Ağaoğlu zauważył ze smutkiem: „Wygląda na to, że turecki [azerbejdżański – dop. SF] traci swe znaczenie w Baku oraz całym Azerbejdżanie i szybko ustępuje pola rosyjskiemu”²⁷⁶.

Innym elementem budującym turecko-azerbejdżańską wspólnotę kulturową jest pamięć o wspólnej tradycji literackiej, przede wszystkim tej z czasów przynależności obu narodów do jednego organizmu państwowego – jej symbolem jest Fuzuli, szesnastowieczny poeta azerskiego pochodzenia, który po zdobyciu przez Sulejmana Wspaniałego Bagdadu, zasłynął jako jeden z najwybitniejszych poetów osmańskich. W rzeczywistości Azerowie nie spędzili zbyt wiele czasu pod osmańską egidą, gdyż XVI i XVII wiek upłynął pod znakiem wojen safawidzko-osmańskich i przechodzenia terenów dzisiejszego Azerbejdżanu z rąk do rąk, aż ostatecznie przypadły one Persji, a następnie dostały się w strefę wpływów rosyjskich. Tureccy reportażysty, niezrażeni nieścisłościami historycznymi, przywoływali chętnie jeszcze jeden przykład turecko-azerbejdżańskiej wspólnoty literackiej: Nizamiego, dwunastowiecznego poetę perskiego pochodzącego z Gandzy. W zasadzie obaj Ci poeci są częścią szerszej tradycji literackiej, którą można nazwać bliskowschodnią, a przyczynkiem do przywołania tych właśnie postaci były ich pomniki w Baku. Widok pomników budził w Turkach rodzaj zawstydzenia, co doskonale widać w słowach Şevketa Rado:

„Czy w tak ogromnym kraju, jakim jest Turcja, na placach widać posągi naszych wspaniałych poetów? Nie mamy niczego, prócz kilku popiersi gdzieś na uboczu. Tymczasem w Baku naprzeciwko Teatru Dramatycznego znajduje się ośmiometrowy posąg tureckiego poety Fuzuliego. Inny plac zdobi jeszcze potężniejszy posąg Nizamiego, poety z Gandzy”²⁷⁷.

Tureckich reportażystów zachwycała pamięć o wielkich poetach, o których „nowe pokolenie w Turcji powoli zapomina”²⁷⁸. Şevketowi Rado nie podobało się jedynie upolitycznianie ich twórczości. Opisał, jak kupił sobie w Baku piękne, ilustrowane wydanie

²⁷⁶ S. Ağaoğlu, op. cit., s. 24.

²⁷⁷ Ş. Rado, op. cit., s. 67.

²⁷⁸ M. Turgut, op. cit., s. 106.

Layli i Medžnuna Fuzuliego w alfabecie arabskim, a we wstępie ze zgrozą wyczytał, że poeta był komunistą. Turkom podobało się również, że w Azerbejdżanie wiedza o współczesnej literaturze tureckiej była całkiem spora, choć Samet Ağaoğlu narzekał, że znani są tylko pisarze o lewicowych poglądach.

Kwestia wspólnoty religijnej, w przeciwieństwie do wspólnoty językowej czy literackiej, jest praktycznie nieporuszana w reportażach, co ma zapewne związek z wysokim poziomem laicyzacji obu państw w latach sześćdziesiątych. Pisarze tureccy, zwłaszcza ci lewicujący, z zadowoleniem konstatowali tylko, że kobiety w Azerbejdżanie nie zasłaniają włosów, w przeciwieństwie do niektórych Turczynek, co potraktowali jako oznakę zacofania religijnego, której nie udało się zupełnie wypełnić w republikańskiej Turcji.

Ściśle powiązana z poczuciem wspólnoty kulturowej jest pamięć o idei Wielkiego Turanu, wciąż żywa w tureckich reportażach. Wprawdzie panturanizm (zwany też panturkizmem), jako pomysł zjednoczenia wszystkich ludów turekijskich w ramach jednego wielkiego państwa, przeżywał lata świetności na przełomie XIX i XX wieku, jednak można powiedzieć, że Turcy jeszcze w latach sześćdziesiątych snuli mrzonki na temat Wielkiego Turanu – określenie to pojawia się w każdym prawie reportażu. Jednocześnie mieli oni świadomość, że w czasach im współczesnych jest to utopia. İlhan Selçuk zauważył, że winę za taki stan rzeczy ponosi Turcja, która po rozpadzie imperium osmańskiego nie była zainteresowana losem „bratnich” narodów, a na obecnym etapie rozwoju (Azerbejdżan postrzegał jako kraj lepiej rozwinięty ekonomicznie niż Turcja) elitom azerbejdżańskim nie zależy na kultywowaniu turekijskiej tożsamości.

Niezależny Azerbejdżan a poparcie dla socjalizmu

Zdaniem wszystkich tureckich reportażystów Azerbejdżan lat sześćdziesiątych to kraj lepiej rozwinięty ekonomicznie niż Turcja. Wrażenie to pojawia się tuż po wylądowaniu w Baku, podczas drogi z lotniska do centrum, która wiodła przez pola naftowe, a powszechnym widokiem był „las wież szybów naftowych”²⁷⁹. Turcy zaskoczeni ogromem pól naftowych konstatowali brak obsługi, co świadczyć miało o wysokim poziomie zmechanizowania wydobycia. Mieli oni okazję zachwycać się nowoczesnymi rozwiązaniami technologicznymi również podczas obowiązkowych wizyt w rafineriach i fabrykach, po których często zasypywali czytelnika danymi statystycznymi i liczbami, dotyczącymi wydobycia i produkcji. Korzyści wypływające z upaństwowienia gospodarki były zaś prezentowane gościom podczas odwiedzin w sowchozach, którymi zachwycali się szczególnie pisarze lewicujący, np. Melih Cevdet Anday wierzył we wszystko, co usłyszał od młodego, energicznego i kompetentnie wyglądającego dyrektora sowchozu, toteż chwalił planowanie, system podziału zarobków, system motywacji finansowych czy możliwość kolektywnego zakupu maszyn, na które nie pozwoliłby sobie sam jeden rolnik itp. Tureccy reportażyści zwracali również uwagę na to, że udział kobiet w życiu publicznym i zawodowym w Azerbejdżanie był znacznie wyższy niż w Turcji. Zauważali obecność kobiet we wszystkich zawodach – od pracownika naukowego po ochroniarza w fabryce – co z kolei było zasługą rozbudowanego systemu żłobków i przedszkoli.

²⁷⁹ M.C. Anday, op. cit., s. 46.

Wszystko to miało sprawiać, zdaniem większości reportażystów, że poziom życia w Azerbejdżanie, a tym samym i zadowolenie mieszkańców, były wyższe niż w Turcji. Oczywiście Turcy wyciągali te wnioski na podstawie opinii swych rozmówców (przede wszystkim tłumaczy i przewodników oraz osób, do których prowadzeni byli przez swych opiekunów), a także na podstawie własnych obserwacji poczynionych we wzorcowych fabrykach i sowchozach, po których ich oprowadzano. Niemały wpływ na tę opinię miały wygody, których sami doświadczali: komfortowe pokoje w hotelach, ciepła woda w łazienkach, restauracje z widokiem na morze, wieczorne dansingi zakrapiane obficie wódką i okraszane kawiozem.

Charakterystyczne jest, że opinie o szczęśliwym i wygodnym życiu, jakie wiodą mieszkańcy Azerbejdżanu, powtarzane były nie tylko przez pisarzy otwarcie popierających lewicowe ideologie (wśród autorów wybranych do analizy jest ich dwóch: Melih Cevdet Anday oraz İlhan Selçuk), których nie trzeba przekonywać, że socjalizm jest najlepszym możliwym systemem, ale również pisarze o centroprawicowych poglądach. Wzruszali się oni, jak Şevket Rado, gorącym powitaniem, jakie zgotowali im Azerbejdżanie, ustawiając się wzdłuż dwudziestoczerokilometrowej drogi z lotniska do centrum Baku. Spoglądając ze łzami w oczach na wiwatujących i machających im radośnie mieszkańców, Şevket Rado uwierzył w spontaniczność tych gestów i oddolną organizację powitania: „Później dowiedzieliśmy się, że ani gazety ani radio nie podały daty i godziny przyjazdu do Baku premiera Süleymana Demirela wraz z turecką delegacją (...)”²⁸⁰. Nieco więcej wątpliwości miał Mehmet Turgut, witany (podobnie jak inni) na lotnisku przez wiwatujący tłum osób, wymachujących kwiatami: „Całe to zachowanie ludzi budzi wątpliwości, gdyż jest jakby wyuczone, nieco sztuczne i wymuszone”²⁸¹. To stwierdzenie nie przeszkodziło mu jednak później w przyjmowaniu kwiatów i wzruszaniu się oznakami sympatii dla tureckiej delegacji. Metin Toker, podejrzliwy względem przekazywanych mu przez przewodników informacji, zażyczył sobie z kolei, by po zwiedzeniu jednej z fabryk w okolicach Baku, wejść do jakiegoś robotniczego mieszkania:

„To było małe, dwupokojowe mieszkanie. Przebywały w nim cztery osoby: małżeństwo, siostra żony i ojciec męża. W obu pokojach stały po dwa łóżka. Kuchnia była bardzo prosta. Na środku stał stół. Tam jadali posiłki. Całości dopełniał mały hol i podobnej wielkości łazienka. Ale w domu było radio, lodówka, telewizor i kuchenka gazowa”²⁸².

W innych zwiedzanych miastach ZSRR Toker miał podobne życzenie, a odwiedzając domy miejscowych, za oznakę dobrobytu brał dostęp do nowinek technologicznych. Nieco mniej łatwowierny okazał się Samet Ağaoğlu, który rozumiał, że „sowiecka propaganda zaczyna się od wstawienia telewizora do każdego domu”²⁸³, dzięki czemu nawet w pasterskiej szopie rozbrzmiewa „głos Moskwy”. Szczególnie dały mu do myślenia trudności, jakie napotkał, chcąc spotkać się ze swoimi krewnymi w Baku. Niby oficjalnie nikt go do tego nie

²⁸⁰ Ş. Rado, op. cit., s. 64.

²⁸¹ M. Turgut, op. cit., s. 5.

²⁸² M. Toker, op. cit., nr 583, s. 24.

²⁸³ S. Ağaoğlu, op. cit., s. 152.

zniechęcał, ale sami krewni wymyślali liczne preteksty, by do spotkania nie doszło. Kiedy już udało się zorganizować spotkanie w hotelowym lobby, twierdzili, że mają pozwolenie na wyjście z pracy tylko na godzinę i wszyscy z niepokojem spoglądali na zegarki. Pytani przez Sametę Ağaoğlu, jak im się żyje, odpowiadali zgodnie: „Jest nam dobrze, bardzo dobrze. Mamy pieniądze, mamy pracę!”²⁸⁴. Ağaoğlu domyślił się, że wolą oni, by nikt ich z nim nie zobaczył. Nie uwierzył też w zapewnienia o wygodnym życiu.

Kwestia uzyskania przez Azerbejdżan politycznej niezależności praktycznie nie jest poruszana w tureckich reportażach. Nie mówią o niej, co oczywiste, rozmówcy reportażystów, a i Turcy zdają się akceptować istniejącą sytuację i nie frapuje ich kwestia uniezależnienia Azerbejdżanu od ZSRR. Niemala w tym rola propagandy, o mechanizmach której Samet Ağaoğlu napisał kilkustronicowy rozdział w swej książce. Oczywiście Turcy o lewicowych poglądach bez sceptycyzmu podchodzili do propagandowych treści. Jak zauważył Jakub Mirowski w swej pracy magisterskiej analizującej reportaże Andaya i Selçuka: „Obaj autorzy w pełni zgadzają się, że funkcjonowanie republik zamieszkałych przez ludy tureckie w ramach Związku Radzieckiego pozwoliło im na dotarcie do cywilizowanego etapu rozwoju”²⁸⁵. İlhan Selçuk przytoczył swoją rozmowę z jednym z profesorów, którego zapytał o kwestię wyzyskiwania Azji Środkowej przez komunistów, analogicznego do tego z czasów carskich. Jako przykład podał fakt dzielenia się przez Azerbejdżan przychodami z wydobycia ropy naftowej z innymi, biedniejszymi republikami. Wyraźnie zaskoczony tym pytaniem profesor wyjaśnił, że nikt w Azerbejdżanie nie traktuje tego jak eksploatację, gdyż kolektywizm jest podstawą „braterskiej” ideologii komunistycznej. Selçuk bardzo szybko się z nim zgodził. Tymczasem niezaangażowany politycznie Şevket Rado był już nieco ostrożniejszy z szafowaniem opinii w tym temacie. On również uznał, że „z pewnością komunizm odniósł sukces, gdy przed pięćdziesięciu laty odziano głodny i nagi lud”²⁸⁶, ale później jego ideały nie zostały zrealizowane, a praktyka nie zgadza się z teorią, gdyż klasa rządząca wiezie bogate i wygodne życie kosztem pozostałych obywateli. Mehmet Turgut poszedł jeszcze dalej, zarzucając władzom ZSRR eksploatację tureckich republik, podobną do procesów kolonizacyjnych. Na kilku stronach swej książki wykrzykiwał z oburzeniem, że prości mieszkańcy Azerbejdżanu są tak samo biedni i głodni, jak przed rewolucją, a dodatkowo zabrano im wolność: „Bilans pięćdziesięciu lat: po pięć, dziesięć wieźców w każdym mieście i coraz więcej miliardów wpływających rokrocznie do skarbu Związku Radzieckiego”²⁸⁷.

Łatwo zauważyć, że odpowiedź na pytanie, jak żyje się tureckim pobratymcom w ustroju socjalistycznym, zależy w dużej mierze od poglądów politycznych autora. Pisarze lewicujący (Melih Cevdet Anday i İlhan Selçuk) w pełni popierali socjalizm, postulując wprowadzenie tego systemu również w Turcji, gdzie jak zauważył İlhan Selçuk, komuniści przedstawiani byli najczęściej jak potwory czy upiory²⁸⁸. Postawa taka przestaje dziwić, jeśli zwrócimy uwagę na to, że lata sześćdziesiąte były okresem największego poparcia dla

²⁸⁴ Ibidem, s. 32.

²⁸⁵ J. Mirowski, *Sierp, młot i półksiężyc. Analiza tureckich reportaży z ZSRR*, Kraków 2019, s. 33.

²⁸⁶ Ş. Rado, op. cit., s. 83-84.

²⁸⁷ M. Turgut, op. cit., s. 113.

²⁸⁸ İ. Selçuk, op. cit., s. 32.

socjalizmu w wydaniu radzieckim, nie tylko w Turcji²⁸⁹, ale również na Zachodzie²⁹⁰. Tureckich socjalistów tak sparodiował Mehmet Turgut: „ze szklaneczką whisky w ręku gryzmolą jakieś poematy o wstecznictwie, uśmiechając się kapryśnie i drwiąco spod sumiastych wąsów à la Stalin”²⁹¹. Mehmet Turgut zaprezentował niewątpliwie najbardziej kategoryczny brak poparcia dla socjalizmu, jako jedyny wypowiadając się otwarcie na temat ograniczenia wolności mieszkańców Azerbejdżanu. O braku wolności słowa i poglądów napomynał również Samet Ağaoğlu, natomiast Metin Turan i Şevket Rado dali się dość łatwo przekonać o wielostronnym dobrobycie panującym w Azerbejdżanie. Wszyscy reportażyści, bez wyjątku, nie demonizowali jednak ZSRR i mimo silnego poczucia wspólnoty kulturowej z mieszkańcami Azerbejdżanu, nie widzieli potrzeby walki, choćby na kartach literatury, o niezależność tego kraju.

Streszczenie:

W artykule przeanalizowane zostały reportaże sześciu tureckich literatów (Melih Cevdet Anday, Metin Toker, Samet Ağaoğlu, İlhan Selçuk, Şevket Rado, Mehmet Turgut), którzy w latach sześćdziesiątych XX wieku, korzystając z otwarcia się ZSRR na świat po śmierci Stalina, odwiedzili Azerbejdżan. Celem ich podróży miało być poznanie prawdy o komunizmie i o losie azerbejdżańskich współbraci pod rządami Sowietów. Jak wykazała analiza reportaży, okoliczności ich podróży (tj. krótki pobyt, podróż odbyta najczęściej na zaproszenie władz państwowych, zwiedzanie w towarzystwie powiązanych z partią komunistyczną tłumaczy i przewodników) sprawiły, że osiągnięcie tego celu nie było do końca możliwe. Wnioski reportażyistów zależały często od ich orientacji politycznej: pisarze lewicujący w pełni popierali socjalizm, postulując jego wprowadzenie również w Turcji, podczas gdy pisarze o poglądach prawicowych byli znacznie bardziej sceptyczni. Wszyscy jednak zostali przekonani o panującym w Azerbejdżanie dobrobycie ekonomicznym i mimo silnego poczucia wspólnoty kulturowej z mieszkańcami Azerbejdżanu, nie widzieli potrzeby walki o niezależność tego kraju.

Słowa kluczowe:

reportaż, Azerbejdżan, literatura turecka, stosunki turecko-azerbejdżańskie

Key words:

reportage, Azerbaijan, Turkish literature, Turkish-Azerbaijani relations

²⁸⁹ W Turcji nastroje lewicowe wśród intelektualistów wzmacniane były w opozycji do skrajnie nacjonalistycznego, współpracującego ze Stanami Zjednoczonymi rządu Adnana Menderesa i jego Partii Demokratycznej. Po pogromach ludności greckiej, ormiańskiej, żydowskiej i chrześcijańskiej we wrześniu 1955 roku nastąpiło zaostrzenie konfliktu między rządem a turecką inteligencją, które zelżało dopiero po przewrocie wojskowym z 27 maja 1960 roku.

²⁹⁰ Dość wspomnieć kilka nazwisk: Jean Paul-Sartre (był w ZSRR w trakcie podróży Andaya), Simone de Beauvoir, Louis Aragon, Albert Camus, Richard Wright. Por. J. Mirowski, op. cit., s. 17-18.

²⁹¹ M. Turgut, op. cit., 113-114.

Bibliografia:

1. Z. Aliyeva, *Türkiye-Azerbaycan Edebi İlişkilerinde Selef ve Halef Yazarlar: Mirza Fethali Ahundzade ve Anar Rızayev*, „Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi” 2015, nr 19 (1), s. 215-225.
2. S. Ağaoğlu, *Sovyet Rusya İmparatorluğu*, Baha Matbaası, İstanbul 1967.
3. M. C. Anday, *Sovyet Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Bulgaristan, Macaristan*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1965.
4. B. Asiltürk, *Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler*, „Turkish Studies” 2009, nr 4, s. 911-995.
5. H. Jankowski, *Gramatyka języka krymskotatarskiego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1992.
6. N. Nagıyeva, *1990'dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarının Karşılıklı Etkileşimi*, İstanbul 2017.
7. Aziz Nesin, *Yazar, Halk, İktidar*, tł. Mustafa Yılmaz, „Sözcükler” 2012, nr 39 (9/10).
8. J. Mirowski, *Sierp, młot i półksiężyc. Analiza tureckich reportaży z ZSRR*, Kraków 2019. [niepublikowana praca magisterska]
9. Ş. Rado, *50. Yılında Sovyet Rusya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul 1968.
10. İ. Selçuk, *Uzak Komşu Rusyadan Gezi Notları*, Köprü Yayınları, İstanbul 1967.
11. M. Toker, *Dış Geziler: Rusya*, „Akis” 1965, nr 578, s. 4-9.
12. M. Toker, *Dış Geziler: Rusya*, „Akis” 1965, nr 582, s. 23-26.
13. M. Toker, *Dış Geziler: Rusya*, „Akis” 1965, nr 583, s. 23-26.
14. M. Toker, *Dış Geziler: Rusya*, „Akis” 1965, nr 584, s. 24-27.
15. M. Turgut, *Taşkent'e Doğru. Rusya Notları*, Ajans – Türk Matbaacılık Sanayii, Ankara 1969.
16. słownik turecki TDK, za: <https://sozluk.gov.tr/> (25.03.2020)

Człowiek, czas i miejsce w wybranych opowiadaniach Vaqifa Sultanlego na tle sytuacji politycznej we współczesnym Azerbejdżanie

Ernest Cassirer w *Eseju o człowieku* pisał: „Czas i przestrzeń są ramami, które zamykają w sobie całą rzeczywistość. Nie możemy pojąć żadnej rzeczy realnej inaczej, jak tylko w warunkach czasu i przestrzeni”²⁹². Obie te kategorie odnoszą się do egzystencji człowieka, a w procesie percepcji tekstu literackiego sprawiają, że czytelnik – oprócz pytania „kim jestem?” – niechybnie musi sobie także zadać pytanie „kiedy jestem?” oraz „gdzie jestem?”. Przy czym termin ‘przestrzeń w dziele literackim’ oznacza – powtarzając za Henrykiem Markiewiczem – nie tylko pewne fragmenty przestrzeni w sensie geometryczno-fizycznym, a więc terytorium (np. krajobrazy, wnętrza), ale także przedmioty naturalne i wytworzone przez człowieka, jak i zjawiska przyrody²⁹³. Kategorie czasu i przestrzeni są w dziele literackim nierozłączne, a ich funkcje w kreowaniu bohaterów i świata przedstawionego – bardzo zbliżone. Zagadnienie to uczyniła jednym z najważniejszych tematów badawczych Anna Martuszevska²⁹⁴, odwołując się przy tym do ustaleń pioniera badań nad koncepcją czasu i „czasoprzestrzeni”²⁹⁵ w literaturze, Michaiła Bachtina. Badacze podkreślają wagę kategorii czasu i przestrzeni jako czynników wpływających na oś konstrukcyjną i fabularną dzieła literackiego oraz na kreację postaci literackiej.

Przedmiotem analizy w niniejszym tekście są właśnie te trzy zasadnicze komponenty (czas, przestrzeń i bohater) składające się na fabułę opowiadań przedstawiciela współczesnej prozy azerbejdżańskiej, Vaqifa Sultanlego.²⁹⁶

²⁹² E. Cassirer, *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, [tłum.] A. Staniewska, Warszawa 1977, s. 108, [cyt. za:] T. Gęsina, *Co było przed geopoetyką? Kategoria przestrzeni w literaturoznawstwie polskim - rekonesans*, „Postscriptum Polonistyczne” 2016, nr 1 (17), s. 167.

²⁹³ Zob.: H. Markiewicz, *Czas i przestrzeń w utworach narracyjnych*, Kraków 1983, [nadb.] „Ruch Literacki”, XXIV, z. 1 (136), s. 10.

²⁹⁴ Zob.: A. Martuszevska, *Czas i przestrzeń w polskiej powieści współczesnej dojrzałego realizmu*, „Pamiętnik Literacki” 1975, 66/1, s. 3-23.

²⁹⁵ Przez „czasoprzestrzeń” rozumiemy w badaniach literackich, rzecz jasna, nie termin stosowany w fizyce od czasów Einsteina, a „wzajemne powiązanie stosunków czasowych i przestrzennych przyswojonych artystycznie w literaturze” (M. Bachtin, *Formy czasu i czasoprzestrzeni w powieści*, [w:] eadem, *Problemy literatury i estetyki*, [tłum.] W. Grajewski, Warszawa 1981, s. 279). Upraszczając tę definicję można powiedzieć, że czasoprzestrzeń w literaturze to korelacja elementów czasowych i przestrzennych w utworze literackim.

²⁹⁶ Vaqif Sultanlı (czyt. Wagif Sultanly). W polskiej tradycji językowej utrwaliła się już reguła odmiany obcych nazwisk zakończonych na samogłoskę ‘y’ (np. Batory – Batorego), w związku z czym autorka zdecydowała się na odmienianie nazwiska Sultanlı według tego schematu, choć wspomniana reguła mówi o nazwiskach spolszczonych, przede wszystkim pochodzenia węgierskiego i z wygłosem zapisywanym literą ‘y’.

Wybór tego pisarza spośród dziesiątków współczesnych prozaików Azerbejdżanu nie był przypadkowy. Po pierwsze, autorka artykułu zna go osobiście, od lat zna jego twórczość (trzy opowiadania przełożyła na język polski²⁹⁷), a możliwość kontaktu z pisarzem jest niewątpliwym atutem w procesie badań literackich, jako że badacz – w przypadku wątpliwości co do interpretacji – nie jest zdany wyłącznie na siebie i własną intuicję. Po drugie, Vaqif Sultanlı ze swoją nadzwyczaj aktywną działalnością akademicką, literacką, wydawniczą i z dorobkiem na polu zacieśniania kontaktów rozrzuconej po świecie azerbejdżańskiej diaspory, z całą pewnością zasługuje na przedstawienie polskim czytelnikom jako wzór naukowca i pisarza angażującego się w wysiłki na rzecz walki o jedność narodową. Sygnalizowany w temacie artykułu przedmiot rozważań (człowiek, czas i miejsce) zostanie omówiony na przykładzie czterech opowiadań z różnych okresów twórczości Vaqifa Sultanlego. Najstarsze z nich to jego pierwsze opowiadanie (*Zapach piołunu*, 1978).

Vaqif Sultanlı – krótka biografia

Vaqif Sultanlı urodził się w 1958 roku w Şahsevən, w okręgu Kürdəmir. Po skończeniu wiejskiej szkoły średniej oraz szkoły muzycznej, w której pobierał naukę gry na tradycyjnym azerbejdżańskim instrumencie *tar*, w latach 1976-81 studiował literaturę na Państwowym Uniwersytecie w Baku. Po ukończeniu studiów został skierowany do pracy we wsi Qalacıq (rejon İsmayilli) jako nauczyciel języka i literatury azerbejdżańskiej. W roku 1984 uzupełnił studia II stopnia i rozpoczął działalność naukową. Od 1999 roku jest profesorem. Pracuje cały czas na tym samym uniwersytecie, w Zakładzie Historii Literatury Azerbejdżanu, specjalizując się we współczesnej literaturze azerbejdżańskiej, a szczególnie w dziedzinie teorii i krytyki oraz literatury emigracyjnej. Jest autorem dziesięciu monografii naukowych i podręczników akademickich. Wśród jego książek wyróżnia się monografia poświęcona wybitnemu działaczowi niepodległościowemu związanemu przez wiele lat z Polską, Mehmedowi Eminowi Resulzade (*Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi dünyası* [Świat literacki Mehmeta Emina Resulzade], 1993). W roku 1995 prowadził w Polsce kwerendę. Jest autorem olbrzymiej liczby artykułów naukowych i esejów dotyczących historii literatury, krytyki i badań literackich. Ważną częścią jego dorobku są referaty, które wygłasza na międzynarodowych sympozjach w wielu krajach świata od Chin i Korei przez Indie i Azję Centralną, Turcję i północny Cypr po Francję, Wielką Brytanię i Stany Zjednoczone. Warto w tym miejscu wspomnieć, że w roku 1991 Sultanlı założył międzynarodową organizację skupiającą badaczy Azerbejdżanu (*Ümumdünya Azərbaycanşünaslar Assosiasiyası* [The World Association of Azerbaijani Studies]) i był jej pierwszym przewodniczącym. W latach 2002-2012 pełnił obowiązki redaktora naczelnego czasopisma „Dünya Azərbaycanlıları” ukazującego się w Stanach Zjednoczonych i reprezentującego głos szeroko pojętej azerbejdżańskiej diaspory. W roku 2018 został przyjęty do International Writers Association z siedzibą w Stanach Zjednoczonych.

²⁹⁷ Na język polski przetłumaczono następujące opowiadania Vaqifa Sultanlego: *Xallı* (*Buraska*, „Przegląd Orientalistyczny” 2007, nr 3-4, s. 221-223); *Vətən* (*Ojczyzna*, [w:] *Czerwona limuzyna. Antologia współczesnej prozy azerbejdżańskiej*, Warszawa 2007, s. 131-134); *Tərs Axın* (*Odwrócony strumień*, opowiadanie jeszcze nieopublikowane).

Bardzo ważną częścią aktywności życiowej Vaqifa Sultanlego, obok pracy pedagogicznej, naukowej, działalności organizacyjnej i felietonistyki, jest twórczość literacka. Zaczął pisać jeszcze podczas studiów, debiutując pod koniec lat 70. opowiadaniem na łamach prasy. Opublikował dwie powieści i cztery tomy opowiadań. Jego dzieła, zarówno naukowe jak i literackie, tłumaczone są na języki obce, m. in. na angielski, turecki, perski, rosyjski, niemiecki, arabski, uzbecki. Opublikował także cztery antologie współczesnej prozy azerbejdżańskiej. Trzy z nich ukazały się po angielsku w Wielkiej Brytanii²⁹⁸, a jedna dotyczy mało znanej i niedostępnej dla mieszkańców Azerbejdżanu prozy ich pobratymców z Azerbejdżanu Południowego czyli tej większej części Azerbejdżanu, która dawnymi decyzjami władców znalazła się w obcym państwie, w Iranie²⁹⁹.

Zapach piołunu – letni obrazek ze wsi radzieckiego Azerbejdżanu

Opowiadanie *Zapach piołunu* (azerb.: *Yovşan ətri*) z roku 1978 to pierwszy opublikowany utwór pisarza. Główny bohater, student İsmail, właśnie przyjechał z Baku do swojej rodzinnej wioski:

„Popękaną od słońca drogą, która wiła się wśród sięgającej horyzontu równiny porośniętej piołunem, szedł młody człowiek z walizką. Raz po raz przekładał bagaż z ręki do ręki i nie przystając ani na chwilę, szedł równomiernym, ciężkim krokiem. Droga dłużyła się niemiłosiernie. Nie minął go żaden pojazd, ani żadne żywe stworzenie. Ponieważ od dawna nie było deszczu, spod jego stóp wzbijały się tumany kurzu. W powietrzu unosił się ciężki, ostry zapach piołunu. Ale on nie dostrzegał tumanów kurzu, ani nie czuł palącego zapachu. Jego pamięć i uczucia były stępione niczym dawno nieużywany nóż”³⁰⁰.

İsmail przyjechał tylko na jedną noc, a powód przyjazdu jest bardzo smutny. Kilka miesięcy wcześniej zmarła jego matka, a on – nie mogąc przyjechać na pogrzeb, ani później – dopiero teraz przyjeżdża po raz pierwszy do domu rodzinnego. Do domu bez matki. Witają go pogrążeni w rozpacz ojciec i siostry. W tym domu nic już nie jest takie, jakie było za życia matki i nigdy już takie nie będzie. Dom jest zaniedbany, nie widać w nim troskliwej ręki kobiety. Piękny ogród, w który matka wkładała całe swoje serce, zarósł chwastami. Wszędzie widać piołun, a zapach tego chwastu towarzyszy İsmailowi przez cały czas pobytu w domu. Opustoszało też jaskółcze gniazdo, które zawsze o tej porze rozbrzmiewało śpiewem.

Chłopak ze zdziwieniem stwierdza, że nawet kury się zmieniły, odkąd nie ma matki. Sprawiają wrażenie, jakby straciły wolę życia. Już nie wchodzi na noc do kurnika, tylko śpią tam, gdzie je noc zastanie: na ziemi, na drzewie. Kiedy chłopak kładzie się spać, zauważa w pokoju przedmioty, które należały do matki, co wyzwała w nim jeszcze większą rozpacz.

²⁹⁸ *Modern Azerbaijanian Prose. Anthology*, prep. by V. Sultanly and I. Ismaely, Bloomington, 2012; *Modern Azerbaijani Women's Prose. Anthology*, eadem, Bloomington, 2014; *Modern Azerbaijanian Prose. Anthology*, 2nd edition with additions, eadem, Bloomington, 2019.

²⁹⁹ *Güney Azərbaycan nəsrli. Başlanğıcdan bu günə qədər*, eadem, Bakı 2017.

³⁰⁰ V. Sultanly, *Qul bazarı*, Bakı 1999, s. 14.

Szczególnie dojmujący jest dla niego widok białej chusty, którą kupił dla matki rok wcześniej, przez długi czas oszczędzając i odkładając na ten zakup drobne pieniądze. I sprawił matce tym prezentem taką radość, że ani razu nie założyła tej chusty na głowę, tylko trzymała w skrzyni jak największy skarb... Rano chłopak idzie na grób matki, a po powrocie z cmentarza żegna się z rodziną i wyrusza w drogę powrotną do miasta.

Choć w tym opowiadaniu występuje kilka postaci, czytelnik odnosi wrażenie, że bohaterami determinującymi bieg wypadków są tylko dwie osoby: İsmail i jego matka, która – mimo że już nie żyje – jest bardzo mocno obecna w akcji opowiadania. Widzimy ją cały czas poprzez myśli i wspomnienia İsmaila, widzimy ją w bezgranicznym smutku pozostałych domowników, a nawet można zaryzykować stwierdzenie, że również w smutku osieroconych przez nią sprzętów domowych, kur i roślin w ogródku.

Na miejsce akcji w tym opowiadaniu składają się: wiejska droga od przystanku do domu İsmaila, dom rodzinny, ogródek, cmentarz. Wszystkie te miejsca zdają się być pełne żaloby, tak jakby cierpiały ból razem z pogrążonymi w rozpacz ludźmi. W jednym zdaniu pojawia się też Baku – miasto studiów İsmaila. Jest to miejsce, do którego z jego rodzinnej wsi jedzie się długo i z przesiadkami.

Czas akcji opowiadania, nieokreślony dokładnie, przypada na gorącą porę roku. Wszystko jest spalone słońcem, nad drogą unoszą się kłęby pyłu, a obezwładniający żar z nieba jeszcze bardziej potęguje bezsilność przybitych smutkiem ludzi. Akcja jest bardzo powolna, statyczna i prawie bezgłówna, nie licząc jednostkowych, krótkich wypowiedzi domowników. Bardzo częstym w utworach Vaqifa Sultanlego zjawiskiem jest retrospekcja. Odnajdujemy ją także w tym opowiadaniu: pisarz kilkakrotnie przywołuje obraz zmarłej matki poprzez ukazanie myśli jej syna.

Choć nie jest to wprost powiedziane, z tekstu możemy się domyślić, że rzecz dzieje się w kolektywizowanej wiosce radzieckiego Azerbejdżanu. Rodzina İsmaila żyje bardzo skromnie w niewielkim wiejskim domu, uprawia nieduży przydomowy ogródek, który pozwala wzbogacić codzienny jadłospis o własne warzywa i owoce, w ogródku trzyma się nieduże, własne stadko kur. Pomimo tych pozorów posiadania „własności prywatnej” życie rodziny i całej społeczności podporządkowane jest regułom wiejskiego kolektywu. Ojciec İsmaila codziennie o świcie wsiada na konia i jedzie do prac polowych, a ze słów jego córek wynika, że pracuje ponad siły. Z elementów, które zaliczyć można do kolchozowej rzeczywistości, pisarz zamieszcza w fabule wspólne, wiejskie stado bydła, przy którym zatrudniony jest jeden pastuch oraz pełną dziewcząt i młodych kobiet ciężarówkę, która pod wieczór przywozi robotnice z pola do wsi.

Kilim Babci İnce – oszukując śmierć...

Opowiadanie *Kilim Babci İnce*³⁰¹ (azerb.: *İncə qarının hanası*) pochodzi z roku 1984. W tej miniaturze zajmującej zaledwie półtorej strony doskonale widać mistrzostwo autora w sztuce budowania akcji: pomimo minimalnych rozmiarów i lapidarnej treści utwór jest bardzo poruszający. Występuje tu tylko jedna postać, tytułowa Babcia İnce. Staruszka przez całe życie tkala kilimy, był to jej zawód i źródło utrzymania. Z umiejętnie wplataną w akcję

³⁰¹ İnce – czyt.: Indze.

retrospekcji dowiadujemy się, że wyrabiała kilimy dla wszystkich ludzi z okolicy, dla swoich i obcych. Zawsze tkła dla innych. I oto teraz, w czasie, gdy toczy się akcja utworu, staruszka tkła ostatni kilim i tkła go dla siebie. Wie, że niedługo umrze i że ten ostatni kilim jest dla niej. Wkłada w tę pracę całe swoje serce, swoje uczucia, można rzec – całą siebie. I można powiedzieć, że im więcej wkłada samą siebie w tę pracę, tym bardziej przybliża się do śmierci. Wie, że kiedy skończy tkąć, przyjdzie po nią śmierć. A wpłatając w kilim kolorowe nici, wpłata swoje życie:

„Nić czerwona to była jej krew, żółta to tęsknota, szara to oczy. Nić czarna to jej los, biała to siwe włosy, a niebieska to jej sny. Te kolory żyły i kobieta do rana z nimi rozmawiała. I kiedy tak tkła, to płakała. Płakała na wspomnienie minionych czasów. Miała na obu policzkach po jednej długiej linii. Wyżłobiły je te łzy, które przelewała nocami. [...] W kilimie, który teraz tkła, było coś magicznego, coś tajemnego. Ten kilim był jej życiem. Jej chorobą. Był jej tęsknotą za wnukami, co poszli na wojnę i już nie wrócili. [...] W tym kilimie były jej sekretne sny, jej wielka miłość i piękno, które dawno utraciła”³⁰².

Ponieważ staruszka czuła, iż żyje tylko dlatego, że jej kilim jeszcze nie jest gotowy, nie dopuszczała do siebie myśli o skończeniu tej pracy. Bo kiedy kilim będzie gotowy – upomni się o nią śmierć. Dlatego gdy codziennie nad ranem widziała, że kilim jest prawie ukończony, pruć go, aby wieczorem zacząć tkąć od nowa i w ten sposób odsunąć od siebie śmierć. Ostatnie słowa tego miniaturowego opowiadania brzmią: „Dłużyła się noc. Dłużyło się życie”³⁰³.

W tym absolutnie baśniowym, tajemniczym, onirycznym świecie mamy tylko jedną postać, ale w jej wspomnieniach przewijają się ludzie, na których zamówienie przez całe życie wyrabiała kilimy oraz wnukowie, którzy nie wrócili z wojny. Tak więc w tym utworze również mamy do czynienia z wykorzystaniem retrospekcji dla przekazania bogatszej wiedzy o czasach i ludziach.

Miejsce akcji ograniczone jest do absolutnego minimum – do pokoiku, w którym Babcia Ince mieszka i pracuje. Czas akcji, jak w przeważającej większości utworów Sultana, nie został sprecyzowany. Pisarz nie umieścił w tekście żadnych wskazówek, które pomogłyby czytelnikowi domyślić się, na której wojnie zginęli wnukowie bohaterki. Prawdopodobnie była to II wojna światowa. Opowiadanie pozostawia czytelnika z poczuciem wielkiego smutku i ze świadomością, że ofiarami wojny są nie tylko ci, co na nich giną, ale też ci, którzy po nich zostają, a najczęściej są to kobiety i dzieci, boleśnie okaleczone przez utratę najbliższych...

³⁰² *Ibidem*, s. 90-91.

³⁰³ *Ibidem*, s. 91.

Buraska – zimowy obrazek ze wsi radzieckiego Azerbejdżanu

Opowiadanie *Buraska* (azerb.: *Xalli*) z roku 1999 zaczyna się od opisu mroźnej zimowej nocy, kiedy wśród odgłosów szalejącej śnieżycy kobieta urodziła swoje czwarte dziecko. Płacz noworodka obudził męża kobiety i starsze dzieci. Mężczyzna zaczyna czynić kobiecie wyrzuty, dlaczego go nie obudziła, ale jego pretensje ustąpią miejsca radości, gdy tylko zobaczy dziecko. To chłopak! Po czterech córkach wreszcie syn! Dziewczynki są tej nocy świadkami przedziwnych wydarzeń. W domu pojawiło się nowe dziecko, a ojciec w środku nocy wykonuje czynności, których nigdy wcześniej nie wykonywał nawet w dzień:

„Wyciągnął z kąta sito i zaczął przesiewać mąkę. Aż do tego momentu dziewczynki sądziły, że tylko ich matka to potrafi i dlatego zawsze tylko ona wykonuje tego typu czynności. Przesiewając mąkę ojciec poruszał się z lekka to w prawo, to w lewo, a mdłe światło lampy rzucało jego cień na ścianę. Cień to rósł, to malał, co sprawiało wrażenie, jak gdyby jakaś straszna zjawy wypełniała izbę. Potem ojciec wziął misę i począł wyrabiać ciasto. Dzieci patrzyły w osłupieniu, jak ojciec przyrządza posiłek. Gdy jedzenie było gotowe, podał matce na talerzu, potem włożył do pieca potężny kawałek drewna i położył się”³⁰⁴.

Tej samej nocy w tym domu urodziła swoje dzieci kotka. Kobieta brzydzi się kotami i toleruje ich obecność tylko dlatego, że ratują domostwo przed myszami. Ale teraz, gdy w domu jest maleńkie dziecko, zabobonna kobieta nie pozwala na obecność kotki, która mogłaby sprowadzić na noworodka nieszczęście. Każę najstarszej córce wynieść kotkę z kociętami. Dziewczynka urządza im kącik w oborze. Nie wiadomo jakim sposobem, brnąc z kociętami w wielkim śniegu, kotka następnej nocy przeniosła swoje dzieci z powrotem do domu. Rano matka znów zawołała do córki: „Zabierz to nieczyste stąd! Ciśnij w śnieg!”³⁰⁵. Dziewczynka znów wyniosła kocią rodzinę do obory.

Tej zimy ludzka rodzina doczekała się wielkiego szczęścia w postaci narodzin syna, lecz kocia matka i jej dzieci nie przeżyły mrozów.

Na tle innych opowiadań Vagifa Sultanlego *Buraska* należy do bardziej rozbudowanych pod względem zestawu postaci i przebiegu akcji. Lista postaci jest długa, jak na utwory tego pisarza. Znajdują się na niej: ciężko pracujący na utrzymanie rodziny gderliwy ojciec, który złagodniał i zmienił zachowanie po narodzinach syna; nieczuła, zabobonna matka, której los zesłał radość urodzenia chłopca, ale ona w tym samym czasie skazuje na śmierć kocią matkę i jej dzieci; cztery dziewczynki, pracowite, posłuszne, empatyczne w stosunku do zwierząt. Do tej listy dopisać można postać bardzo ważną, choć zupełnie bierną w tym opowiadaniu – nowo narodzonego chłopca a także tytułową bohaterkę, kotkę, która u większości czytelników wywołuje zapewne znacznie cieplejsze uczucia, niż ludzka matka.

Miejsce akcji prawie w całości związane jest z izbą mieszkalną skromnego wiejskiego domu. Nieliczne, krótkie epizody prowadzą czytelnika do przydomowej stajni, gdzie rozgrywa się tragedia kociej rodziny. Dom i stajnia to zasadnicze miejsca, w których pisarz

³⁰⁴ Eadem, *Buraska*, [tłum.] G. Zajac, „Przegląd Orientalistyczny” 2007, nr 3-4, s. 221-222.

³⁰⁵ *Ibidem*, s. 223.

ulokował akcję opowiadania, ale wspomina się jeszcze o jednym – bliżej nieokreślonym miejscu pracy ojca. Przy okazji dowiadujemy się też, że w tej wiosce, która jest zapewne typową niedużą miejscowością na azerbejdżańskiej prowincji, działa sklep:

„Tego dnia ojciec wcześniej wrócił z pracy. W rękach trzymał papierową torbę z owocami, cukierkami i innymi drogimi prezentami. Oczy miał roześmiane, cieszył się jak dziecko. [...] W jego twarzy widać było taką dumę, jakby to nie jego kobieta, a on sam urodził tego chłopca”³⁰⁶.

Czas w tym opowiadaniu obejmuje kilka dni ciężkiej, kaukaskiej zimy: od nocy narodzin chłopca do dnia, gdy w stajni znaleziono zamarzniętą kotkę, która wcześniej, z bezsilności, zjadła swoje kocięta. Wybór zimowej pory jako czasu akcji tego opowiadania zapewne nie był przypadkowy a bardzo dobrze przemyślany. Zima to czas próby dla człowieka, czas ciężki do przeżycia. Kiedy w takich trudnych warunkach trzeba walczyć o życie swoje i najbliższych, jedni zdają egzamin z miłosierdzia, inni – nie. W opowiadaniu *Buraska* autor koncentruje uwagę na właściwym czasie akcji, opisując zdarzenia, które miały miejsce w trakcie tych kilku dni, stąd całkowity brak odwołań do przeszłości. Jest to jedno z nielicznych opowiadań Sultanlego, w których nie korzysta się z retrospekcji.

Podobnie jak w opowiadaniu *Zapach piołunu*, tutaj również akcja toczy się w skolektywizowanej wsi radzieckiego Azerbejdżanu, w skromnym wiejskim domu. Daty powstania tych utworów dzieli 21 lat, ale wydaje się, że czas akcji w obydwu dotyczy podobnego okresu – lat powolnej, żmudnej budowy socjalistycznego dobrobytu na radzieckiej prowincji. Dobrobytu na miarę lokalnych możliwości...

Ojczyzna – echa konfliktu ormiańsko-azerbejdżańskiego

Opowiadanie *Ojczyzna* (azerb.: *Vətən*) z roku 2002 zaczyna się od opisu trudnej wędrówki głównego bohatera w poszukiwaniu rodzinnej krainy, tytułowej ojczyzny. Czytelnik przez dłuższy czas nie zdaje sobie sprawy, kim jest bohater, którego oczami oglądamy świat i z którego uczuciami tak mocno, tak „po ludzku”, identyfikujemy się. Już od pierwszych akapitów odruchowo stajemy po stronie wygłodzonego wędrowca, któremu po wielu dniach ciężkiej drogi udało się odnaleźć swoją dawną wioskę, leżącą teraz – po dramatycznych zawirowaniach wojennych – po drugiej stronie granicy, i liczymy na to, że dalszy bieg wypadków doprowadzi utrudzonego bohatera do szczęśliwego zakończenia.

„Zatrzymał się przed zagrodą, w której kiedyś się urodził. Dom, z którym wiązały się jego najszczęśliwsze wspomnienia, był teraz jak daleka, nieosiągalna ziemia obiecana. Trzy dni głodu pozbawiły go resztek sił. W nadziei znalezienia czegoś do zjedzenia zaglądał do różnych zagród, ale zewsząd go przeganiali. Poszukiwanie jedzenia na śmierdzącym śmietniku również nie przyniosło efektu.

³⁰⁶ *Ibidem*, s. 222.

Wierzchołek góry, u stóp której leżała jego rodzinna wieś, tonął w złocistych blaskach zachodzącego słońca. Poczuł się bezdomny i obcy w tej wyludnionej, smutnej wsi³⁰⁷.

Bohater jest u kresu życia. Jest już stary. Dowiadujemy się, że wrócił do rodzinnej wioski po wielu latach smutnej egzystencji w obcych stronach, a wrócił, by tutaj umrzeć. Spogląda na rodzinną zagrodę, na sad, w którym niegdyś, w gorące letnie noce, baraszkował z koleżanką, a nad ranem odprowadzał ją do bramy i szczęśliwy kładł się do snu.

W miarę pograżania się w lekturze czytelnik zaczyna domyślać się, że bohaterem opowiadania jest pies. „Kiedyś, w życiu które już dawno i bezpowrotnie odeszło, miał w tej zagrodzie własną budę, a gospodarz każdego dnia karmił go do syta. Lecząc tym szczęśliwym dniom nie dane było trwać wiecznie³⁰⁸. Kiedy zbliżał się front (mowa o konflikcie ormiańsko-azerbejdżańskim z lat 90.), wioskę zaczęli opuszczać mieszkańcy. Po staruszka, właściciela psa, przyjechał z miasta syn i kazał mu natychmiast z nim jechać – bez psa. „Z tego, jak staruszek gniewnie rozmawiał z synem i spoglądał w jego stronę, pies zrozumiał, że rzecz idzie o niego. Widać było, że stary człowiek chce go ze sobą zabrać, a syn się nie zgadza³⁰⁹. Pies został w wiosce. Widział, jak każdego dnia wieś pustoszeje. W miarę, jak przybliżał się front, coraz więcej mieszkańców odjeżdżało na zawsze.

„Pewnej nocy Ormianie podeszli aż do wsi. I pies widział, jakich chwyтали się podstępów, aby nastraszyć tych, którzy jeszcze pozostali w wiosce. Chciał o tym powiedzieć ziomkom, uspokoić ich, podtrzymać na duchu, ale cóż mógł zrobić... On, który rozumiał ludzką mowę, lecz nie potrafił mówić...

Z nastaniem jesieni wieś zajęli Ormianie.

Ostatnim, który opuścił wioskę, był pies³¹⁰.

Postrzelony w nogę, włókł się dniami i nocami, aby dotrzeć do miasta. Wegetował tam wiele lat, co rano wychodząc z kryjówki i błakając się po ulicach w nadziei na spotkanie swojego pana. „Nie wiedział, że myśli o ojczystej wsi, o porzuconym domu, w którym teraz gospodarują obcy, zabiła staruszka i że jego mogiła dawno już zarosła trawą³¹¹. Pod koniec życia zapragnął wrócić do rodzinnej wioski, bo „nie chciał umierać na ulicy wielkiego miasta, jak ludzie³¹². Dzień powrotu do domu okazał się ostatnim dniem w jego życiu. Mieszkający tu teraz gospodarz wyszedł ze strzelbą przed dom, gdy zobaczył obcego psa. Ten próbował ucieczki, ale kula dosięgła go w momencie, gdy przeskakiwał ponad ogrodzeniem. Ostatkiem sił dowlóknął się do zarośli. Gasnącymi oczami spoglądał na przepiękny tego wieczoru zachód słońca, a wiejący od gór wiatr niósł w jego stronę zapach lasu – „zapach znajomy i aż do bólu ojczysty³¹³.

³⁰⁷ *Eadem, Ojczyzna*, [tłum.] G. Zając, *Czerwona limuzyna...*, op. cit., s. 131.

³⁰⁸ *Ibidem*, s. 131-132.

³⁰⁹ *Ibidem*, s. 132.

³¹⁰ *Ibidem*.

³¹¹ *Ibidem*, s. 133.

³¹² *Ibidem*.

³¹³ *Ibidem*, s. 134.

Lista postaci w tym poruszającym opowiadaniu jest bardzo krótka. Głównym bohaterem jest pies i to o nim narrator opowiada od pierwszego do ostatniego zdania. Pojawiają się nieliczne inne postaci, ale wszystkie – albo poprzez wspomnienia psa (staruszek, jego syn, psia przyjaciółka z lat młodości), albo jako obraz widziany jego oczami (obcy gospodarz ze strzelbą). Narracja jest tak skonstruowana, że gdyby zamienić wszystkie czasowniki mówiące o psie (wszedł, spostrzegł, pojął, uciekł i in.) na postać pierwszoosobową, opowiadanie byłoby w takim samym stopniu zrozumiałe i równie (a może jeszcze bardziej) poruszające. Całe byłoby przeplatane retrospektywnymi wstawkami autoopowieścią o powrocie do ojczystej wioski.

Miejsca akcji utworu, oprócz tego zasadniczego – rodzinnej zagrody, do której powrócił stary pies – to przywoływana w jego wspomnieniach wiejska droga, gdzie po raz ostatni widział swojego pana i odprowadzał go wzrokiem aż po horyzont stepu oraz miasto, do którego udał się na długą poniewierkę.

Czas akcji utworu nie jest dokładnie określony, ale w przeciwieństwie do większości opowiadań Sultanlego wspomniane zostało konkretne wydarzenie z najnowszej historii, które pozwala na sprecyzowanie czasu: wojna ormiańsko-azerbejdżańska. Na czas akcji tego opowiadania, w którym główny bohater w jesieni swego życia wraca w rodzinne strony by tu umrzeć, nieprzypadkowo wybrano jesień, a dokładniej – piękny wieczór malowany krwistą czerwienią. Tragedia, która na koniec spotka psa, zapowiadana jest już na początku akcji właśnie tą barwą: „Chmury pełne wieczornego koloru jesieni zdawały się być gotowe do wylania potoków gorącej krwi”³¹⁴.

Podsumowanie

Bohater, czas i miejsce/przestrzeń to główne elementy fabuły gatunku, który nazywamy opowiadaniem. W utworach Vaqifa Sultanlego między tymi trzema elementami zachodzi szczególnie silna i specyficzna więź. Mówiąc ‘specyficzna’ mam na myśli przede wszystkim fakt, że jego bohaterowie są bardzo mocno osadzeni w konkretnych miejscach, które mają fundamentalne znaczenie w życiu tych osób, a zwłaszcza mają decydujące znaczenie dla przebiegu akcji; a z kolei te miejsca są silnie związane z czasem, który przesądza o takim a nie innym biegu wydarzeń. Uważna lektura opowiadań Vaqifa Sultanlego pozwala zauważyć, jak wielką rolę przywiązuje on do wzajemnych oddziaływań między tymi trzema zasadniczymi częściami składowymi fabuły. Odnosi się wrażenie, że autor starannie dobiera człowieka, czas i miejsce, tak aby żaden z tych elementów nie był przypadkowy. Nawet wzmianki o pogodzie, o barwach towarzyszących porze roku czy porze dnia, o odgłosach dobiegających z otaczającej miejsce akcji przyrody – zdają się być bardzo starannie przemyślane, tak aby współgrały z toczącym się dramatem i uzupełniały go (bo trudno nie zauważyć, że w utworach Sultanlego rozgrywają się mniejsze lub większe dramaty).

Bohaterowie utworów Vaqifa Sultanlego znacznie częściej są postaciami pozytywnymi, a typów całkiem negatywnych nie spotykamy prawie wcale, chyba że we wspomnieniach innych bohaterów. Jeśli nawet naszej lekturze towarzyszy uczucie sprzeciwu wobec postaw niektórych bohaterów (jak na przykład postawa kobiety wyrzucającej z domu w mroźną zimę

³¹⁴ *Ibidem*, s. 131.

kotkę z nowo narodzonymi kociętami lub postawa człowieka, który zabierając do siebie starego ojca odmawia zabrania również jego psa), to zachowania tych ludzi tłumaczymy raczej brakiem wiedzy, przesądem, uprzedzeniem, ubóstwem, a nie złym charakterem człowieka.

Bardzo często bohaterom towarzyszą smutne wydarzenia; śmierć, żałoba, wojna, ucieczka, utrata, samotność. Mimo to wyczuwa się ledwie uchwytną pogodę ducha, nawet w obliczu śmierci. Jest to pogoda ducha człowieka pogodzonego z losem. Pogodzonego i pogodnego. Człowieka, który nie zamierza szarpać się z losem. Pewnie dlatego opowiadania Sultanlego nigdy nie mają szczęśliwego, radosnego zakończenia. Warto w tym miejscu dodać, że postaci bardzo często mają problemy natury psychicznej, cierpią z powodu samotności, odrzucenia, wewnętrznego niepokoju.

Akcja utworów Vaqifa Sultanlego toczy się bardzo powoli, jest spokojna, niekiedy nawet statyczna, i tacy też są bohaterowie. Prowadzone przez nich dialogi są krótkie, złożone najczęściej z bardzo prostych lub urwanych zdań. Najczęściej zresztą dialogów w opowiadaniach Sultanlego nie ma prawie wcale. Bohaterowie sprawiają wrażenie zmęczonych, a przez to wyciszonych. Jest to zmęczenie fizyczne, które towarzyszy człowiekowi po ciężkiej pracy, ale równocześnie jest to zmęczenie życiem.

Akcja opowiadań obraca się przeważnie wokół jednej osoby. Postaci drugoplanowe (często są nimi zwierzęta) odgrywają jednak bardzo ważną rolę, wzbogacając fabułę lub determinując losy głównego bohatera. U Sultanlego zwraca uwagę częste wykorzystywanie postaci ze świata zwierząt. Są to towarzysze życia człowieka: koń, pies, kot; ale także inne zwierzęta żyjące w ludzkim sąsiedztwie, jak ptaki, węże. Na pytanie, dlaczego tak często wykorzystuje w opowiadaniach obraz zwierząt, Sultanli odpowiedział: „Wybieram postaci zwierzęce w charakterze pewnych symboli, aby pełniej odzwierciedlić ludzkie problemy. Zwierzęta są doskonałym materiałem do wyrażania w literaturze znaczeń metaforycznych”³¹⁵. Zupełnie nadzwyczajną rolę pełni zwierzę w opowiadaniu *Ojczyzna*. Główny bohater, pies, zestawiany jest z ludźmi, a ta konfrontacja wypada niezwykle korzystnie dla zwierzęcia. Jest on tym mieszkańcem wsi, który opuścił ją jako ostatni. Czytelnik odbiera jego postawę jako odważną. To ludzie bali się ostrzału, przegranej wojny i trafienia w ręce wroga. On – nie. To on marzył, aby jego rodacy odbili wieś i nie rozumiał, dlaczego tego nie robią. Ludzie tylko mówili, że trzeba by ją odbić, lecz nikt się do tego nie rwał. To on chciał umrzeć godnie, na rodzinnej ziemi, a nie na ulicy w obcym miejscu, jak to się przytrafia ludziom. Wreszcie to on pozostawia w czytelniku obraz istoty oddanej i wiernej do końca.

W utworach Vaqifa Sultanlego powszechnie pojawia się śmierć, jeśli nie w akcji rzeczywistej utworu, to we wspomnieniach bohatera. Jest to albo śmierć, która zabiera głównego bohatera bądź kogoś z jego bliskich, albo śmierć, przed którą bohater ucieka. W związku z tym, dość powszechnym miejscem pojawiającym się w tych utworach jest cmentarz. Innym ważnym determinantem ludzkich (i zwierzęcych) losów jest wojna, która drastycznie zmienia życie bohaterów Vaqifa Sultanlego. Wojna jest w jego utworach wydarzeniem z przeszłości, dowiadujemy się o niej dzięki retrospekcji, która w twórczości tego pisarza jest bardzo ważną dominantą konstrukcyjną. Umiejętnie wpłataną w akcję, przerywa na chwilę właściwy bieg wydarzeń, ale bynajmniej nie komplikuje struktury

³¹⁵ Cytat z korespondencji autorki z pisarzem (jesień 2019).

utworu, ani nie zaburza porządku; wręcz przeciwnie, uzupełnia, wzbogaca, umożliwia szersze spojrzenie na bohatera i toczące się wypadki. Niejednokrotnie retrospekcja ma kluczowe znaczenie dla całej fabuły. Widać to choćby w opowiadaniu *Ojczyzna*, w którym bez wspomnienia o ormiańskiej agresji i o wywołanej nią ucieczce mieszkańców – trudno byłoby pojąć ogrom rozgrywającej się psiej tragedii.

Kiedy analizujemy czas przedstawiony w opowiadaniach Vaqifa Sultanlego, dochodzimy do stwierdzenia, że przeważnie oznacza on czas PO CZYMŚ. Po czymś, co się skończyło, odeszło bezpowrotnie lub zostało odebrane, pozostawiając smutek, żalobę czy poczucie utraty czegoś drogiego.

W opowiadaniu *Zapach piołunu* jest to czas po przedwczesnej, niespodziewanej śmierci matki. W opowiadaniu *Kilim Babci İnce* – czas po bliżej nieokreślonej wojnie, która zabrała starszce wnuków. W opowiadaniu *Ojczyzna* mamy czas po wojnie ormiańsko-azerbejdżańskiej, która zmusiła całe wioski do porzucenia dobytku i ucieczki przed wrogiem. I wreszcie opowiadanie *Buraska*, gdzie akcja zaczyna się po nocnym porodzie, w wyniku którego na świat przychodzi chłopiec. Tym razem akcja nie zaczyna się po wydarzeniu smutnym, bo narodziny chłopca wnoszą do tego domu radość. Jednak to radosne dla domowników wydarzenie nie będzie szczęśliwe dla wszystkich – tytułowej kotce i jej nowo narodzonym dzieciom przyniesie śmierć. Ale także i w tym opowiadaniu dostrzegamy detal, poprzez który autor daje nam do zrozumienia, że szczęśliwe narodziny chłopca w tej rodzinie nastąpiły po czymś (w mniemaniu tych ludzi) mniej szczęśliwym: syn przyszedł na świat po tym, jak kobieta urodziła swemu mężowi cztery córki...

Opowiadania Vaqifa Sultanlego to panorama XX-wiecznego Azerbejdżanu z przełomu ostatnich dziesięcioleci władzy radzieckiej i niepodległej Republiki. Pokazują człowieka w miejscu, w którym żyje – najczęściej jest to wnętrze domu i najbliższe otoczenie. Akcja rzadko toczy się w mieście, a ulubionym miejscem wybieranym przez pisarza jest mała miejscowość na prowincji. Sultanlı kreuje bohatera przez pryzmat jego czynów, przeżyć i marzeń. Pozwala w ten sposób czytelnikowi na bliższe przyjrzenie się uwarunkowanej sytuacją polityczną kondycji ekonomicznej i psychicznej prostych mieszkańców kraju, na poznanie ich dramatów, trosk i marzeń. Utwory te stanowią więc mogą uzupełniające źródło wiedzy dla badaczy współczesnego Azerbejdżanu, bo – chociaż literatura piękna nie jest dokumentem dla politologa, historyka czy socjologa – to z całą pewnością jest interpretacją faktów historycznych oraz zjawisk politycznych i społecznych. Przeinaczając nieco stwierdzenie Nietzschego³¹⁶ można powiedzieć, że na równi z faktami istnieją też interpretacje tych faktów.

Warto też na koniec dodać, że dla osób zainteresowanych współczesnym Azerbejdżanem i literaturą azerbejdżańską utwory Sultanlego mogą być wartościową lekturą, dostarczającą wielu pozytywnych wrażeń estetycznych i duchowych. Jest to starannie dopracowana i dobrze przemyślana proza, pisana pięknym, bezpretensjonalnym językiem. Z pewnością zasługuje na przekład i przybliżenie polskiemu czytelnikowi.

³¹⁶ „Przeciwko pozytywizmowi, który zatrzymuje się przy zjawisku «istnieją tylko fakty», powiedziałbym: nie, właśnie fakty nie istnieją, tylko interpretacje”. F. Nietzsche, *Pisma pozostałe*, t. 2, Kraków 1994 [tłum.] B. Baran, [cyt. za:] A. Burzyńska, M. P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku*, Kraków 2007, s. 497.

Streszczenie:

W artykule autorka podejmuje próbę przeanalizowania trzech komponentów, które pełnią bardzo ważną rolę w fabule opowiadań azerbejdżańskiego pisarza Vaqifa Sultanlego (ur. 1958). Są to: człowiek, czas i miejsce. Część pierwsza to krótkie, teoretyczne rozważanie na temat roli czasu i miejsca w dziele literackim. Następnie przedstawia się pisarza wraz z jego osiągnięciami naukowymi i literackimi. Zasadnicza część artykułu skupia się na analizie czterech wybranych opowiadań Vaqifa Sultanlego pochodzących z różnych okresów jego twórczości. Jak wykaże przeprowadzona analiza, w utworach omawianego pisarza zachodzi bardzo silna więź między kategoriami 'bohater', 'czas' i 'miejsce'. Pisarz często korzysta z retrospekcji, co pozwala na wzbogacenie fabuły o istotne treści. W ten sposób czytelnik poznaje smutną przeszłość bohaterów, determinowaną przez tragiczną historię narodu: przez wojny, śmierć, wygnanie.

Słowa kluczowe:

radziecki Azerbejdżan, współczesna proza azerbejdżańska, Vaqif Sultanlı, bohater literacki, kategorie czasu i miejsca

Keywords:

Soviet Azerbaijan, contemporary Azerbaijani prose, Vagif Sultanlı, a character in literature, the categories of time and place.

Bibliografia:

1. M. Bachtin, *Formy czasu i czasoprzestrzeni w powieści*, [w:] eadem, *Problemy literatury i estetyki*, [tłum.] W. Grajewski, Warszawa 1981
A. Burzyńska, M. P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku*, Kraków 2007
2. Güney Azərbaycan nəsrli. Başlanğıcdan bu günə qədər, [haz.] V. Sultanlı ile İ. İsmayıl, Bakı 2017
3. E. Cassirer, *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, [tłum.] A. Staniewska, Warszawa 1977
4. T. Gęsina, *Co było przed geopoetyką? Kategoria przestrzeni w literaturoznawstwie polskim - rekonesans*, „Postscriptum Polonistyczne” 2016, nr 1 (17), s. 167-178
5. S. Koşmaz, *Vaqif Sultanlı'nın Hikâyelerinin İncelenmesi (yüksek lisans tezi)*, Bartın 2016 < <http://acikerisim.bartın.edu.tr:8080/xmlui/handle/11772/220> >
6. H. Markiewicz, *Czas i przestrzeń w utworach narracyjnych*, Kraków 1983, [nadb.] „Ruch Literacki”, XXIV, z. 1 (136), s. 1-12
7. Martuszevska, *Czas i przestrzeń w polskiej powieści współczesnej dojrzałego realizmu*, „Pamiętnik Literacki” 1975, 66/1, s. 3-23

-
8. Modern Azerbaijanian Prose. Anthology, prep. by V. Sultanly and I. Ismaely, Bloomington, 2012; 2nd edition with additions, eidem, Bloomington, 2019
 9. Modern Azerbaijani Women's Prose. Anthology, eidem, Bloomington, 2014
 10. V. Sultanlı, *İncə qarının hanası*, [w:] *Qul bazarı*, Bakı 1999, s. 90-91
 11. V. Sultanlı, *Vətən*, [w:] *Ölüm yuxusu*, Bakı 2002, s. 129-132
 12. V. Sultanlı, *Ojczyzna*, [tłum.] G. Zając, [w:] *Czerwona limuzyna. Antologia współczesnej prozy azerbejdżańskiej*, Warszawa 2007, s. 131-134
 13. V. Sultanlı, *Xallı*, [w:] *Qul bazarı*, Bakı 1999, s. 76-80
 14. V. Sultanlı, *Buraska*, [tłum.] G. Zając, „Przegląd Orientalistyczny” nr 3-4 (2007), s. 221-223
 15. V. Sultanlı, *Yovşan ətri*, [w:] *Qul bazarı*, Bakı 1999, s. 14-19